

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра державно-правових дисциплін

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Херсон – 2005

Історія держави і права України: Конспект лекцій /
Укл. Водотика С.Г. – Херсон: ХЮІ НУВС, 2005. – 216 с.

Затверджено Методичною радою
Херсонського юридичного інституту
НУВС
(протокол № ____ від _____)

Рекомендовано кафедрою державно-
правових дисциплін Херсонського
юридичного інституту НУВС
(протокол № ____ від _____)

Укладач:	доцент, доктор історичних наук, підполковник міліції Водотика С.Г.
Рецензент:	професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, доктор історичних наук Верба І.В.

ЗМІСТ

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА.....	4
ТЕМА: ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ	5
ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПЕРІОД ЗАРОДЖЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН (VI – ПОЧ. XII СТ.)	14
ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗРОБЛЕНОСТІ.....	34
ТЕМА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - СЕРЕДИНА XVII СТ.)	45
ТЕМА: ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ХРИСТИЯНСЬКА КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА.....	61
ТЕМА: ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ	71
ТЕМА: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII- XVIII СТ.	85
ТЕМА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ПРАВО УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	110
ТЕМА: ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 рр.)	119
ТЕМА: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУДІВНИЦТВО В УСРР У 1919-1920 Р.	127
ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ	143
ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1929-1941 рр.).....	167
ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (СЕРЕДИНА 1950-Х – СЕРЕДИНА 1960-Х РР.)	181
ТЕМА: РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ.....	203

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Історія держави і права України – історико-правова наука, що належить до основних навчальних дисциплін, які становлять необхідний елемент та невід’ємну частину вищої юридичної освіти. Глибоке вивчення та засвоєння визначальних фактів, явищ і процесів, загальних і специфічних законів та закономірностей державно-правового життя народів України, найважливіших пам’яток права необхідне не тільки для підвищення якості історико-правової підготовки спеціалістів, їхньої загальної юридичної культури, але й для більш кваліфікованого розуміння ними сучасних державотворчих процесів, основних особливостей галузей сучасного права.

Структурно матеріал навчального курсу в посібнику розбито на двадцять чотири теми – відповідно до існуючої періодизації загальної історії людства. Матеріал подано за проблемно-хронологічним принципом.

З основних джерел і літератури з курсу “Історія держави і права України” можемо рекомендувати такі:

1. Аннерс Е. История европейского права. – М., 1996.
2. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К., 2004.
3. Всеобщая история государства и права: Учебн.пособие / Под ред. К.И.Батыра. - М., 2000.
4. Глиняный В.П. История государства и права зарубежных стран. - Ч.1. - Харьков, 2003.
5. Графский В.Г. Всеобщая история государства и права: Учеб. для вузов. – М., 2001.
6. История государства и права зарубежных стран: Учебник для студентов вузов по специальности "Правовоедение" / Под ред. О.А.Жидкова и Н.А.Крашенинниковой В 2-х частях. - Ч.П. - М., 1996. – Ч.2. – М., 1998.
7. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. - К.,2001.
8. Омельченко А.О. Всеобщая история государства и права: В 2-х частях. - М., 1998.
9. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 2003.
10. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. – К., 2003.
11. Федоров К.Г. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник. - К., 1994;.
12. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. - М., 1995.
13. Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. Посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. - К., 2002.
14. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн.- Т.1-2.- К.,1998.
15. Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран / Под ред. З.М. Черниловского. - М., 1994.
16. Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права / Под ред. К.И. Батыра и Е.Е. Поликарповой. В 2-х томах. - М., 1996.

ТЕМА: ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ

П Л А Н

1. Предмет і метод науки, навчальної дисципліни. Місце історії держави і права України в системі юридичних дисциплін.
2. Періодизація курсу.
3. Загальна характеристика джерел та літератури.
4. Організація роботи над вивченням курсу.

1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД НАУКИ, НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ. МІСЦЕ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Предмет будь-якої юридичної науки чи навчальної дисципліни - це та сфера суспільних відносин, яку дана наука або дисципліна вивчає.

Історія держави і права вивчає як окремі факти, так і закономірності історичного розвитку. Передусім цікавлять юридичні факти та явища. Вивчаючи закономірності розвитку, вона прагне виявити основні причини та наслідки таких явищ, як виникнення, розквіт та занепад державних і правових систем та інститутів. До них належать головним чином органи влади; управління (центрального й місцевого) та юстиції. Організація та діяльність цих органів розглядається як окремо; так в цілому; в системі. Надзвичайно важливо уявляти повну доктрину та обставини їхньої еволюції та взаємодії.

Історія держави і права України вивчає також, юридичний побут; правову культуру народів; які населяли та населяють її територію. Значна увага приділяється вивченню процесу виникнення різних галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального, процесуального і т. ін.) та аналізу структури та змісту найбільш значимих (найважливіших) правових норм.

Варто зазначити, що конкретно-історичні закономірності розвитку держави і права мають свою специфіку порівняно із закономірностями розвитку суспільства; оскільки держава та право посідають у ньому особливе місце - є відносно самостійними.

Вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права України» має велике теоретичне та практичне значення. Історія - це біографія людства, його шлях до самопізнання. Недарма стародавні римляни вважали; що людина, яка не знає історії назавжди лишається дитиною. Історія - це пам'ять народу; гігантська лабораторія соціального досвіду. Історія держави і права дає можливість не лише глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності; але й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Історія виховує патріота та громадянина. Вона формує в людських душах підґрунтя моральності; кожному, хто звертається до неї, дає безліч прикладів жорстокості та добра, а значить дає можливість порівняти і визначитися у своїх моральних орієнтирах.

Таким чином, даючи загальне визначення, можна зазначити, що історія держави і права України - це така наука і навчальна дисципліна, яка вивчає визначальні факти, явища і процеси; загальні та специфічні закони і закономірності державно-правового життя народів України; а саме: виникнення та розвиток держави і права; типи та форми держави і права; причини їх зміни; особливості

правової культури; державні органи і правові інститути народів, що населяли та населяють територію України; про державу і право та їхню роль у державно-правовому житті.

Історія державних та правових явищ у даному курсі вивчається у певних часових та просторових межах. Часові хронологічні рамки обмежуються етапом формування передумов виникнення державності та права, появи перших державних утворень на території України та сучасним етапом державної і правової системи. З певною умовністю можна сказати, що курс історії держави і права України хронологічно охоплює IV - III тис. до н.е. - кінець XX ст. Просторовими межами були кордони держав, що існували на території сучасної України, або ж до складу яких входили українські землі, з визначенням особливостей державно-правового устрою останніх.

Історія держави й права має свою специфіку, її основу становлять документи і пам'ятки права, свідчення політичної історії та інші офіційні документи, але всі вони потребують аналізу, об'єктивної оцінки з урахуванням походження документу, авторства, конкретних обставин його створення.

Курс історії держави й права України посідає важливе місце в системі юридичних дисциплін.

Між історією держави і права та іншими юридичними науками важко провести чітку межу. Особливістю історії держави і права як науки є те, що вона розглядає процес розвитку права та державності в цілому, тобто всю сукупність державно-правових процесів та явищ, всебічно аналізує їх у взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Особливо слід визначити пов'язаність історії держави і права з такою юридичною наукою та учбовою дисципліною, як теорія держави і права, що також вивчає закономірності розвитку права та держави. Пов'язаність цих наук можна уявити у вигляді співвідношення різних способів наукового пізнання, що поєднують логічне та історичне у розкритті предмету дослідження. Теорія держави і права логічним способом, тобто в теоретичній формі, узагальнено розкриває процес виникнення та розвитку держави і права, а історія держави і права показує закономірності розвитку державно-правових інституцій у конкретних історичних умовах. За допомогою логічного методу теорія держави і права створює струнку систему загальноправових понять та категорій, за допомогою яких розкривається логіка історії держави і права. Тому ці категорії широко використовуються в учбовому курсі історії держави і права України. Тільки поєднання логічного та історичного уможливує всебічний та глибокий аналіз закономірностей еволюції держави і права.

Історико-правова наука застосовує широкий арсенал різноманітних методологічних прийомів та засобів, які використовуються і у викладанні відповідної навчальної дисципліни. Серед них метод логічний, який у свою чергу складається з двох: індуктивного (від абстрактного до конкретного) та дедуктивного (від конкретного до абстрактного). Логічний метод застосовується шляхом виконання двох операцій: аналізу та синтезу.

Аналіз доцільно проводити шляхом синхроністичного підбору фактів, завдяки чому легко виявити неточності джерел, а також ланки у загальній картині. Наступна операція - синтез, тобто порівняння одержаних історико-правових даних з аналогічними рядами фактів, що були встановлені таким же чином у суміжних науках. Синтез - констатація сходжень та розходжень і пояснення того й іншого, у

чому і полягає мета дослідження. Отже, логічний ланцюжок має складатися з чотирьох частин: 1) як написано; 2) що було насправді; 3) чому було саме так; 4) що до чого - завершений продукт дослідження.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній історико-правовій літературі можна простежити боротьбу двох основних підходів до висвітлення питань виникнення та розвитку держави і права: формаційного, що базується на марксистській періодизації історичного процесу (первіснообщинний устрій, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм) та цивілізаційного, який виходить з аналізу не лише безумовно важливих об'єктивних виробничих зв'язків, але й зв'язків суб'єктивних, ставить на перше місце людину, оскільки об'єктивні історичні процеси значною мірою опосередковуються особливістю. Визначаючи слушність такого підходу, слід все ж зазначити, що для об'єктивного висвітлення державно-правових реалій варто було б об'єднати ці два методи на основі синтезу.

Крім того, при вивченні історії держави і права України застосовуються й спеціальні методи - такі, як порівняльно-правовий, конкретно-історичний, системний. Суть порівняльно-правового методу полягає у тому, що на підставі порівняння двох або кількох правових явищ, що мають якість подібності, відшукуються їх розбіжності та визначаються загальні риси. Застосування його дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави і права на різних історичних етапах (діахронне порівняння), або ж у різних народів, що проживали на території України в один і той же час (синхронне порівняння). Використання конкретно історичного методу передбачає підхід до розгляду державно-правових явищ з урахуванням особливих умов їхнього формування та розвитку. Системний метод дозволяє вирізнити з цілісної системи державно-правових явищ окремі, найбільш показові, найсуттєвіші її елементи, або ж навпаки - індивідуальні особливості певних держав чи правових систем.

Методами, що було розглянуто, не вичерпується методологічна база історико-правової науки, їх значно більше, але наведені методи є головними, найбільш вживаними. Слід зазначити, що жоден з них не варто абсолютизувати. На практиці вони вживаються у кожному конкретному випадку окремо.

Метою вивчення курсу є не просто засвоєння курсантами певної кількості фактів, що ілюструють процес формування та розвитку права і державності на території України. Необхідно навчитися аналізувати явища, давати їм відповідні державно-правові напрямки, спираючись передусім на моральні, закладені ще біблійною традицією, широко відомі Христові заповіді: не убий, не вкради, поважай батьків своїх та інші. Саме вони є тим підґрунтям, на якому базуються поняття про справедливість, правопорядок, правомірну поведінку у багатьох християнських країн, у тому числі й в Україні.

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Періодизація історичного процесу є одним із різновидів класифікації. З науковою класифікацією ми вперше зустрічалися ще під час навчання у середній школі. Це - періодична таблиця хімічних елементів Д.І. Менделєєва, біологічна класифікація К.Ліннея (тип, клас, ряд, сімейство, рід, вид) тощо. Вона дозволяє наперед, ще до початку докладного емпіричного дослідження, наукового аналізу, визначити найхарактерніші, суттєві риси явища залежно від того, яке місце воно займає у класифікації. Наприклад, за розташування хімічного елементу у періодичній таблиці Д.І.Менделєєва ми, навіть не вдаючись до практичного

аналізу, можемо визначити його валентність, кількість електронів у атомі, масу атомного ядра тощо. На подібних принципах будується й історична класифікація-періодизація.

Під періодизацією розуміють поділ історичного процесу на відтинки часу, які відрізняються один від одного особливостями суспільно-політичного, економічного, культурного та іншого розвитку. Ці часові відтинки найчастіше називають періодами. Великі відтинки часу зазвичай називають епохами.

При розробці періодизації держави і права важче за все - визначити її критерії, тобто суттєву ознаку, яка дозволяє з'ясувати якісні розбіжності періодів.

Опрацювання періодизації історії вітчизняної держави та права пройшло у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку, ще у XVIII ст., російські історики пропонували взяти за критерії періодизації столиці - Київ, Москву, Петербург. Пізніше - назву голови держави (князь, цар, імператор). Вже у XX сторіччі дослідники, спираючись на марксистську методологію, для визначення критерію періодизації застосувати поняття суспільно-економічної формації. Під останньою розумівся історичний тип суспільства, який ґрунтувався на певному способі виробництва та виступав як ступінь прогресивного розвитку світової історії людства. Вся історія, на їхню думку, являла собою процес зміни суспільно-економічних формацій.

- Нині ж, коли, не відмовляючись остаточно від формаційного підходу, більшість дослідників схиляється до необхідності розглядати історичні процеси з точки зору розвитку цивілізації, доцільними вбачається поділяти історію держави і права на такі періоди:

1. Перший період - хронологічно охоплює приблизно VII ст. до н.е. - VI ст. н.е. Його змістом є виникнення права та державності на території України у стародавню добу, державно-правовий розвиток скіфської держави (VII-III ст. до н.е.), античних міст-держав Північного Причорномор'я (VII ст. до н.е. - III ст. н.е.), Боспорського царства (480 - 438 рр. до н.е.), утворення первинних форм державності у східних слов'ян.

2. Другий період - час розвитку, розквіту та занепаду першої великої; відносно стабільної держави східних слов'ян Київської Русі. Він включає й період феодалної роздрібненості, коли на землях сучасної України з-поміж інших князівств яскраво вирізняється Галицько-Волинська держава.

3. Наступний період (середина XIV - середина XVII століття) характеризується включенням значної частини українських земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського, а після їх об'єднання - до складу Речі Посполитої.

4. Четвертий період - охоплює час розбудови першої української національної держави, суверенної та незалежної, визнаної багатьма країнами, процес її входження під протекторат Московської держави, поступового обмеження та ліквідації автономії України. Хронологічні рамки цього періоду визначаються з років визвольної війни українського народу середини XVII до кінця XVIII ст., коли Україна повністю було позбавлено автономного статусу та включено до складу Російської імперії.

5. Період - XIX - початку XX ст., коли Україна була складовою частиною Російської Імперії та Австро-Угорщини.

6. Період відродження українського народу (1917р.), становлення та розвитку державності і права України під час революційних змагань (листопад 1917 - березень 1921 р.).

7. Період здійснення нової економічної політики, що впроваджувалась до кінця 20-х років ХХ століття.

8. Період сталінського тоталітарно-репресивного режиму (30-ті - середина 50-х рр.).

9. Період розкладу тоталітарної системи (середина 50-х середина 80-х років).

10. Період реформ кінця 80-х - початку 90-х рр., становлення незалежної Української держави.

У свою чергу до кожного з наведених періодів можна застосувати більш дрібну періодизацію, яка буде повніше відображати характерні особливості кожного з етапів державно-правового розвитку України. Такий підхід дозволить більш докладно та всебічно проаналізувати і засвоїти необхідний матеріал.

3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Самостійна робота над курсом історії держави і права України курсантами очної форми навчання значною мірою полягає у вивченні правових джерел, а також навчальної та спеціальної наукової літератури з предмету.

У підґрунтя вивчення курсу перш за все слід покласти підручник. Його вивчення дозволить найповніше та найбільш комплексно засвоїти необхідний матеріал. Крім того, в останні кілька років вийшла з друку певна кількість навчальних посібників, що також можуть бути корисними курсантам у роботі над курсом історії держави і права України. Певною мірою можна використовувати й підручники, що були опубліковані у 70-80-х рр., а також підручники і навчальні посібники з історії держави і права, видані за межами України. Значну користь може принести вивчення матеріалів, які містяться у підручниках та посібниках загально історичного характеру. До основних відносяться праці М.С. Грушевського, Д.М. Бантиш-Наменського, Д.І. Дорошенка, М.К. Любавського, Н.Д.Полонської-Василенко, Е. Карра тощо.

Велику допомогу може надати хрестоматія, де міститься значна кількість право-вих пам'яток, зміст яких необхідно знати. Але все ж навіть і хрестоматія не охоплює всього обсягу нормативного матеріалу, який потрібно використовувати в процесі вивчення історії держави і права України. Різноманітні документи та нормативні матеріали можна знайти у численних збірках, офіційним джерелах, інших документальних публікаціях.

Крім навчальної літератури у вивченні окремих проблем історії держави і права України може допомогти також наукова література. Наукові статті та монографії можуть стати у пригоді особливо при підготовці рефератів. Слід звернути увагу на довідкові видання: Юридичну енциклопедію, Словник іноземних слів, Енциклопедичний словник тощо, які допоможуть знайти точні значення юридичних термінів, що часто зустрічаються в історико-правовій літературі і які необхідно знати та розуміти майбутнім юристам.

Історія держави і права України. Ч. 1,2. / За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. - К., 1996.; Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Я. Історія держави і права України. - Львів, 1996; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920: Центральна Рада. Гетьман. Директорія: Навч. посібник. - К., 1997. (Бібліографія - с.173-176); Музиченко П.П. Історія

держави і права України: Навч. посібник. - Одеса, 1997; История государства и права Украинской ССР. - К., 1976; История государства и права Украинской ССР.- Тт. 1-2 - К., 1987.;Исаев Й. А. История государства и права России. Полный курс лекций. - М., 1996; Юшков С.В. История государства и права СССР. -М., 1961; Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетричак Й. История государства и права Польши.- М.,1980; Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 томах, 12 книгах. - К.,1991-1997; Його ж. Ілюстрована історія України. - К.,1990; Батыш-Каменский Д.Н. История Малой России. - К.,1993; Дорошенко Д.І. Нарис історії України. У 2-х т. К.,1992; Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства. - М.,1915; Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Т. 1-2. -К.,1992; Карр З. История Советской России. - н.1 -М.,1990; Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. - К., 1997.;Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. - К., 1929; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы. - Т. 1-3.- М.,1953; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVII вв. - Л., 1936; Конституційні акти України. 1917-1920 рр. -К., 1992; Памятники русского права. В восьми выпусках. -М.,1952-1961;

Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. -К.,1997 тощо.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ НАД ВИВЧЕННЯМ КУРСУ

Вивчення історії держави і права України курсантами складається з аудиторних занять (лекції та семінари), консультацій - індивідуальних, групових і передекзаменаційних. Але все ж найбільше часу навчальним планом відводиться на самостійну роботу над вивченням курсу за запропонованим переліком питань для самостійної роботи. У тому числі план передбачає й самостійну роботу під керівництвом викладача; під час якої навчаються працювати з правовими пам'ятками; що визначені програмою даного курсу.

Лекції більшою мірою виконують наставно-методичну функцію. В них викладач висвітлює найважливіші, проблемно-концептуальні, методологічні аспекти тем курсу історії держави і права України, висловлює рекомендації щодо напрямків, методів та засобів самостійної роботи курсантів над кожною з тем.

Такі лекції можуть принести найбільшу користь за умови, що курсанти не тільки уважно прослухають, але й ретельно законспектують їх. Старанно виконаний конспект лекцій обов'язково стане у пригоді під час самостійного опрацювання курсу, а також під час підготовки до семінарських занять та іспитів.

Слухання лекції - процес активний, творчий. Він вимагає великої уваги, волі, пам'яті, витрат енергії та сил. Лекція вчить мислити, дає настанову для наступної самостійної роботи. В процесі запису лекцій працюють три види людської пам'яті: слухова, зорова та моторна, їх поєднання і забезпечує велику концентрацію уваги, глибину та міцність засвоєння матеріалу.

Для запису лекцій доцільно мати окремий зошит. Запис слід розпочинати з назви теми, обов'язково навести план лекції. Під час конспектування варто залишити поля, які потім використати у подальшій роботі над конспектом.

Конспектувати лекцію нелегко. Для цього необхідно мати певні навички. Докладно та грамотно записана лекція значно полегшує самостійну роботу. Під час конспектування краще усвідомлюється зміст лекції і відповідно активніше йде процес засвоєння матеріалу. Не слід намагатися дослівно записати лекцію, оскільки така робота носить суто механічний характер. Важливо навчитися вирізняти основне. Викладач виділяє у ході лекції головні думки, вказує, на що слід звернути

увагу. Курсант коротко записує основний замість лекційного матеріалу, робить висновки наприкінці кожного питання.

Правильно роблять ті курсанти, які постійно користуються програмою курсу історії держави і права України. Вона дозволяє уявити зміст теми в цілому, її місце в структурі навчальної дисципліни, з'ясувати головні питання лекційного матеріалу, краще записати їх.

Через деякий час після лекції слід уважно переглянути конспект. Зробити це краще саме у той день, коли вона була прослухана. Така рекомендація ґрунтується на висновках психологів про те, що близько 60 відсотків навчального матеріалу забувається у перші ж години після його прослухування. Уникнути цього можна за рахунок додаткового повторення, яке сприяє переведенню вивченого матеріалу у довгострокову пам'ять.

Семінарські заняття виступають як засіб закріплення та поглиблення знань, отриманих на лекціях та під час самостійної роботи.

Семінари з історії держави і права України мають на меті виробити у курсантів вміння самостійно вивчати питання курсу. Готуючись до них, курсант вчиться конспектувати та аналізувати нормативні матеріали; інші державно-правові джерела та літературу, узагальнювати знання, отримані з різних джерел.

Підготовка до семінарських занять з історії держави і права України складається з кількох етапів. По-перше, необхідно уважно ознайомитись з планом семінару до чергової теми заняття, продумати наведені питання. По-друге, слід докладно вчити та законспектувати всі рекомендовані правові джерела та літературу. Конспекти джерел не повинні обов'язково бути відповідями на питання, поставлені у плані семінарського заняття, але, вивчаючи нормативний матеріал, слід постійно мати на увазі ці питання.

Згрупувавши зібраний матеріал з окремих питань, курсант вивчає його, аналізує, продумує план зв'язаного викладу, спираючись на матеріал, готує розгорнене висвітлення кожного питання. У відповідності до цього плану курсант складає невеликий конспект свого виступу.

Семінар як форма навчального процесу складається з короткого вступного слова викладача, обговорення під його керівництвом головних питань теми, заключного слова викладача та роз'яснення завдання до наступного заняття.

Існує декілька типів чи форм семінарських занять. Найбільш поширеними з них є: семінар у вигляді розгорнутої бесіди у відповідності з планом; заслуховування та обговорення рефератів, заздалегідь підготованих курсантами; змішана, коли з одного-двох питань заслуховуються підготовані курсантами реферати, а обговорення інших питань відбувається у вигляді розгорнутої бесіди. Семінари у вигляді розгорнутої бесіди проходять так: після короткого вступного слова викладача слово надається одному з курсантів. Виступаючому для викладання своїх думок дається 7-10 хвилин. Виступ не повинен бути ні надто коротким, ні надмірно затягнутим; слід якомога більш повно та чітко висвітлити поставлене питання. Інші курсанти уважно слухають виступ, роблячи позначки на полях свого конспекту, а потім беруть участь в обговоренні висловлюючи власне розуміння питань і, таким чином, здійснюють колективний пошук вірних узагальнень та висновків.

Основний виступаючий повинен показати знання матеріалу, вміння аналізувати його, додержуючись послідовності викладу, чітко переходячи від одного пункту свого виступу до іншого, підкреслюючи найважливіші та

найсуттєвіші моменти, роблячи короткі висновки. При цьому слід говорити просто, зрозуміло, конкретно, своїми словами, а не читати записи чи нормативний матеріал. Під час виступів конспектом та методичними вказівками або ж хрестоматією, де наводяться витяги з правових джерел того чи іншого періоду, можна користуватися лише додержуючись певної міри, звичайно, абсолютно неприпустимо «зачитувати» свою відповідь з книги.

І виступи, і доповнення повинні бути цілеспрямованими, чіткими, по можливості короткими. Ні в якому разі не слід повторювати вже сказане. Кожному виступаючому необхідно слідкувати за мовою, інтонацією правильним вживанням та вимовою слів, наголосами. Кожне слово потрібно вимовляти виразно і до кінця, особливо при вживанні раніше незнайомих юридичних термінів. При підготовці до семінару для з'ясування значення незнайомих термінів, окремих слів радимо частіше звертатися до відповідних словників чи енциклопедій: «Юридичного словника», «Юридичної енциклопедії», «Словника іноземних слів», «Енциклопедичного словника» тощо. Корисними у ході підготовки до семінарського заняття можуть бути також «Мала енциклопедія етнодержавознавства» та «Енциклопедія українознавства», які містять значну кількість матеріалів з історії держави і права України.

Викладач під час обговорення може поставити додаткові питання, що випливають з основних, логічно з ними пов'язані. Важливо, щоб і курсанти оволоділи вмінням правильно, за суттю ставити питання до виступаючого.

Кожний курсант на семінарі повинен активно працювати, тобто уважно слухати кожного, хто виступає, продумуючи відповіді на звернені до нього запитання, репліки тощо. Атмосфера на семінарі повинна бути творчою, а це залежить як від викладача, так і від кожного курсанта. В аудиторії повинні звучати не просто витяги з нормативних актів, підручника, не готові завчені висновки, а роздуми, докази.

Однією з формою науково-дослідницької роботи курсантів участь у науковому гуртку та підготовка наукової доповіді. Обираючи тему свого дослідження, курсант повинен узгодити її з науковим керівником, який і в подальшому буде спрямовувати його роботу. Разом з тим підготовка доповіді дає можливість курсанту виявити власну ініціативу, творчо підійти до справи. Пошуки відповідних джерел, робота з архівними та бібліотечними матеріалами, їх систематизація - все це початкова стадія науково-дослідницької роботи курсанта. Викладач у процесі роботи надає слухачеві необхідну методичну допомогу, вчить найбільш раціональним прийомам роботи з літературою, правовими та архівним матеріалами. Оскільки курсант проводить самостійне наукове дослідження, основною його метою має бути відшукування нових фактів та документів, застосування нових підходів до вивчення державно-правових матеріалів, запропонування свого вирішення малодосліджених або спірних питань історії держави і права України.

Результати дослідження оформляються у вигляді реферату обсягом 25-30 аркушів. Слово «реферат» означає доповідь чи письмове дослідження на певну тему, що містить критичний огляд літературних та інших джерел. Реферат повинен бути оформлений у відповідності з вимогами до оформлення наукових праць. У кінці його обов'язково наводиться список використаних джерел та літератури.

На завершення роботи курсант виступає з доповіддю на засіданні наукового гуртка. Автори найкращих науково-дослідних робіт одержують можливість

виступити з доповіддю на загальноінститутській науковій конференції. Тези їх доповідей обсягом 1-2 аркуші машинопису публікується у збірці тез курсантської наукової конференції.

Іспити є складовою частиною навчального процесу і являють собою підсумок всієї роботи курсантів над вивченням курсу історії держави і права України, вивчається цей предмет протягом одного семестру і наприкінці його складають підсумковий іспит. Він відбувається в усній формі й проводиться, як правило, за білетами, підготовленими заздалегідь та затвердженими на засіданні кафедри державно-правових дисциплін. Кожний екзаменаційний білет з історії держави і права України зазвичай складається з трьох питань, які відображають різні розділи учбової програми.

Під час екзамену перевіряється не лише пам'ять курсанта, але і його вміння мислити, аналізувати, робити необхідні висновки.

Особлива увага на екзамені з історії держави і права України приділяється перевірці знання пам'яток права. Якщо курсант, відповідаючи на питання екзаменаційного білета, не виявляє знання джерел, йому обов'язково задається додаткове питання. Додаткові питання екзаменатор ставить і у тому випадку, коли курсант був відсутній на семінарських заняттях і не відпрацював їх.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПЕРІОД ЗАРОДЖЕННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН (VI – ПОЧ. XIІСТ.)

П Л А Н

1. Етапи формування державності у східних слов'ян
2. Державний устрій Київської Русі у IX-XI ст.ст.
3. Соціальна структура населення.
4. Джерела та основні риси права.

1. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Результати комплексного дослідження усіх видів історичних пам'яток, в тому числі пам'яток історії держави та права, дозволяють встановити періодизацію історії суспільно-політичного ладу пращурів українців.

I етап - Держава антів (кінець IV-VI ст.ст.н.е)

Анти - східна частина слов'ян - вене́дів - проживали між Дніпром і Дністром і на схід від Дніпра. Анти знали орне землеробство, осіле скотарство, ремесло, що все виділилося від сільського господарства, видобуток і обробку заліза, ткацтво.

В антів існували внутрішня торгівля, пов'язана з розвитком ремесла і зовнішня торгівля (з римом). Торгівля прискорювала процес диференціації суспільства, сприяла формуванню багатих соціальних верхів.

У IV-VI ст.ст. стався розклад родового ладу, внаслідок чого в суспільстві з'являються ознаки майнового і соціального розшарування.

У слов'янських племен значного розвитку набуло рабовласництво. Візантійські історики пишуть про десятки тисяч військовополонених, яких анти захоплювали з метою перетворення у рабів. Рабська праця могла використовуватись у ремісництві, землеробстві. Рабство, як і збирання данини, було початковою формою експлуатації на етапі становлення класового суспільства.

У період становлення класового суспільства слов'янські племена об'єднуються у союзи племен. Процес формування останніх інтенсивно проходив у V ст.н.е. чим сильніше йшов процес розкладу первісної родової замкненості, тим міцнішими і довговічними ставали союзи племен. На чолі цих союзів стояли вожді, яких у джерелах називають «рекси», «рикси» (Ардагаст, Удар, Межамір, Добригаст та ін.). Їм належала вища влада. В Іордана згадується про Божа - антського вождя кінця IV ст. найближче оточення Божа становили 70 «вельмож» - рада племінного союзу, можна вважати, що ім'я Божа було відомо авторові «Слова о полку Ігоревім», який згадує «часи Бусова». Скликалися і народні збори. Анти мали сильну військову організацію. У IV ст. вони вели наполегливу боротьбу з готами.

Це впливало на соціально-економічний розвиток слов'ян. Воєнна здобич, контрибуції, подарунки сприяли накопиченню багатств антських вождів. Посилювалась їх військова і політична влада. Все це прискорювало майнову та соціальну диференціацію слов'янського суспільства, формувало у ньому класові відносини.

Поява у слов'ян союзів племен свідчила про становлення у них між докласовою і класовою формаціями перехідної форми управління суспільством. Тут використовувалися деякі родові форми регулювання соціальними процесами, але вже в інтересах пануючого класу, що зароджувався. Таку форму управління

суспільством деякі вчені називають військовою демократією. На її стадії знаходилися і анти. Військова демократія включала до себе якості, властиві як суспільному самоврядуванню, так і елементам державного ладу. У результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства і утворення держави. Це вимагало багато часу. Впливав і несприятливий зовнішньополітичний фактор. На розвитку слов'ян важко позначилася навала гуннів.

II етап - Племінні протодержави східних слов'ян праукраїнців (VI-сер.VII ст.ст.).

В результаті натиску азіатських орд держава антів загинула, але її населення відступило від Чорного моря на Північ і спинилося, організувавши нове життя на території сучасних Київської, Чернігівської та Вінницької областей.

На цей період східні слов'яни представлялися окремими племенами, кожне з яких мало своє державне утворення. Картину розміщення східних слов'ян на Східно-Європейській рівнині зобразив давньоруський літописець кінця XI - початку XII ст.ст. Нестор. Більшість свідчень давньоруського літопису підтверджується іншими пам'ятками письменності, а також археологічними джерелами. На Правобережжі середньої течії Дніпра жили поляни з центром Києвом; на північ від полян і древлян на Лівобережжі Прип'яті - дреговичі; на захід від полян; за верхньою течією Південного Бугу - бужани і волиняни, а ще далі на південний захід, у басейні рік Сули, сейму, Десни, доходючи на сході до Північного Донця, - сіверяни; на північ від сіверян, між верхньою течією Дніпра і Сожа - радимичі; на північ від радимичів; у верхів'ї Волги, Дніпра і Двіни - кривичі з центром у Смоленську; в басейні західної Двіни по річці Полоті - полочани; у районі озера Ільмень - словени; на самому сході регіону розміщення східних слов'ян - в'ятичі, які займали басейн верхньої і середньої течії Оки і Москви-ріки.

Археологічні розкопки досить повно свідчать про рівень економічного розвитку східних слов'ян в цей період. Основу їхнього господарства становило орне землеробство. Примітивні форми землеробства (підсіки, перелогі) поступово витіснялися. На землеробській основі розвивалося і скотарство, яке давало тяглову силу і продукти харчування. Ці зміни у господарському житті означали величезний прогрес. Продуктивність праці значно зростала. Стала можливою індивідуалізація виробництва, колективна праця переставала бути необхідною. Підготовлялися умови для переходу до феодальних відносин.

На новій, більш високій, ніж у минулий період, виробничій основі йшов процес відокремлення ремісництва від землеробства.

Розвиток ремісництва створював передумови для виникнення і зросту міст як центрів ремісництва і торгівлі.

VII ст. є часом розвитку інтенсивних зовнішніх економічних зв'язків східних слов'ян.

Економічний прогрес у східних слов'ян був рушійною силою їхнього суспільного розвитку. За умови існування індивідуальних господарств додатковий продукт став власністю виробника і міг бути джерелом його збагачення. Так виникла спочатку майнова, а потім і соціальна первинність.

Суттєвою рисою суспільного ладу східних слов'ян цього періоду була наявність сільської (територіальної) общини - «миру», «верві» - як союзу

індивідуальних господарств (малих сімей), у власності яких знаходилося житло, а також знаряддя і продукти праці.

Склад сімей, що входили у територіальну общину, рівень їхнього благоустрою й накопичення багатства, нерівність угідь, захоплення багатими сім'ями прилеглих до общини земель призводили до подальшого соціального розшарування общини.

Така форма експлуатації, як патріархальне рабство, що була наявна у східних слов'ян, не переросла у рабовласницьку формацію. У процесі формування класового суспільства східні слов'яни перейшли від первіснообщинного ладу до феодального. Такий своєрідний історичний розвиток пояснюється рядом обставин. Масовому застосуванню праці рабів у землеробстві перешкоджали суворі кліматичні умови, в яких утримання раба обходилося дуже дорого і тому було нерентабельним. Треба враховувати і роль сільської общини як фактора, що затримував розвиток рабовласництва у східнослов'янському суспільстві. Не менш важливе значення мала відсутність широкої варварської периферії, яка постачала східним слов'янам рабів полонених. Велику роль в переході східних слов'ян до феодальної формації відігравав і досягнутий ними у VIII-IX ст.ст. рівень розвитку продуктивних сил.

Робітник мав бути зацікавленим у застосуванні знарядь праці, що було цілком не сумісно з широким використанням безініціативних рабів.

Появу у східних слов'ян антагоністичних класових елементів відобразила пам'ятка давньоруського права - Руська Правда; яка була складена ще до початку утворення Давньоруської держави. Основна увага у цій пам'ятці приділяється захисту інтересів «мужів» - так у Руській Правді позначилася соціальна верхівка суспільства слов'ян.

На основі вказаних змін у соціально-економічному ладі східних слов'ян відбувалося утворення держави. Загальнослов'янський процес накопичення господарських і соціальних передумов державності досить чітко позначився у VII-VIII ст.ст.

III етап формування державності у східних слов'ян (середина VII ст. - 882 р.).

Разом із розвитком класових відносин процеси формування державності йшли від союзу племен до феодальних князівств та інших більш високого рівня політичних об'єднань і завершилася утворенням Давньоруської держави.

У східних слов'ян вищим ступенем розвитку первіснообщинного ладу, що підготував їх окремі племена до історичного життя у великих об'єднаннях, в яких неминуче й швидко зникали давні патріархальні форми зв'язку, змінюючись новими, більш широкими, були союзи племен. Названі у давньому літопису поляки, древляни, угличі, діверці, дуліби, бужани, волиняни, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі та ільменські словени і склали 14 союзів східнослов'янських племен. Територія кожного з них дорівнювалася декільком сучасним областям. Союзи племен об'єднували до десяти племен, назви яких з часом забулися. Збереглася тільки загальна назва одного з племен, що входили у союз. На початку існування цих союзів - племен, як і в античний період формою організації правління була військова демократія.

У вказаних племінних союзах, утворених перш за все для війни і оборони, великого значення набував військовий ватажок, від досвіду і мужності якого залежали долі членів племені. Він витиснув на задній план інших старійшин.

Військову силу союзу племен складали сильні й хоробрі воїни, які постійно брали участь у військових походах і поступово групувалися навколо свого ватажка як його дружина. Остання була організацією, пов'язаного не родовими зв'язками, а спільністю військових і майнових інтересів та вірністю своєму ватажку.

Військовий ватажок і його дружинники забирали собі більшу й кращу частину здобичі.

Але при цьому ще довгий час зберігалися первісні демократичні заклади - народні збори і рада старійшин. Проте народні збори перетворилися в збори воїнів, яким військовий ватажок, якого підтримувала дружина, нав'язував свою волю, здобуваючи все більший вплив і владу за рахунок інших старійшин. Спираючись на дружину, він міг нехтувати звичаями племені. Таким чином йшов процес перетворення органів суспільного самоврядування на державні органи. Військова демократія поступово переростала у військово-ієрархічне правління - князівство. У союзах племен - князівствах рівень правління не залишався незмінним. Органи суспільного самоврядування поступово перетворювалися в органи панування та пригнічення простого народу.

Цим самим завершувалося оформлення державного ладу, важливою ознакою якого була поява особливої, несумісної з інтересами населення, відокремленої від нього публічної влади, що володіла спеціальним апаратом правління і поширювалася на окрему територію.

Військовий ватажок великого союзу племен ставав управителем - князем. Верховенство князів набувало характеру здійснення владних класових функцій. Близьке оточення князя перетворювалося в його радників і намісників. Дружина князя ставала військовою силою, за допомогою якої держава, що формувалася могла здійснювати свої основні функції: придушувати опір експлуатованих мас і вести загарбницькі й оборонні війни.

Слід зазначити, що процес перетворення органів суспільного самоврядування в державні органи не був одночасним для всіх союзів східнослов'янських племен. В одних союзах він йшов швидше, в інших - повільніше. У VIII ст., коли слов'яни вели боротьбу з кочівниками у середньому Придніпров'ї, відбулося об'єднання кількох союзів племен, або князівств, у «союз союзів» під назвою «Русь», столицею якого став полянський Київ. Великим об'єднанням східнослов'янських племен був дулібо-волинський союз. Три союзи племен - псковських, смоленських і полоцьких кривичів - також створили велике об'єднання.

Про формування у східних слов'ян об'єднань з кількох союзів племен повідомляють і арабські джерела. У них йдеться про існування на території, яку займали слов'янські племена, трьох політичних центрів - Куяби, Славії і Артанії. Куяба (Куява), напевно, була політичним об'єднанням південної групи слов'янських племен на чолі з полянами і з центром у Києві. Славія, можливо, об'єднання північної групи слов'ян на чолі з новгородськими словенами. Щодо Артанії, то, напевно, арабські письменники мали на увазі південно-східну групу слов'янських племен (можливо, що це Причорноморська і Приазовська Русь).

«Союзи союзів», що склалися з кількох союзів племен-князівств, були новими утвореннями і відображали більш високий етап у процесі східнослов'янської консолідації.

Приблизно на рубежі VIII-IX ст.ст. придніпровський «союз союзів» Русь переростає у ще сильніше об'єднання - Руська земля, до складу якого входила

значна кількість союзів слов'янських племен: Русь, Поляни, Древліани, Полочани, Дреговичі, Сіверяни. Правила у цьому державному об'єднанні, цілком імовірно, династія Кия, представниками якої з середини IX ст. згідно з літописом були князі Дір і Аскольд.

У IX ст. посилилася дипломатична і воєнна активність східних слов'ян. На початку століття вони здійснили похід на Сурож у Криму, у 813 р. - на острів Егіну в Єгипетському архіпелазі, у 839 р. посольство русів відвідало візантійство імператора в Інгельнеймі. В 860 р. руси з'явилися біля стін Константинополя. Такого роду воєнні та політичні акції характерні для держави.

IV етап (882 р. - 30 рр. XII ст.)

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. утворенням великої відносно єдиної Давньоруської держави - Київської Русі. Під владою Києва об'єдналися два величезних слов'янських політичних центри - Київський і Новгородський. Ця подія, яку літопис відносить до 882 р. традиційно вважається датою утворення Давньоруської держави. Трохи пізніше київському князю підкорилась більшість східнослов'янських земель. У рамках давньоруської держави "робили перші кроки" у суспільно-політичному розвитку більше 20 неслов'янських народів Прибалтики, Півночі, Поволжя, північного Кавказу і Причорномор'я. Першим князем Давньоруської держави став Олег.

Виникнення давньоруської держави з центром у Києві було закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян, економічними зв'язками і їхнім прагненням об'єднати сили в боротьбі з спільними ворогами. Інтеграційні політико-економічні та культурні процеси призвели до етнічного консолідування східних слов'ян, які утворили давньоруську народність. Вони характеризувалися насамперед східністю мови (із збереженням проте місцевих діалектів), спільністю території (котра в основному збігалася з межами Київської Русі), матеріальної та духовної культури, релігії, певною економічною цілісністю.

Етнічному згуртуванню східних слов'ян в єдину народність сприяли: однакові традиції, звичаї, звичаєве право, закон, суд військовий устрій, спільна боротьба проти зовнішніх ворогів.

Мабуть, уже в цей час виникають певні елементи національної свідомості, почуття патріотизму.

Історія виникнення державності у східних слов'ян взагалі й утворення Давньоруської держави зокрема була спотворена так званою норманською теорією, яку вже давно відкинула історична наука і яка б не заслуговувала на увагу якби не її відродження у деяких країнах у вигляді неонормалізму.

Прихильники цієї теорії стверджують, що ніби держава у східних слов'ян сформувалася не внаслідок їхнього внутрішнього соціально-економічного розвитку, а була створена пришельцями із Скандинавії - «норманськими» або «варязькими» князями.

На сьогодні крайності старої норманської школи (як, до речі, й антинорманізму) подолані, однак, проблема залишається. Неонормалісти оголошують варягів однією з історичних сил, котра відіграла вирішальну роль в утворенні Київської Русі, заснуванні давньоруських міст тощо.

Процес утворення Давньоруської держави є результатом не діяльності норманів, а генезису феодалізму у східних слов'ян, їх суспільно-економічний лад зумовив виникнення такої надбудови, як феодальна держава.

У сучасній західній історіографії зустрічаються також спроби пояснити історію виникнення Давньоруської держави з позиції теорії пантюркізму, згідно з якою династія київських князів була тюркського походження, а утворена хазарським каганатом. Цю політичну доктрину фахівці теж відкинули як таку, що не має нічого спільного з історичною дійсністю. Заслугою хозарів було лише те, що вони змушували східних слов'ян консолідувати сили для боротьби за своє існування. Руська земля розвивалася і міцніла в боротьбі з хазарською експансією.

У IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен, збагаченого впливами сусідніх народів, склалася одна з найбільших держав середньовічної Європи - Русь. Роль її історичного ядра відіграло Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо-античних часів.

У зв'язку з тим, що центром нової держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі вона дістала назву - Київської Русі. Широко живаються також назви Давньоруська держава, Київська держава, Давня Русь.

Давньоруська держава після її утворення продовжувала розширювати свої території. За князя Олега (882-912 рр.) були приєднані древляни, сіверяни, радимичі. Одночасно була ліквідована залежність радимичів від хазар, яким вони платили данину. За часів Ігоря (912-945рр.) до Давньоруської держави були приєднані угличі, тиверці, і знову ж древляни, які відокремилися від Києва після смерті Олега.

Князі Святослав (965-975 рр.) і Володимир (978-1015 рр.) здійснювали походи у землі в'ятичів. Таким чином рушилися й зникали старі розмежування і складалася величезна територія Давньоруської держави. У X ст. вона простяглася вже від південних берегів Ладозького і Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході і південному заході - до Карпат, Пружу і пониззя Дунаю.

У своєму розвитку Давньоруська держава пройшла 3 етапи.

Перший етап охоплює 882-1072 рр. Тоді Київська Русь була ранньофеодальною державою, у межах якої відбувалося становлення феодального суспільного ладу. Тут в основному завершувався процес політичної єдності Русі, встановлювалися державні кордони, відбувалося утворення та удосконалення апарату влади.

Другий етап розвитку Київської Русі охоплює 980-1054 рр. наприкінці X - першій половині XI ст. Київська Русь вступила у період свого розквіту. У другій половині XI ст. спостерігається тенденція до феодальної роздробленості. Давньоруська держава вступила в третій етап свого розвитку - етап феодальної роздробленості.

До періоду феодальної роздробленості відноситься час зародження української, російської та білоруської державності.

2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У IX-XII ст.ст.

Давньоруська держава складалась як ранньофеодальна монархія. Це була відносно єдина, побудована на принципі суверенітету-васалітету держава, її очолював великий київський князь, якому були підпорядковані місцеві правителі — його васали. Сформувалася і система посадництва. Діяльність великого князя спрямовувалася нарадою з верхівки феодалів. Пізніше для розв'язання найважливіших питань скликалися феодальні з'їзди.

Великий київський князь. Функції перших київських князів були порівняно нескладними і полягали перш за все в організації дружини та військових ополчень,

командуванні ними. Київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішньополітичні стосунки з войовничими кочівниками, Візантійською імперією, країнами Близького Сходу. Це зумовлювалося у першу чергу інтересами забезпечення необхідних умов для безперешкодного збуту товарів, зовнішньої торгівлі.

Київські князі спочатку безпосередньо відали лише київською землею. Інші території управлялися князями племен або князями-намісниками. Літописець говорить, що князь Олег повсюди в землях «посади мужи свої».

Поступово тисяцькі, соцькі, десяцькі стали виконувати адміністративні функції, а вже потім, в міру розвитку князівської юрисдикції, — судово-адміністративні функції. Так формувалася десяткова система управління.

З кінця X ст. почали відбуватися серйозні зміни, як в організації, так і в обсязі влади київського князя, що було зумовлено феодальним характером його влади та функцій. Військово-організаційна діяльність князя у зв'язку з ускладненням структури війська Київської держави значно зростає. Більш складними стають функції князя щодо захисту зовнішніх кордонів. Функція придушення опору пригнічених, який зростає, і перш за все опору феодально залежних селян, завжди була однією з найголовніших. Так, в 1068 р. київський князь Ізяслав жорстоко придушив народне повстання, спровоковане антипатріотичною діяльністю князя та його дружини. У 1113 р. знову повстало київське населення. Налякані цим бояри і єпископи викликали в Київ князя Володимира Мономаха з сильною дружиною, який й придушив повстання. У XI—XII ст. особливо вагомою стає законодавча функція князя. Після запровадження християнства на нього покладається обов'язок сприяти поширенню цієї релігії та матеріально забезпечувати духовенство. Управляти київським князем допомагали посадники, воло стелі, тіуни та інші представники адміністрації. Посадники призначалися у важливі центри Давньоруської держави. За відомостями літопису князь Володимир Святославич «избра мужи добры, смысленны й храбры й раздал им гради». У 1096 р. Олег Святославич підкорив Муромську і Ростовську землі, «посада посадники своя по городам й дани поча и мати». Великий київський князь приймав важливі рішення, якщо на це була згода його оточення — великих феодалів (бояр) «княжих мужів», які створювали феодальну раду при князеві. У раду входили також представники духовної знаті, інколи представники верхівки міст, у воєнний час — керівники союзників. Рада при київському князеві була важливим органом Давньоруської держави. Члени ради називалися «думцями». Незважаючи на те, що великий київський князь володів правом вирішувати справи самостійно, він був зацікавлений у тому, щоб рішення, які він вважав найважливішими, підтримувалися впливовими елементами. Тому він досить часто звертався до ради «кращих людей».

Місцеві князі. У Київській Русі на місцях спочатку владарювали племінні князівські династії. Місцеві князі, які до середини X ст. часто іменувалися також великими, однак, визнаючи силу київського князя, були у нього «в послушании»: виставляли на його поклик військо, передавали йому частину данини, яку збирали з підвладної території. На місцях інколи розташовувались і військові сили київського князя. За свою службу місцеві князі користувалися заступництвом київського князя, залишали собі частину данини, яку збирали. У випадку порушення вірності

київському князеві васал втрачав своє володіння. Проте здійснити це можна було тільки шляхом війни проти непокірного.

Коли Давньоруська держава об'єднала всі східно-слов'янські землі, перед нею постало завдання політичної консолідації. У цьому плані значну роль відіграли політичні акції, які здійснив Святослав, а потім, наприкінці X ст., Володимир Святославич. Зміст їх полягав у тому, що землі і князівства, де владарювали залежні від київських князів династії, передавалися синам київського князя. Так, Святослав «сажає» свого сина Олега «в Деревех». Володимир посадив своїх синів у Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Пскові, Смоленську, Іскоростені, Володимирі, Тмутаракані. У деяких менш важливих містах правили посадники — намісники і тисяцькі князя Володимира з найближчого його оточення. Реформа Володимира ліквідувала владу місцевих племінних князів, інтереси яких були далекі від інтересів Києва. Вона покінчила з автономією земель. Усі вищі ступені феодальної ієрархії опинилися в руках одного князівського роду, представники якого, перетворившись у великих землевласників-феодалів, знаходилися тепер зі своїм сюзереном (великим київським князем) у класичних відносинах васалітету-сюзеренітету. Ці відносини регламентувалися договорами, так званими хрестоцілувальними грамотами. Вони передбачали перш за все те, що сюзерен наділяє свого васала землею. Сюзеренітет у Київській Русі позначався терміном «старійшинство». Місцеві князі-брати як нащадки великого київського князя користувалися правами на спадщину предка. Першим спадкоємцем був старший брат. Ця обставина підтримувала у князів ідею єдності, спільності і відповідальності за долю батьківщини у боротьбі зі зовнішніми ворогами. Разом з тим це зумовлювало міжособну боротьбу, тому що кожний князь намагався фактично зрівнятися з тими, хто мав більші володіння. Міжусобиці, які стали звичайним явищем у XI—XII ст., підривали міць Київської Русі.

Окремі феодальні князівства настільки посилювалися в економічному і політичному відношенні, що втримувати їх у покорі київському князю ставало неможливим. Князівські володіння перетворювалися у своєрідні держави у державі. Цьому певною мірою сприяли розвиток великих феодальних землеволодінь, між якими існували слабкі економічні зв'язки, а також формування феодального імунітету внаслідок наділення великих феодалів, і перш за все місцевих князів, жалуваними та іншими грамотами.

З розвитком феодалізму десяткова система управління (з тисяцькими, соцькими, десяцькими), що виросла з дружної організації, змінюється двірсько-вотчинною системою управління. За цієї системи не існувало різниці між органами державного управління і управління особистими справами князя. Всі ниті управління сходилися у дворі князя (боярина). Кожен, хто входив до князівського двору (боярської вотчини) і відав тут будь-якою ділянкою господарства або був просто близьким прислужником князя, міг з дозволу хазяїна виконувати і державні функції. Процес виникнення двірсько-вотчинної системи управління непрямо відображений у статтях 19—23 Кр. Пр. Статті ж 12, 13 Пр. Пр. свідчили про дальший розвиток цієї системи управління. Вони передбачали високий штраф (подвійну віру), який треба сплачувати за убивство впливових представників двірсько-вотчинної системи управління.

З ускладненням завдань державного управління роль службових осіб зростала, відбувалися розподіл, уточнення функцій між ними, встановлювалася їх відносна спеціалізація. Найбільш поважними посадовими особами були: воєвода —

начальник усіх збройних сил князівства; тіун конюший, який відав питаннями забезпечення князівського війська кіньми; дворецький-огнищанин, який управляв князівським двором і одночасно виконував важливі державні доручення; стольник, в обов'язки якого входила організація постачання князівського двору продуктами тощо. Вищим службовим особам прислужували численні управителі — тіуни, старости.

Апарат двірсько-вотчинного адміністративно-господарського управління був типовим феодалним апаратом, оскільки основу його становив специфічний феодалний принцип безпосередньої та невід'ємної належності політичної влади землевласнику. Двірсько-вотчинна система управління існувала на всіх рівнях феодалної земельної ієрархії — і у великокнязівському домені, і володіннях князів, і в боярських вотчинах. Обсяг влади місцевих феодалів при цьому зростав до такої міри, що не тільки місцеві князі, але й навіть бояри у своїх вотчинах одержували широке право суду щодо залежного від вотчинника населення.

Феодалні з'їзди. Послаблення влади великого київського князя і посилення впливу багатих феодалних землевласників зумовили скликання феодалних з'їздів («снемів»). Ці з'їзди були загальнодержавними. На них збиралися місцеві князі, їх спільники («брати»), васали («сини»), бояри, інколи церковна знать. Під проводом великого київського князя тут розробляли нове законодавство, розподіляли лени, розв'язували питання війни і миру з іноземними державами, планували заходи щодо охорони торговельних шляхів. З'їзд був, таким чином, державним органом, який вирішував питання, що стосувалися суспільної організації, державного ладу, зовнішньої і внутрішньої політики країни в умовах послаблення влади київського князя і посилення впливу місцевих феодалів.

Феодалні з'їзди не могли припинити процес розпаду Київської Русі, оскільки в основі його лежали соціально-економічні фактори. Політична влада, будучи атрибутом земельної власності, в міру зростання і зміцнення приватного землеволодіння переважно зосереджувалася в руках місцевих князів і бояр на шкоду великому князю, що у кінцевому рахунку й прискорило розпад Київської Русі.

Віче. У Давньоруській державі продовжували існувати народні збори — віче. Із племінних сходів давніх слов'ян вони перетворилися у збори, в яких брали участь вільні дорослі жителі міста — купці, ремісники та ін. Але вирішальна роль в них належала міській феодалній верхівці — боярам і «старцам градским». Збори ці мали певне значення у політичному житті Київської Русі. Рішення про убивство князя Ігоря, який зловживав збиранням данини, древляни, наприклад, прийняли на вічі («сдумаша со князем своим Малом»). Важливою функцією віча було комплектування народних ополчень і вибір його ватажків. Віче скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Виконавчим органом віча була Рада. У зв'язку з тим, що віче збиралося рідко. Рада не тільки представляла його, але фактично й заміняла. Правила в ній міська знать. З розвитком феодалізму та зміцненням влади князів і державного апарату діяльність віча практично відмирає. Виняток становили лише віча у деяких містах (Новгород, Псков).

Вервь. Органом місцевого селянського самоврядування була вервь — сільська територіальна община. Вона здійснювала колективну власність на неподільні землі, реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах з державним апаратом, феодалами і

сусідніми общинами. Члени верві, пов'язані поміж собою системою кругової поруки, несли перед князівською адміністрацією фінансові, поліцейські та інші зобов'язання. Територія верві була досить великою. Вона охоплювала кілька населених пунктів, які знаходилися недалеко один від одного.

Збройні сили склалися з трьох основних частин: великокнязівської дружини, дружин місцевих князів та інших феодалів; народного ополчення; найманих загонів.

Дружина була ядром війська. У перший період існування Київської Русі дружинний лад характеризувався тим, що дружинники постійно перебували поруч з князями, жили з ними, поділяли їх інтереси, в усьому допомагали їм. Князі постачали дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю. Вони вважали дружинників своїми радниками. Верхівка дружинників спрямовувала діяльність князя. Літопис розповідає, що Володимир Святославич «любя дружину й с ними думал о строе земелнем й о уставе земелнем».

Народні ополчення були головною силою війська. Вони комплектувалися у період воєн з зовнішнім ворогом, у випадках загрози вітчизні.

Військо ділилося на тисячі, сотні, десятки. Пізніше його стали ділити на полки.

Церква. Представники феодального класу, і перш за все сам великий київський князь як глава держави, добре розуміли силу ідейного впливу релігії на людей і намагалися використовувати її в інтересах свого класу. Так, у системі заходів, спрямованих на зміцнення Давньоруської держави, велике значення мала релігійна реформа князя Володимира Святославича, який запровадив (близько 988 р.) на Русі християнство як державну релігію.

Введення християнства на Русі сприяло виникненню в країні могутньої і розгалуженої церковної організації.

Досить швидко давньоруська православна церква також стала великим феодалом. Під патронатом церкви опинилася значна кількість людей, що в кінцевому рахунку призвело до встановлення феодальної залежності. На користь церкви ще за князя Володимира Святославича була встановлена десятина — десята частина з доходів князя. Великі прибутки церковники одержували також з монастирських вотчин. Важливими були церковні права, що надавалися церкві князівською владою. Єпископам доручався нагляд за точністю торговельних мір і вагів — контроль, який став джерелом значних доходів церкви.

Запровадження в Київській Русі християнства як державної релігії було подією неоднозначною. Органічно поєднавшись з феодальною державою, християнство, наприклад, сприяло розвитку зв'язків Русі з країнами середньовічної Європи, Візантією. Разом з тим воно сприяло розвитку культури, писемності. Боротьба за утвердження християнства супроводжувалася розпадом дохристиянської культури. Християнство плідно вплинуло на мораль ранньофеодального суспільства Давньоруської держави. Церква активно і наполегливо добивалася пом'якшення стосунків між людьми, засуджувала звичай родової помсти, рабство, сороміцькі слова, багатоженство.

Як носій ідеї єдиної держави і церкви на Русі, виразник патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, що за середньовіччя знаходилася завжди у синкретичній єдності з релігійними поглядами.

Судові органи. У Київській Русі суд не був відділений від адміністрації. Він будувався на класовій основі і захищав перш за все інтереси пануючих верхів давньоруського суспільства. У ролі судді в першу чергу виступав князь.

До компетенції лише князівського суду належали справи, в яких хоча б однією з сторін були представники феодальної знаті.

Судові функції, крім князя, здійснювали і представники місцевої адміністрації — посадники, воло стелі та їх помічники (ст. 41 Кр. Пр., статті 9, 10, 20, 74, 86, 107, 108 Пр. Пр. та ін.).

У Київській Русі активно йшов процес становлення вотчинного суду. Це був суд землевласників над феодально залежним населенням, який здійснювався на основі імунітетних жалувань.

Існував у Київській Русі і так званий общинний суд. Але про його діяльність в умовах феодальної держави не варто говорити. Про общинний суд Руська Правда досить виразно згадує тільки у ст. 15 Кр. Пр., де йдеться про пережиток давнього общинного суду («извод пред 12 человека»).

Запровадження християнства у Київській Русі і зростаючий вплив церкви на віруючих визначили виникнення церковного суду. Церковному суду з усіх справ підлягали так звані церковні люди. Підсудними церкви були оголошені також справи, так чи інакше пов'язані з релігією, незалежно від учасників судового процесу. До них належали всі справи, що виникали з шлюбно-сімейних відносин. Церковний суд розглядав також справи про святотатство, чаклунство і знахарство, про здійснення колишнього дохристиянського язичницького культу.

3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Соціальна структура населення Київської Русі була складною, перебувала на стадії формування і носила становий характер. Так населення Київської русі поділялося на наступні соціальні групи: привілейовані бояри, духовенство, вільне і невільне населення.

Привілейований стан бояр мав такі права, привілеї і обов'язки:

- право привілейованої власності на землю;
- податковий імунітет;
- привілеї в правовідносинах;
- обов'язок воювати;
- захищати державу.

Таким чином, бояри, по-перше, концентрували у своїх руках великі земельні наділи. Треба сказати, що питання про час виникнення на русі боярського землеволодіння поки що через неповноту джерел не вирішене істориками. Суперечливими є і думки археологів. Проте у ст.34 Кр.Пр. високий штраф за псування межового знаку свідчить про посилений захист перш за все приватного землеволодіння.

По-друге, значніші бояри, як Свенельд, Ратибор, тисяцький Володимира Мономаха, мали свої власні дружини. Зокрема багато вказівок є про дружини галицьких бояр, де боярська верства досягла високого рівня; там з-поміж боярства виділилася група «великих» бояр, які мали свої укріплені замки.

По-третє, бояри були впливові у політичному відношенні - брали участь в боярських радах князя, на вічах, в адміністрації, де посідали вищі пости.

Біля князя утворюються династії бояр, які з діда-батька займали вищі посади. Наприклад, династія Свенельда-Добрині-Вишати дала 7 поколінь осіб на вищих постах; Шимон - варяг дав 4 покоління.

Верства бояр поділялася на різні групи, але всі вони були привілейованою частиною людності, і всі злочини, заподіяні супроти бояр, каралися вищою мірою, ніж злочини супроти інших людей.

Взагалі верства бояр не була чимось ізольованим, кастою. До неї завжди міг пройти смерд за якісь заслуги. Серед бояр були діти й онуки «поповичів», були чужинці - варяги, половці, торки і т.д.

Із введенням християнства на Русі великим феодалом ставала церква. Йшов процес формування духовенства, верхівку якого становили митрополити, єпископи та ігумени монастирів. Духовенство - ченці та черниці - дуже часто складалося з представників вищих верств населення: князів, княгинь, бояр. Досить часто вони були і засновниками монастирів. Біле духовенство - попи, диякони, дяки, паламарі, причетники - становили середні та малозабезпечені верстви населення, що перебувало під юрисдикцією церкви, в середині білого духовенства виділялося вище, наприклад, єпископи, архімандрити.

Правовий статус духовенства визначався наступними правами і обов'язками:

- право власності на землю;
- право збирати десятину;
- податковий і судовий імунітет.

Таким чином, прибутки церкви склалися з десятини, пожертвувань заможних людей. З часом монастирі ставали великими землевласниками.

Князі заповідали їм села, гроші на різні пожитки. Проте за часів Київської русі монастирі не були багатими. У Київському Патерику (XI-XII ст.ст.) є багато вказівок на те, що ченці найбагатшого, як вважається, печерського монастиря не мали навіть хліба і в'язали різні речі та носили їх продавати на ринок.

Найбільшу соціальну групу населення кийвської Русі становило вільне населення - селяни і міське населення.

Середню групу вільних людей давали міста, хоч «ліпші», «вяці» люди, заможніше купецтво та гості, ще не оформилося й зливалися з боярством. Решта міської людності називалася «чернь» або просто «люди». Юридичне всі вони були вільні, рівноправні з боярами, але фактично залежали від цих патрициїв.

У великих містах, як Київ, Чернігів, Володимир, Галич, Холмс широко розвинулося ремісництво. Ремісники становили поважний відсоток населення.

В більших містах України завжди було багато чужинців. Це були хозари, греки, вірмени, поляки, жиди, болгари, араби, німці, італійці, скандинави тощо.

Найперше у Володимирі в XIII ст. чужинцями надано привілеї: німці дістали Магдебурзьке право, яке виводило їх з-під місцевої юрисдикції адміністрації й підкорялося юрисдикції Магдебургу. В 1339 р. дістав грамоту на Магдебурзьке право Сянок.

Нижчу групу вільного населення становили селяни - смерди. Вони володіли власним сільським господарством, полем, двором, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кінями.

«Руська Правда» охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин смерда була меншого, ніж за злочин проти боярина. В XII-XIII ст.ст. по всій Україні поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим

зменшується число незалежних смердів. Навпаки: зростає група смердів, залежних від землевласників, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними.

Таким чином правовий статус вільного населення визначався наступними обов'язками і правами:

- вести господарство;
- передавати у спадок землю (сину, а якщо родина не мала його, то в державний фонд);
- звертатися до суду життя захищалося як життя меншого боярина.

В той час в Україні-Русі існувала досить численна група напіввільних людей - «закупців». Так називали людей, які з різних причин тимчасово втратили свою волю, але могли її знову здобути. Це були насамперед наймити, які, вступаючи на працю, брали плату наперед, або відробляли позичені гроші. «Закуп» міг мати власне господарство, двір, майно, але міг жити на землі пана і працювати на його землі. Закуп відповідав сам за свої вчинки, за злочин проти нього винний відповідав по закону. За несправедливу кару, накладену паном на закупа, останній міг скаржитись до суду, і тоді пан ніс відповідальність. Якщо пан продав закупа в холопство - закуп діставав волю, а пан за це відповідав.

Але всі ці закони слабо охороняли права закупа. Становище закупа було дуже тяжке: пан мав право карати його, бити «про діло»; закуп ніс відповідальність за реманент, за всякі втрати в господарстві.

Невільні люди називалися челяддю або холопами. Джерелами холопства були: народження від холопів, полон на війні, продаж при свідках, шлюб з холопкою - «рабою», вступ на службу без «ряжа», продаж збанкрутованого купця, втеча закупа та крадіж закупом. Закон застерігав умови, коли холоп міг стати вільним, якщо він викупиться на волю, якщо пан звільнить його, а крім того - для жінки-рабині, якщо пан згвалтував рабіню - тоді після смерті пана, діставали волю і жінка і її діти. Холоп був позбавлений всіх прав, і його трактував закон нарівні з худобою. За злочин, заподіяний холопові, діставав відшкодування - пан. За злочин холопа відповідав пан. Холоп не мав власності, ні майна, ні двора; він був власністю свого пана. З поширенням християнства становище холопів трохи покращилося: церква закликала до пом'якшення в ставленні до рабів, радила відпускати на волю рабів, «на спомин душі»; їх тоді називали «задушні». Ці «відпущеники» переходили в іншу категорію населення - ізгоїв.

Ізгоями вважали людей, які в силу різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. В Церковному Уставі великого князя Володимира перелічено звільнених холопів, збанкрутованих купців, синів священників, що не навчалися грамоті.

Усі ці люди переходили під захист Церкви. До цих трьох груп ізгоїв штучно приєднано четверту - «коли князь завчасно осиротіє». Звичай вживати термін «ізгої» у відношенні до князів був тільки аналогією зі становищем справжніх ізгоїв, які перебували під опікою Церкви.

Головна маса ізгоїв походила з холопів, що дістали волю згідно з тестаментом їх панів. Таких ізгоїв мав на увазі Устав великого князя Всеволода та пам'ятки церковної літератури.

У Київській Русі до феодально залежних верств населення належали і вотчинні ремісники. Вотчинного ремісника і ремісницю згадує руська правда, оцінюючи їх життя у 12 гривень (ст.15 Пр.Пр.). Джерела називають феодальне залежним населенням також відпущеників, задушних людей, прощеників.

4. ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Джерела права. В умовах первіснообщинного ладу поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Дані про звичаї східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у «Повісті временних літ» зазначав, що ці племена «имяху обычаи свои, й закон отец своих, й преданья, каждо свой нрав».

У міру становлення класового суспільства окремі звичаї родового ладу, котрі можна було використовувати в інтересах пануючого класу, що формувався, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права. Останнє було пов'язане з державою, що створювалася. Воно являло собою систему правових норм, які склалися з санкціонованих, тобто визнаних державою звичаїв. Держава забезпечувала їх дотримання, захищала від порушень. До давніх норм звичаєвого права східних слов'ян, зокрема, належали норми, що регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій, таких, наприклад, як присяга, ордалії, порядок оцінки показань свідків та ін. Все це було відомо слов'янам ще в перехідний період від первіснообщинного ладу до феодального.

У IX—X ст. на Русі, певно, існувала система норм усного звичаєвого права. Частина цих норм, на жаль, не зафіксована у збірниках права і літописах, які були складені ще у XI—XII ст., і тому не дійшла до нас.

Деякі норми звичаєвого права збереглися у так званій Правді Ярослава — давній частині Короткої редакції Руської Правди.

Русько-візантійські договори 907, 911, 944 і 971 рр., які свідчать про високий міжнародний авторитет Давньоруської держави, є цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права Київської Русі. Це міжнародно-правові акти, в яких відбиті норми візантійського та давньоруського права. Вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії, торкалися також норм кримінального права, фіксували правове становище та привілеї феодалів. У них можна знайти і норми, запозичені від стародавнього усного звичаєвого права. Пізніше деякі з них потрапили у Правду Ярославичів, а потім — у Поширену редакцію Руської Правди (наприклад, про убивство господарем злочинця, котрого спіймали на місці злочину і котрий чинив опір (статті 21, 38 Кр. Пр.; ст. 40 Пр. Пр.), або тільки у Поширену редакцію (статті 90—109 — правила про спадщину, значна частина яких заснована на звичаєвому праві та своїми коріннями сягає в глибочінь століть).

У формуванні права Київської Русі певну роль відіграла судова діяльність князів, яка сприяла як трансформації старих звичаїв у норми права, так і створенню нових правових норм.

Слід зазначити, що Руська Правда розкриває не тільки процес становлення права, вона сама є визначною пам'яткою права Київської Русі, з якої починає своє існування більшість даних про його зміст.

Руська Правда — найважливіша пам'ятка феодального права, її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя пануючого класу. Підтвердження цьому — статті про відповідальність за убивство, нанесення образи, про право на спадщину та ін. Окремі частини Руської Правди виникли в найбільш складні моменти історії

Київської Русі, коли в країні загострилась класова боротьба, виливаючись у народний рух. Тому за змістом Руської Правди можна простежити, як феодальні відносини визначали характер і форми класової боротьби, а класова боротьба впливала на зміни державного устрою і еволюцію права.

Руська Правда виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Було б помилковим вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. У той же час Русь знаходилася в оточенні інших держав і народів, що так чи інакше впливали на неї і на яких впливала вона. Є підстави вважати, що норми Руської Правди відбилися на розвитку права західних слов'ян. Руська Правда мала величезний вплив і на становлення більш пізніх пам'яток права північно-східних слов'ян, таких як, наприклад, Псковська судова грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р.

На розвиток права Київської Русі певний вплив справило введення християнства. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, перш за все візантійського. До такого роду пам'яток права відносяться Єклога, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Стародавньою пам'яткою руського церковного права вважаються церковні статuti Володимира Святославича і Ярослава Володимировича.

Церковні статuti визначали становище християнської церкви в державі, закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції церкви як феодала щодо безпосередніх виробників, за рахунок яких вона існувала. Статuti узаконювали право церкви на «десятину» — своєрідну форму податку, який повсюдно одержували церковні організації.

Право власності. В праві Київської Русі не було й не могло бути загального терміна для позначення права власності, бо його зміст залежав від того, хто був суб'єктом і що фігурувало як об'єкт права власності. Разом з тим статті 13, 14 Кр. Пр. дають можливість стверджувати, що Руська Правда відрізняла право власності від права володіння, оскільки вони визначали порядок відібрання речі, що знаходилася у володінні іншої особи. Пізніше законодавець по суті говорить про неправомочне володіння (ст. 44 Пр. Пр.), вимагаючи від власника не тільки повернення речі справжньому власнику, а й виплати компенсації за її використання.

Охорона приватної власності — одна із призначень Руської Правди. Так, згідно з ст. 71 Пр. Пр. за знищення знака власності на бортних деревах накладався високий штраф в 12 гривен. Це означало перш за все захист самого принципу приватної власності, на який здійснював замах порушник.

В Руській Правді знайшов своє відображення процес посилення охорони приватної власності. Так, якщо в Кр. Пр. розмір штрафу залежав від виду і кількості украденою стада, то в Пр. Пр. (статті 41, 42) він визначався також місцем здійснення злочину (стадо, украдене із закритого приміщення чи з поля).

В основі феодального ладу лежала феодальна приватна власність на землю. Тому Руська Правда досить достатньо для свого часу приділяла уваги закріпленню і захисту феодальної власності на землю.

Феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів, боярських і монастирських вотчин. Джерелом її придбання спочатку були позика, освоєння вільних земель руками холопів і феодально залежних селян. Згодом головним способом придбання землі стало пряме захоплення її у сусідів

(«окняження і обоярення»). Князі роздавали землі своїм дружинникам, тіунам, слугам.

Спадкове право формується і розвивається в результаті встановлення приватної власності. В Київській Русі, як і в будь-якому класовому суспільстві, спадковому праву надавалося велике значення. За його допомогою багатства, накопичені поколіннями власників, залишалися в руках одного й того ж класу. Вже договір Русі з Візантією 911 р. розрізнявав спадщину за заповітом і за законом. Пізніше це було закріплене в Руській Правді.

Успадковувати могли тільки сини. Батьківський двір без поділу переходив до молодшого сина (ст. 100 Пр. Пр.) . Дочки спадкоємцями не вважалися, бо в протилежному випадку, одружившись, вони виносили б майно за межі свого роду. За договором Русі з Візантією 911 р. у випадку відсутності у померлого синів могли успадковувати його брати. Сестру вони повинні були видати заміж, надавши їй придане.

З розвитком князівської влади майно смерда, померлого без синів, стало переходити до князя (ст. 90 Пр. Пр.) . Для бояр і дружинників був зроблений виняток — їх спадщина при відсутності синів могла переходити і до дочок (ст. 91 Пр. Пр.) . В цьому яскраво виявився принцип феодального права як права-привілею. Пізніше положення ст. 91 Пр. Пр. були поширені на біле духовенство, ремісників, вільних общинників.

До повноліття спадкоємців спадщиною розпоряджалася їх матір. Матір-вдова одержувала частину майна «на прожиття», якою вона розпоряджалася на свій розсуд, але заповідати могла тільки своїм дітям. Якщо матір-вдова удруге виходила заміж, то призначався опікун із найближчих родичів. Передача майна опікуну відбувалася при свідках. За виконання своїх обов'язків опікун користувався доходами з майна тих, кого він опікував. Якщо опікун губив що-небудь із спадщини, він зобов'язувався відшкодувати збитки.

Зобов'язальне право. Слід відмітити порівняно розвинуте зобов'язальне право в Київській Русі. Це є ще одним свідченням пануючого права приватної власності.

В Руській Правді згадується про зобов'язання за договорами. При цьому для ранньофеодального права було характерно, що невиконання стороною деяких зобов'язань могло не тільки тягти за собою майнові стягнення, а й давати потерпілій стороні при відомих обставинах право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань (продаж в рабство) (статті 54, 55 Пр. Пр.).

Договори («ряди») укладалися, як правило, на торзі усно і в присутності свідків або митника. Про письмові договори Руська Правда не згадує.

Про існування одного із найдавніших договорів — договору купівлі-продажу — говорять усі русько-візантійські договори. Договір купівлі-продажу регламентувався і в Руській Правді.

Договір позики охоплював кредитні операції грошми, продуктами, речами. Він укладався публічно, в присутності послухів.

Руській Правді відомий також спеціальний договір позики між купцями, коли кредит надавався для збільшення торгового обороту. Ця угода засновувалася на довір'ї, вона не потребувала присутності послухів. У випадку спору питання вирішувалося очищувальною присягою кредитора (ст. 48 Пр. Пр.).

Право Київської Русі знало і договір особистого найму. Найманця в служіння (тіунство, ключничество) призводило до холопства того, хто наймався, якщо інше

не було спеціально обумовлене. Частіше за все наймання призводило до феодалної залежності.

Злочин і кара згадуються в таких писемних пам'ятках права, як русько-візантійські договори (статті про убивство, удар мечем, майнові злочини). Однак основні відомості про кримінальне право містяться в Руській Правді.

В цій законодавчій пам'ятці злочини називаються «образою», під якою розуміють будь-який злочин проти суспільного світу, що виявився перш за все в нанесенні потерпілому матеріальних або моральних збитків. Проте право не розрізняло якого-небудь кримінального правопорушення від цивільно-правового.

Аналіз норм Руської Правди свідчить, що розвиток феодалізму вів до більш яскравого прояву у злочинах класового характеру, а також до формування в праві ієрархії мір покарання залежно від соціального становища потерпілого і злочинця, неоднакового підходу до захисту інтересів феодалів і феодалне залежного населення.

Об'єктами злочинного діяння виступали влада князя, особа, перш за все феодала, майно, звичаї. Об'єктивна сторона злочину була ще недостатньо виражена, відомі були лише спроба злочину і закінчений злочин.

Суб'єктами злочину не могли бути раби. Вони становили власність їх хазяїв, які і несли матеріальну відповідальність за неправомірні вчинки рабів, що, однак, не виключало застосування до раба фізичного впливу. Його можна було катувати, страчувати.

Руській Правді відома співучасть, наприклад, при здійсненні крадіжки (ст. 40 Кр. Пр.; статті 42, 43 Пр. Пр.) . Закон вимагав притягувати до однакової відповідальності всіх осіб, які здійснили цей злочин.

Руська Правда містить норми, які торкаються суб'єктивної сторони злочинного діяння. Вона розрізняє убивство огнищанина «в образу» (ст. 19 Кр. Пр.) і убивство огнищанина «в розбої» (ст. 20 Кр. Пр.), убивство людини «в сваде или на пиру явлено» (ст. 26 Пр. Пр.) і «убивство на разбои без всякая свады» (ст. 7 Пр. Пр.) . Про навмисно здійсненні діяння говорить, наприклад, ст. 12 Кр. Пр., накладаючи штраф на того, хто поїде на чужому коні «не прошав» господаря. Про те, що Руська Правда виділяє злочини відверто навмисні, свідчить і ст. 34 Пр. Пр., яка передбачала значний штраф за злісне знищення майна: «А кто накощами конь порежеть или скотину продаже 12 гривен, а... господину урок платити». Про те, що в Київській Русі в злочинних діяннях чітко прослідуювався суб'єктивний момент, переконують і статті Руської Правди про злісне, необережне, випадкове банкрутство (статті 54, 55 Пр. Пр.).

Особливо небезпечним злочином у Давньоруській державі вважалося посягання на князівську владу, що виявлялося насамперед у вигляді повстань. Порушення договорів сюзеренітету-васалітету, якщо їх припускалися васали, також вважалося тяжким злочином.

Злочини проти церкви. Привілейоване становище церкви в Київській Русі визначало охорону її служителів, майна від злочинних посягань. Руська Правда не згадує про злочини проти церкви. В церковному ж Статуті Володимира йдеться про церковну татьбу, приведення в церкву тварин та птахів, про моління під овином в гаях, біля води, про чародійство.

Злочини проти особи. Одним із особливо небезпечних злочинів, що посягали на особу, було убивство. Про цей злочин йдеться в десяти статтях Кр. Пр. (1, 19—27) . Ряд статей Гір, також говорить про різні види убивства (1—8, 11—18).

Охорона особи феодала була об'єктом особливої уваги держави. Деякі статті Руської Правди торкаються саме дій, спрямованих проти феодала, за здійснення яких карали досить суворо.

Руська Правда передбачала відповідальність за завдання людині каліцтва, ран та побоїв. Так, ст. 5 Кр. Пр. говорить про відповідальність за каліцтво, яке причинене ударом меча по руці

Майнові злочини. Захисту майна, особливо феодалів, в Київській Русі приділялося багато уваги. Право феодальної власності охоронялося суворими покараннями щодо тих, хто посягав на це право. Руська Правда знає такий тяжкий злочин, як розбій (ст. 20 Кр. Пр.; ст. 7 Пр. Пр.). Багато в Руській Правді говориться про крадіжку — татьбу, тобто таємне викрадення чужого майна.

Одним із видів майнового злочину було знищення і пошкодження чужого майна, списа, щита, одежі, бортні (ст. 32 Пр. Пр.).

Небезпечним злочином, за здійснення якого злочинець підлягав вищій мірі покарання, вважався підпал гумна або двору (ст. 83 Пр. Пр.). Злісне знищення коня або інших свійських тварин каралося найвищим штрафом (ст. 84 Пр. Пр.).

Злочином вважалося незаконне користування чужим майном.

Злочини проти сім'ї і моральності. В так званому світському праві Київської Русі не містилися норми, які охороняли сім'ю і моральність від злочинних посягань. Такі злочини передбачалися в церковних статутах Володимира і Ярослава. До них відносилися: умикання, пошибання боярських дружин і дочок, розпута, народження незаміжньою дочкою позашлюбної дитини, організація масового пошибання дівиць, укладення шлюбу між близькими родичами, прелюбство тощо.

Види покарання. Метою покарання були відплата і відшкодування збитків. Як право-привілея кримінальне право в Київській Русі відкрито проголошувало у формі станових привілеїв класовий характер покарання. Життя, честь й майно феодала захищалися більш суворими покараннями ніж життя, честь і майно простих вільних людей давньоруського суспільства.

Найдавнішою формою покарання була помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів. В часи Руської Правди помста спочатку обмежується (ст. 1 Кр. Пр.; ст. 1 Пр. Пр.), а потім відміняється зовсім (ст. 2 Пр. Пр.).

Переважним видом покарання згідно з Руською Правдою було грошове стягнення з майна злочинця, яке складалося з двох частин: одна частина вилучалася на користь князя, а інша — як компенсація за заподіяний злочином збиток йшла потерпілій стороні.

Тяжким покаранням у вигляді грошового стягнення була віра — грошовий штраф, який стягали на користь князя за убивство вільної людини.

Родичам убитого надавалася грошова винагорода, яка називалася головництвом. Більшість дослідників вважає, що розмір головництва рівнявся розміру віри.

За вчинення таких злочинів, як відсікання ноги, руки, носа, виколування очей, убивство жінки стягувалося «полувір'я», тобто штраф в розмірі 20 гривень (статті 27, 88 Пр. Пр.).

Руська Правда передбачала і такий вид покарання, як продаж — грошовий штраф, котрий стягували зі злочинця на користь князя за здійснення ряду особистих і майнових злочинів.

Вищою мірою покарання за Руською Правдою був так званий «потік і пограбування». Цей вид покарання призначався за три види злочинів: убивство в розбої (ст. 7 Пр. Пр.), конокрадство (ст. 35 Пр. Пр.), підпалювання будинку і гумна (ст. 83 Пр. Пр.) . Це покарання виражалося у тому, що злочинець, в якого конфісковували все майно («пограбуване»), виганявся разом із жінкою і дітьми із общини («потік»), що в тих умовах прирікало вигнаних на загибель, а можливо, і на перетворення його із жінкою і дітьми на рабів. Певна річ, що своїм вістрям статті, які передбачали «потік і розграбування», були націлені проти боротьби народних мас, що на початок XII ст. дуже посилилася.

Смертна кара, калічницькі покарання не були притаманні найдавнішим системам руського права. Вони виникли перш за все у практиці церковних судів.

Судочинство. В Київській Русі панував обвинувально-змагальний процес. Для цього процесу характерна активна участь у ньому осіб, зацікавлених у вирішенні конфліктів, що виникли. Суд виконував функції посередника в судовому процесі. Панування в Давньоруській державі обвинувально-змагального процесу пояснюється, з одного боку, відносно невисоким рівнем класових протиріч, а з другого — недостатньою розвиненістю державного механізму. Однак нема сумніву в тому, що у справах про злочини, які глибоко зачіпали інтереси класу феодалів і князівську владу, використовувалися форми розшукового (слідчого) процесу. Князі і їх прибічники самостійно здійснювали розслідування і судили таких злочинців. Елементи розшукового процесу використовували і церковники при розгляді справ про злочини проти релігії і церкви.

У обвинувально-змагальному процесі сторони називалися позивачем і відповідачем. Особливо активну роль у процесі грав позивач, за заявою якого, як правило, починалося судочинство. Активність позивача в процесі проявлялася, наприклад, при розшуку злодія. Руська Правда передбачала детальну процедуру такого розшуку. Це були так звані «заклич», «звід» і «гоніння сліду».

«Гоніння сліду» регулювалося ст. 77 Пр. Пр. і виражалося в гонитві за злодієм по залишених ним слідах.

Отримані в ході проведення «зводу» і «гоніння сліду» результати ставали підставою для прийняття судового рішення.

У випадку неясності справи зверталися до розшукування нових доказів. У Київській Русі використовувалися такі види судових доказів, як особисте зізнання, свідчення послухів і видоків, речові докази, «суді божі».

В Руській Правді про особисте зізнання нічого не говориться. Однак немає сумніву в тому, що зізнання звинувачуваного (відповідача) у вчиненні злочину або порушенні договору вважалося безспірним доказом.

Руська Правда передбачає такий вид доказів, як свідчення послухів, які, на думку більшості дослідників, були свідками доброї слави сторони, яка брала участь у судовому процесі. Так, звинувачуваний в убивстві міг відвести від себе підозру шляхом виставлення семи послухів (ст. 18 Пр. Пр.). Послухами могли бути тільки вільні люди (ст. 85 Пр. Пр.), і лише у виключних випадках — боярські тіуни або закупи.

Руській Правді відомий такий вид доказу, як свідчення видоків, котрі вважалися свідками факту. Так, ст. 38 Кр. Пр. говорить про очевидців убивства татя.

Важливим доказом вважався результат, отриманий так званим «судом божим».

Руська Правда знає два види судових клятв: для позивача і відповідача. Позивач давав перед судом клятву у випадку обґрунтування невеликих позовів (ст. 48 Пр. Пр.) . Відповідач давав так звану очищувальну клятву (статті 49, 115 Пр. Пр.). Зміст клятви зводився до того, що той, хто її давав, в підтвердження того, що він говорить правду, клявся іменем божества. Вважалося, якщо той, хто давав клятву, обманював, він неодмінно буде так чи інакше покараний божеством.

В Руській Правді нічого не говориться про судовий поєдинок. Однак про нього маються відомості у повідомленнях арабських письменників X ст., а також в пізніших законодавчих пам'ятках, де судовий поєдинок згадується як дуже поширений вид доказу. Це дозволяє стверджувати, що судовий поєдинок застосовувався і в Київській Русі.

Видом «суду божого» були також різні випробування (ордалії) (статті 21—22, 85—87 Пр. Пр.) . Розрізнялися два види ордалій: випробування залізом і випробування водою. Але в Руській Правді нічого не говориться про саму процедуру ордалій, тому про неї можна лише здогадуватися, користуючись методом порівняльного правознавства.

Отже, незважаючи на формалізм, часто тільки зовнішню об'єктивність давнього судочинства, воно в кінцевому рахунку послідовно відстоювало інтереси пануючого класу феодалів. Феодал міг привести в суд найбільшу кількість послухів і більш успішно організувати «звід» і «гоніння сліду». Він мав кращу зброю і кращого бойового коня, міг розраховувати на перемогу в судовому поєдинку і, звичайно ж, на його боці завжди стояли судді — представники того ж пануючого класу.

Право Давньоруської держави значною мірою продовжувало діяти і на території земель та князівств Давньої Русі також в період феодальної роздробленості.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

П Л А Н

1. Розвиток державності на початковому стані феодальної роздробленості.
2. Зміни в суспільно-політичному ладі в період боротьби проти іноземних загарбників.
3. Галицько-Волинське князівство.
4. Основні риси права.

1. Розвиток державності на початковому стані феодальної роздробленості

У 30-ті роки XII ст. ранньофеодальний період історії Давньоруської держави змінився періодом феодальної роздробленості або початковим етапом розвиненого феодалізму, що було явищем історично неминучим і в певному розумінні прогресивним.

Помилкові уявлення про перехід до роздробленості як про час розпаду держави не точно передають суть історичних подій тієї доби: визначальним був не розпад, а навпаки – більш стале, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіально близьких споріднених племен, входження яких від очоленої Києвом держави, раніше не мало міцної основи.

Феодальна роздробленість була викликана причинами, насамперед, соціально-економічного характеру: зростання продуктивних сил в сільському господарстві та ремісництві, подальшим розширенням та зміцненням феодальної власності на землю, поступальним розвитком феодального способу виробництва. Вирішальне значення при цьому мав розвиток великого вотчинного землеволодіння.

Йшов процес бурхливого зростання міст, зароджувалися внутрішні торгівельні зв'язки між містом та селом, відбувався повсюдний розквіт культури.

В той же час загострилася соціальна боротьба між двома основними антагоністичними класами: феодалами-землевласниками та селянами. Під її впливом посилювалось прагнення місцевих феодалів збільшити власну участь в управлінні “своєю” землею, взяти безпосередньо в свої руки та всебічно зміцнити державний механізм, удосконалити правові засоби придушення опору закабалених народних мас.

Суспільний лад. Земельна власність знаходилась в основі панування класу феодалів і землеробство в цей час було найважливішою галуззю господарсько-економічного життя земель та князівств Русі.

Велике феодальне землеволодіння зростало та розвивалося, насамперед, в таких формах, як князівські домени та боярські вотчини. Велика феодальна вотчина, в якій застосовувалася праця феодально залежних селян та холопів, дозволяла організовувати багатогалузеве орно-промислове господарство, розширяти ниви, впроваджувати дво та трипільну систему сівозміни, удосконалювати знаряддя виробництва.

Князівський домен був найважливішим джерелом прибутків, які забезпечували існування князя, а також його численних слуг, дозволяли утримувати надійний апарат управління та збройні сили, які безпосередньо перебували у віддані князя.

З розвитком феодальних відносин пов'язано кількісне зростання, подальше зміцнення економічної могутності та політичного становища такої групи феодалів як бояри, які були власниками великих вотчин. Про боярських тіунів, рядовичів, холопів, а також про боярський спадок говорить поширена редакція Руської Правди.

Матеріально-виробничу основу вотчинного господарства складала праця залежних від феодала селян. Феодальне законодавство XII-XIII ст. створювало феодалам необхідні умови для закабалення все нових груп селян. Свідчення тому – норми Руської Правди, насамперед, “Устав про закупи”, який яскраво характеризує один з поширених засобів встановлення феодальної залежності вільного сільського населення Стародавньої Русі від феодала-землевласника. Аналіз норм даного акта дозволяє зробити висновок, що ця правова пам'ятка Стародавньої Русі була переважно “боярським законодавством”.

В цей період пануючий клас феодалів являв собою складну ієрархічну структуру, яку очолювали представники князівського роду, а нижче знаходились бояри-землевласники. Ця ієрархічна система у середині пануючого класу була саме тією організацією, яка забезпечувала відтворення та збагачення феодалів Стародавньої Русі, сприяла експлуатації все більш широких верств феодально залежного населення.

Суспільно-економічний, політичний розвиток Русі в XII-XIII ст. характеризується швидко зростаючою роллю міст. В основі господарчої діяльності міст було: ремесло, промисли, торгівля та певною мірою сільськогосподарське виробництво.

Міське управління, суд, керівництво міським ополченням зосереджувалися в руках міської феодальної знаті, яка нещадно експлуатувала ремісників, а також дрібних торгівців, часто виділяючи з своїх боярських садиб в їхнє користування подвір'я та земельні ділянки і збираючи за це феодальну ренту.

Державний лад. Обумовлені поступовим розвитком виробничих сил зміни соціальної структури та загострення класової боротьби посилили вплив економічного базису на політичну надбудову і викликали в ній значні перетворення. В період феодальної роздробленості Русі за формою устрою являла собою комплекс напівсамотніх державних утворень. На думку деяких учених, Давньоруська держава цього періоду – це своєрідна феодальна федерація.

Зазнала змін і форма правління давньоруської держави. В XII-XIII ст., аж до навали Батия, встановилася нова форма правління, при якій київський престол став об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів, їх загальнодинастійною спадщиною. В цей період Давньоруською державою правив не стільки великий київський князь, скільки увесь князівський рід.

Таке правління позитивно впливало на розвиток політичного життя Русі XII-XIII ст., бо не тільки скорочувало, що правда тимчасово, міжусобиці, але й деякою мірою сприяло об'єднанню давньоруських земель навколо Києва, а також забезпечувало посилення військового потенціалу Русі в боротьбі з кочівниками. При зазначеному способі правління, який виявився в цілому життєздатним в нестійкий час феодальної роздробленості, успішно об'єднувалися тенденції

економічного і соціального розвитку окремих земель і князівств Русі з прагненням усіх верств суспільства до єдності.

Отже, на першому етапі феодальної роздробленості Русь зберігала багато рис відносної єдності свого державного організму. Аж до навали орд Батия центром всієї Руської землі був Київ.

Одним із факторів підтримки відносної єдності політичного розвитку Давньоруської держави, який зберігся і в роки феодальної роздробленості, були князівські з'їзди.

Порядок скликання і проведення з'їздів князів, не регламентувався яким-небудь юридичним документом. Він заснувався на звичаї і відображав розстановку сил на момент скликання того чи іншого з'їзду. Феодальні з'їзди скликалися для обговорення, важливих питань, а також коли було необхідно обговорити питання, пов'язані з відбиттям зовнішньої небезпеки.

Структура державного апарату в князівствах XII—першої половини XIII ст. зберігала наступність щодо Давньоруської держави першого періоду її розвитку. Тому основні державні інститути, які сформувалися ще той час, продовжували розвиватися і в нових умовах. Однією з важливих відмінностей було те, що тепер на чолі кожного князівства стояв старший князь, котрий нерідко титулувався «великим», подібно до київського князя.

Великий київський князь за традицією ще вважався «старшим» серед інших князів, однак, колишньої влади він вже не мав.

У васальській залежності від місцевого великого князя, який князував в політичному центрі землі - найбільш великому місті, перебували менші князі, котрі володіли центрами дрібніших князівств або князівських волостей.

Князі-правителі князівств і земель Русі були виразниками волі пануючого класу феодалів і здійснювали свою владу перш за все в їх інтересах. Верховна влада в князівстві належала великому князю. Йому підкоряються збройні сили, насамперед князівська дружина, на яку князь спирався, придушуючи виступи народних мас. Придушення опору експлуатованих народних мас було однією з найважливіших функцій князя, як голови князівства, найзначнішого його феодала.

Процес зміцнення і розширення феодального адміністративного апарату, підлеглого князям, гарантував їм можливість домагатися ефективного застосування, а з боку населення — дотримання норм Руської Правди, цього збірника феодального права, який забезпечував зміцнення феодальних відносин.

До сфери діяльності князів входило керівництво центральними і місцевими органами управління.

Судова функція князів мала чіткий класовий характер, котрий особливо яскраво виявлявся тоді, коли однією з сторін в судовому процесі були представники простого вільного населення. Відомості про повсюдну участь князів у судових справах свідчать, що судова діяльність князів в XII ст. була досить активною.

До компетенції князя як правителя князівства входили питання, пов'язані з обороною земель від вторгнення ззовні. Князі займалися також дипломатичною діяльністю, метою якої було забезпечення безпеки землі в умовах постійної загрози з боку кочівників, брали участь і в організації торгових шляхів.

У період феодальної роздробленості князь у разі необхідності збирав особливу раду-думу. До її складу входили, перш за все, представники старшої дружини - бояри, а також духовні феодала - єпископ, ігумени.

При здійсненні своїх функцій князь спирався на численний адміністративний апарат. Вищими посадовими особами в апараті центрального управління князівств і земель Русі були двірські, конюші, стольники.

Будучи двірськими чинами, особистими агентами князя в його домені, вони керували відомствами центрального галузевого управління всього князівства. Незважаючи на появу в центральному апараті управління вказаних посадових осіб, відбувається розвиток двірсько-вотчиної системи управління.

З числа бояр і дружинників князь призначав для управління окремими територіями посадників, тисяцьких воєвод. В їх підпорядкуванні знаходилися тіуни, вірники, тисяцькі, мечники та інші особи, котрі допомагали представникам князівської адміністрації на місцях.

Характерною рисою управління залишалася система кормління, при якій частина прибутків від волостей, котрі збирали агенти центральної влади князівства, йшла їм на «корм».

Певна роль у місцевому управлінні належала сільській общині, яку князівська адміністрація мобілізувала на збір податків, для виконання усім «миром» деяких поліцейських функцій (виловлювання збіглих холопів, розшук убивць та ін.).

Військові сили в князівствах визначалися ієрархією земельної власності. Найбільш надійною, з погляду захисту класових інтересів феодалів, була дружинна частина війська. Князь міг покластися лише на свою постійну дружину, яка розташовувалася в стольному місті або в укріплених центрах поблизу нього і була готова за першим закликком князя виступити і «шукати» йому слави, а собі «честі».

Дружинники виконували деякі поліцейські, судові і адміністративні функції.

Система управління військовими силами у військовий час будувалася таким чином: великий князь як верховний командуючий складав разом з найзначнішими феодалами, а також тисяцьким військову раду. Безпосередньо перед битвою призначалися командири головних полків центру, флангів, сторожових і засідкових полків.

У період феодалної роздробленості певну роль відігравали і вічеві сходи, котрі вже давно перетворилися в засіб, князівської волі. До складу віча входили перш за все князі, бояри, вищі церковні ієрархи, а також заможні купці. Саме таким колам належала вирішальна роль на вічевих зборах. В них брало участь і рядове міське населення.

Активну роль у суспільно-політичному житті князівств і земель Русі XII-XIII ст. відігравала церква, на чолі якої стояв митрополит. У його підпорядкуванні були єпископи, які очолювали єпархії—своєрідні церковно-адміністративні округи, що територіально охоплювали найбільші міста Русі.

Єпископи, ігумени найбільших монастирів безпосередньо брали участь у політичному житті князівства. Вони могли входити до складу князівської думи. Князі залучали єпископів як послів для ведення переговорів з іншими князями. Інколи під час відсутності в адміністративному центрі князя виконання його функцій покладалося на єпископа.

Отже, у цілому для державного устрою князівств і земель Русі XII- першої половини XIII ст. були характерними подальше зміцнення політичного панування феодалів, а також розгалужена система васально-ієрархічних зв'язків між ними.

Це знайшло своє відображення у складі, структурі, формах і методах діяльності органів центрального і місцевого управління. Князі і бояри

використовували адміністративні органи, а також військові дружини для придушення опору експлуатованих мас, охорони своєї власності, перш за все земельної, а також інших своїх привілеїв і інтересів, у чому активну допомогу їм надавали церква і духовенство.

2. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛАДІ В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ПРОТИ ІНОЗЕМНИХ ЗАГАРБНИКІВ

Після поразки руських дружин у 1223 р. на річці Калці в битві з ординськими військами над Руссю нависла грізна небезпека, У 1237-1238 рр., в наслідок спустошливих походів полчищ Батия у Володимиро-Суздальську Русь, а в 1239-1241 рр.—в бік Південно-Західної Русі, відносно розвинуті області Давньої Русі було перетворено на руїни та попелища. У 1242 р. війська Батия, знекровлені опором Русі, припинили загарбницький похід на захід і повернули до пониззя Волги, де Батий заснував державу - Золоту Орду.

Захоплені ординцями землі Русі не припинили боротьбу за свою незалежність. Золотоординським ханам знадобилось ще більше десяти років, щоб закріпитися на Русі. Русь, героїчно відстоюючи свою незалежність, прийняла на себе головний удар і тим саме врятувала народи Західної Європи, її матеріальні та культурні цінності від нещадного розорення ордами кочівників.

Збитки які завдали Русі полчища Батия, були величезні. Завойовники спустошили та зруйнували багато міст. Значна частина населення була знищена або взята у полон. В пожежах, що супроводжували війська Батия загинули палаци, храми, архіви і бібліотеки, багато інших скарбів культури стародавніх міст. Внаслідок захоплення земель полчищами Батия на Русі надовго встановилося нещадне та виснажливе золотоординське іго - система правління ординських феодалів на руських землях. На поселення руських земель було накладено дань, воно страждало від різних поборів та нескінченних грабувань.

Золотоординське іго невблаганно руйнувало виробничі сили Русі. Спустошення захоплених територій давньоруських земель і систематичне пограбування народу золотоординськими правителями тяжко позначилися на сільському господарстві, ремісництві, торгівлі, затримали подальшу еволюцію товарно-грошових відносин і в цілому на довгий час законсервували феодальний натуральний спосіб ведення господарства. Цьому сприяло також руйнування міст - носіїв економічного прогресу. Постійна небезпека загибелі, захоплення людей у неволю примушували давньоруське населення тікати у важко доступні для ординців райони.

Разом з тим хоча економіка Русі була підірвана завойовниками, і опинилася в глибокій кризі, золотоординцям не вдалося повністю зупинити процес розвитку феодальних відносин на українських землях.

Виключно негативним було іноземне іго і в політичному плані . Воно затримувало політичне об'єднання окремих земель Русі, сприяло їх роздробленості. Тяжкий стан південноруських земель, які були позбавлені політичної єдності і перебували під виснажливим золотоординським ігом, використали у своїх інтересах сусідні держави – Польща, Угорщина, Молдавське князівство. Здобиччю Польщі стали Галичина та Західна Волинь, Закарпаттям заволоділа Угорщина, Буковиною—Молдавське князівство. Східна Волинь, Поділля, Київщина і Чернігово-Сіверщина були включені до складу Великого князівства Литовського.

Суспільний лад. І після ординського завоювання основними антагоністичними класами на Русі залишилися клас феодалів-землевласників і клас феодально залежного селянства, яке ще більше закабалалося.

В умовах золотоординського іґа частина феодалів в особі деяких місцевих князів та великих бояр знайшла спільну мову з ординськими феодалами і стала здійснювати проординську політику.

Значним феодалом в цей період залишалася церква. Частина ієрархічної верхівки православного духовенства перейшла на службу до золотоординців, закликаючи народні маси до покірності. Така поведінка деяких церковників Давньої Русі була продиктована виключно корисливими міркуваннями. Золотоординські хани надавали їм всілякі привілеї.

Звичайно, далеко не всі представники класу феодалів і духовенства переходили на службу до ординців. Серед них також були патріоти. Але й при цьому головною та послідовною силою в боротьбі з золотоординськими феодалами виступали широкі народні маси усіх земель Русі.

Встановлення тяжкого іноземного іґа призвело до посилення феодального гноблення. Сплачуючи золотоординським ханам данину, феодали Русі немилосердно експлуатували залежне селянство.

Кількість експлуаторів в Південно-Західних землях поповнювала верхівка міського населення—лихварі, великі та середні купці, власники майстерень. Експлуатація трудових мас посилювалась внаслідок участі в ній колоністів—вихідців з інших країн, які інтенсивно заселяли міста.

Отримуючи великі привілеї порівняно з місцевими мешканцями, колоністи захоплювали головні галузі торгівлі та ремісництва, ставали орендарями, наглядачами над землями феодалів, виноторгівцями. Із збільшенням феодального землеволодіння світських та духовних феодалів було тісно пов'язано селянське обезземелення, зростання їхньої заборгованості феодалам і в цілому посилення закабалення широких мас селянського населення. З'явилися нові категорії залежного селянства: кріпаки, неповноправні члени общини, наймити, підсусідки, які змушені були через відсутність засобів виробництва виконувати різні повинності на користь багатих сусідів, халупники, які не мали навіть своїх господарських будівель і тулилися по дворищах тих же багатих сусідів, дольники, яким залишалася лише частка виробленого ними продукту, полоненики та данники, чие правове становище зрозуміле з самої їх назви.

Наступ феодалів-землевласників на селянські общини призводив до подальшого руйнування їх економічної основи і появи усе нових категорій залежного селянства.

До експлуатованих верств населення входили і низи міста: підмайстри, учні ремісничих майстерень, слуги та усякий інший «чорний» і «дрібний» люд. Це була найчисленніша частина міського населення, становище якої постійно погіршувалося.

Ординське іґо та поглиблення внутрішніх антагоністичних феодальних протиріч призводило до посилення і подальшого загострення класової боротьби, вогнищами якої були в основному міста. Часто, приймаючи форму визвольних виступів, перш за все анти ординських, ця боротьба за своєю сутністю завжди мала врешті-решт антифеодальну спрямованість.

Державний лад. Завоювання земель Русі ордами Батия і встановлення іноземного іґа не могли не впливати на державний лад цих земель. Ординські

правителі зберегли в князівствах місцеву адміністрацію, військо. Проте, тепер князі повинні були визнавати хана Золотої Орди як свого вищого сюзерена, також зобов'язувались за вимогою хана надати йому свої військові сили.

Із встановленням золотоординського іґа було змінено порядок приходу до влади. Князь, який претендував на займання значного князівського столу, повинен був підтвердити це право отриманням від хана Золотої Орди особливого символу, так званого ярлика (грамоти), який потрібно було викупити та вислужити. З 1242 р. князі почали їздити за цим ярликом у ставку Орди-Сарай, де отримання його було пов'язане з великими труднощами, які штучно посилювались ординськими правителями, котрі вимагали величезні подарунки. Князі були змушені дотримуватися принизливого етикету та язичницького ритуалу, бо відмова від нього призводила до неминучої смерті.

На підвладній же їм території князі зберігали усі свої повноваження. Вони самостійно правили своєю землею. В той же час князі знаходились під постійним наглядом представників золотоординських ханів—баскаків.

Виступи народних мас Русі наприкінці XIII- першої чверті XIV ст. змусили золотоординських ханів ліквідувати систему баскацтва, а також ординського викупу-данини, що створювало необхідні умови для відновлення а згодом і підняття господарського життя в землях Русі, активізації процесу їх політичного єднання.

Що стосується соціально політичного ладу Південно-Західних земель, який склався відразу після включення їх до складу Великого Князівства Литовського, то будь-які докорінні зміни в ньому не відбулися. Князі цих земель перетворилися в удільних князів, залежних від великого князя Литовського, і перебували з ним у відносинах сюзеренітету-васалітету. Над удільними князівствами височіли органи верховної влади Великого князівства Литовського, які за своєю структурою мало чим відрізнялися від відповідних органів Давньоруської держави. У цей період південно руські князівства користувалися відомою автономією. Влада на їх території зосереджувалася в руках удільних князів. Для розв'язання важливих питань внутрішнього життя удільного князівства збиралася рада, до складу якої входили впливові місцеві феодалі, представники місцевого боярства та церкви. Удільним князям підпорядкувались органи управління, а також військо.

14 серпня 1385 р. в Крево була підписана Кревська унія-угода про династичний союз між Великим князівством Литовським та Польщею. Прагнучи зберегти і посилити панування на білоруських та українських землях, литовські феодалі шукали підтримки у польських феодалів та польського короля.

Внаслідок підписання Кревської унії та реалізації її умов погіршилося становище українських земель. У 90-х роках XIV ст. удільні князівства українських земель були ліквідовані. Це стало початком здійснення загарбницької політики польських феодалів щодо населення цих земель.

Таким чином, роблячи висновок по розділу, можна сказати, що залишаючи практично недоторканою державну систему в князівствах Русі, в тому числі і південно-руських землях, ординські хани прагнули поставити собі на службу державно-правові порядки Русі, видаючи право на займання столів тим князям, які здавались їм надійнішими. Ненадійні ж, з їх точки зору, князі ліквідовувались.

Для ординських ханів була традиційною політика на Русі, яка полягала в тому, щоб приборкати одного князя з допомогою іншого, сіяти між ними чвари, приводити сили князів у рівновагу і не дозволяти нікому з них зміцнитися. Крім

цього, Орда привласнила собі право збирати данину, а також затверджувати князів в руських землях. Однак вона неспроможна була домогтися більш глибоких змін у внутрішньому державному устрої земель Русі.

Тяжке становище Південно-Західних земель, позбавлених політичної єдності, виснажених Золотою Ордою, було у XIV ст. використано сусідніми державами. Основна частина цих земель опинилася під владою Великого князівства Литовського.

Опинившись у складі Литви, українські князівства одержали сприятливі умови для свого соціально-економічного і культурного розвитку тому що Литва прийняла українсько-білоруську культуру, традиції державного життя Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, «руські» (українські) правові норми та ін.

Однак ситуація різко змінилась, коли розпочався процес зближення Польщі та Литви, та було закріплено їх союз у Кревській унії. Литовський князь зобов'язався прийняти католицтво як державну релігію і приєднати до Польського королівства усі підлеглі йому, в тому числі і українські, землі.

Тим саме Кревська унія означала поступову ліквідацію самостійності південно-західних князівств, забезпечувала панування польських феодалів над населенням українських земель.

3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

З великих князівств, які в цей період існували на території України, виділялося Галицько-Волинське, створене в 1199 р. Проіснувало воно до 1340 р. Державний лад Галицько-Волинської землі, хоча й мав ряд своєрідних рис, обумовлених особливостями її соціально-економічного розвитку, все ж у головному був подібний до державного ладу інших князівств і земель Південно-Західної Русі. Галицько-Волинська земля, навіть, перебуваючи в залежності від Золотої Орди, значною мірою зберігала риси державного та правового устрою, притаманні Давньоруській державі. Главою тут був князь. Йому належала верховна влада, він міг приймати законодавчі акти. Великі князі здійснювали поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства.

Князі Галицько-Волинської землі мали судові повноваження, а також очолювали військову організацію князівств. Князю належало право збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею, визначення розміру і порядку стягнення митних поборів. Прерогативою князівської влади було керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими державами.

Великі князі прагнули мати свій вплив і на церковну організацію, використовувати її в своїх інтересах. За згодою великого князя призначалися єпископи, тільки після цього вони освячувалися в сан київським митрополитом. Це, безумовно, також возвеличувало владу князя.

Для підтримки авторитету князів використовувалися ними титули «руських королів», «принцenasів», «князів Руської землі».

Розповсюджувалися такі атрибути влади, як корона, герб, знамено, печатка.

Однак зосередити всю державну владу у своїх руках великим князям Галицько-Волинської землі так і не вдалося. У цьому їм заважало згуртоване і сильне боярство, особливо галицьке. Князь був змушений допустити його до управління Галицько-Волинською землею. Бояри, які були великими землевласниками, підтримували князівську владу настільки, наскільки вона була

виразником інтересів феодалів у боротьбі з пригнобленим населенням, захищала їх земельні володіння. Хоча князь в Галицько-Волинській землі в окремі періоди вважався «самодержавцем», тобто необмеженим правителем, фактично він залежав від боярства, яке всіма силами прагнуло обмежити його владу, використовуючи князя в той же час як знаряддя для охорони власних інтересів.

Отже можна вважати цілком переконливим судження про те, що в Галицько-Волинській Русі існувала така форма правління, як феодальна монархія, з сильними олігархічними тенденціями місцевого боярства.

Зростаючий авторитет боярської ради пояснюється силою об'єднаного боярства. До боярської ради, як постійного державного інституту, входили знатні та великі бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воєводи та намісники. Очолювалася рада найвпливовішими боярами, які намагалися обмежити діяльність князя. У період князювання Юрія II боярська олігархія настільки посилилась, що найважливіші документи підписувалися великим князем тільки спільно з боярами. Позиція боярської ради посилювалася ще й тим, що до її складу входили передусім бояри, які займали важливі посади в системі управління Галицько-Волинською землею.

У Галицько-Волинській землі, як і в інших великих князівствах Русі того часу, отримала поширення двірсько-вотчина система управління. Особи, які займали посади двірсько-вотчинних слуг у князівському домені, в той же час здійснювали різні функції управління в межах свого князівства.

В Галицько-Волинській землі існувала досить розгалужена система місцевого управління. Містами управляли тисяцькі та посадники, яких призначав князь. В їх особі була з'єднана адміністративна, військова та судова влада. Вони також володіли правами збирання з населення данини та різних мит - важливої частини князівських доходів. Округами-воєводствами керували воєводи, які мали не тільки військово-адміністративні, а й судові повноваження. Територія Галицько-Волинської землі ділилася і на волості, якими управляли призначені князем волостелі. Останні в межах своєї компетенції наділялися адміністративними, військовими та судовими повноваженнями. Місцеве управління будувалося на системі «кормління». Для ведення судових розборів в незначних справах, виконання деяких поліцейських функцій в межах сільської общини обиралися старости. Вони підкорялися місцевій князівській адміністрації, найвищі посади в якій займали в більшості бояри.

Така система центрального та місцевого управління в Галицько-Волинській землі мала прислужувати інтересам класу феодалів-землевласників, забезпечувати їм умови експлуатації залежного від них населення і придушувати його опір гнобленню феодалів.

Важливою ланкою в державній структурі Галицько-Волинської землі було військо. З одного боку, воно використовувалось для відбиття зовнішньої агресії, яка йшла від сусідніх держав, а з іншого—виступала активним знаряддям в руках феодалів для придушення опору експлуатованих мас. Остання функція князівської влади здійснювалася за допомогою князівської дружини і боярських загонів.

У період вторгнення іноземців до складу війська поряд з професійною дружиною входило народне ополчення.

Щодо судової системи Галицько-Волинської землі слід відмітити, що суд не був відділений від князівської адміністрації. Існував і церковний суд, У віддані

церковного суду знаходилися питання, пов'язані з майновими та шлюбно-сімейними відносинами.

Можна зробити висновок, що Галицько-Волинська держава мала велике значення для західних земель і для всієї України. Державне життя тривало тут на сто років довше, ніж на Наддніпрянщині. Населення Галичини і Волині досягло високої культури й великого розуміння державно-політичних справ.

4. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Активну роль у розвитку і зміцненні підвалин феодалізму, в захисті класових інтересів великих землевласників і усього пануючого класу феодалів продовжувало відігравати феодальне право. У XII—першій половині XIII ст. у князівствах та землях Русі діяла система права, яка в загальних рисах сформувалася ще в ранньофеодальний період і зафіксована в нормах Руської Правди. У той час внаслідок змін у суспільно-економічних відносинах відбувається перегляд деяких правових норм. З'являються нові редакції Руської Правди.

У період феодальної роздробленості регулятивна роль права посилилась за рахунок збільшення кола конкретних об'єктів феодального господарства, які захищалися правом, розширення складу за своїм правовим становищем соціальних груп, перш за все феодально залежних верств населення, а також зміцнення основ права - привілею. Для правової системи цього періоду характерне посилення місцевих особливостей права. Особливості у нормах права, що застосовувалися в окремих князівствах та землях, не усували їх подібності і наступності з давньоруським правом. Зберігалися загальні принципи, інститути та форми цього права на всіх землях Русі.

Говорячи про право українських земель після золотоординської навали, слід маги на увазі, що навала полчищ кочівників супроводжувалася масовим руйнуванням міст Русі, разом з якими загинули найцінніші давньоруські законодавчі і актові пам'ятки.

Відомості, які дійшли до нас, уривчасті і, як правило, посередні, дозволяють зробити висновок, що в часи феодальної роздробленості поряд із застосуванням, насамперед, законодавчих збірників періоду Київської Русі створювалися нові. У ці часи існувало «багато і надто різноманітних юридичних пам'яток».

В усіх князівствах і землях Русі, як і в перший період феодальної роздробленості, після ординської навали продовжували діяти норми Руської Правди. Її життєстійкість визначалася тим, що вона була збірником феодального права, а її норми активно сприяли захисту та зміцненню феодального правопорядку, забезпечували правові умови для подальшого закабалення селян.

В усіх князівствах Південно-Західної Русі в цей період діяли норми церковних статутів Володимира та Ярослава, Інтереси пануючого класу захищалися в таких збірниках права, як «Кормча» і «Номоканон».

«Кормчі» застосовувалися церковними судами під час вирішення судових справ, використовувалися також збірники, що мали назву «Мерил Праведних», які містили витяги з візантійських правових актів, церковних статутів, а також норм Руської Правди.

Збереглися документи юридичного характеру, складені у XIV ст. (грамоти, договори, а серед них і міжнародно-правові, поручительства тощо). У більшості ці документи містять відомості про зобов'язання. Поширеним був і договір куплі-

продажу рухомого майна, що говорить про розвиток товарно-промислових відносин, а також договір обміну.

Часто право власності на майно, придбане за угодою, підтверджувалося спеціальною князівською грамотою. Поширеним був договір позики, який нерідко ставав кабалою для тих, хто позичав гроші, продукти, бо взятє мало бути повернуте з процентами.

Окремі відомості про правові норми цього періоду збереглися в літописах. Наприклад, із тексту Іпатівського літопису випливає, що в Галицько-Волинській землі як самостійний став розглядатися такий вид злочину, як змова проти князівської влади. У 1245 р. був засуджений боярин Володислав, як «лихий змовник землі». Поряд з іншими застосовувались такі покарання, як смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна.

Проте, навіть нечисленні дані писемних джерел дозволяють отримати певні відомості про право українських земель періоду феодальної роздробленості, зображене перш за все системою норм, що містилася у такій універсальній і довготривалій пам'ятці права, як Руська Правда.

У деяких містах Південно-Західної Русі впроваджувалося магдебурзьке право, на основі якого в них здійснювалося самоврядування. Магдебурзьке право в межах Галицько-Волинського князівства вперше починає діяти в період правління Данила Галицького, який закликав німецьких колоністів селитися в містах. Проте самоврядування українських міст, засноване за нормами магдебурзького права, було обмеженим. Магдебурзьке право застосовувалося далеко не в повному обсязі. До того ж основна маса православного селянства була позбавлена можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежувалася в правах на зайняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Через це населення міст всіляко чинило опір введенню магдебурзького права.

Підсумовуючи зазначимо, що у період існування Великого князівства Литовського, на землях України до кінця XV ст. діяло старе українське звичаєве право. Проголосивши принцип «старовини не чіпати, а нового не вводити», великі литовські князі не лише підтвердили на українських землях дію звичаєвого права, але й сприяли його розвитку.

У «Руській Правді», яка була найвидатнішою пам'яткою права, ми знаходимо приклади трансформації звичаїв у норми права. Розвиток феодальних відносин вимагав посилення регулятивної ролі права. І «Руська Правда», яка була переважно «феодальним законодавством», сприяла захисту та зміцненню феодального правопорядку, забезпечувала правові умови для подальшого закабалення селян, посилення покарання за злочини проти феодалів.

ТЕМА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - СЕРЕДИНА XVII ст.)

П Л А Н

1. Суспільний лад.
2. Державний лад.
3. Основні риси права.

1. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Інкорпорація і поділ українських земель литовськими і польськими феодалами не підірвали основ пануючого тут феодального ладу. Існування на території України феодальної власності на землю означало збереження класового розподілу суспільства на експлуататорів та експлуатованих, хоча загарбання українських земель і накладало певний відбиток на економічне і правове становище населення.

Феодали. Соціальне і правове становище різних верств феодального класу на українських землях визначалося розмірами їх земельної власності. Починаючи з кінця XIV ст. і на протязі майже всього XV ст на українських землях безперервно збільшувалося велике феодальне землеволодіння. Джерелами зростання земельних володінь польських, литовських та українських феодалів були загарбання земель общини, купівля-продаж земельних маєтків, освоєння пустищ та феодальні земельні пожалування. Поступово землі общини та пустища, що були загарбані феодалами, переходили у їх власність, які вони мали змогу передавати у спадщину, продавати і т. ін. Поряд з цим представники пануючих верств одержували від польського короля і Великого князя Литовського земельні пожалування за службу. Жалуваними землями вони володіли в двох формах: тимчасовій - доки виконували службу на користь сюзерену («на пожиєньє до волі та ласки господарської»), і на постійній,- з правом передачі своїх володінь у спадщину.

Маючи величезний економічний потенціал, великі землевласники поступово оформилися у вищий феодальний стан, що отримав назву «магнати», і здобули для себе широкі політичні права та привілеї, які значно відрізняли магнатів від середніх та дрібних феодалів.

Перш за все магнати підлягали юрисдикції виключно великого князя литовського або польського короля.

Політичне значення магнатів у Великому князівстві Литовському і було оформлено привілеями 1492 і 1506 рр., у відповідності з якими Рада великого князя («пани-Рада»), до складу якої входили переважно литовські магнати, набрала силу самостійного, незалежного від великої князівської влади вищого державного органу. Від того часу великий князь видавав закони та розпорядження, підтримував зв'язки з іноземними державами, виносив вироки щодо найважливіших справ тільки за згодою «пани-Ради». У відповідності з привілеями магнати отримали-для себе також особисті права: їм надавався імунітет від суду місцевої адміністрації; на суд великого князя магнати викликалися за 4 тижні; скарги на магнатів повинні були подаватися лише великому князю або «пани-Раді».

Литовський статут 1588 р. особливо виділяв князів і панів ради надавши їм право судити не тільки простих людей, а навіть залежних від них дрібних і середніх феодалів.

Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. в українських землях відбувався подальший зріст великого землеволодіння. Так, згідно з «Пописим землі Волинської» 1528 р. в цьому воєводстві налічувалося понад 400 магнатських і панських родів, яким належали майже всі земельні багатства Волині. 37 магнатських родів на Волині володіли 79 584 «димами», тобто 3/4 усіх селянських господарств. Найвпливовішими землевласниками в Україні, як і раніше, залишалися князі Острозькі.

Другою і більш-чисельною групою пануючого класу в українських землях була шляхта - середні і дрібні землевласники.

Становище української шляхти було неоднаковим і постійно змінювалося.

Приєднання наприкінці XVI ст. до Польського королівства Галичини сприяло широким пожалуванням українських земель польським шляхтичам. У той же час для зміцнення свого становища у Галичині польські королі підтверджували за українськими феодалами права на землю і наділяли їх новими маєтками. Але при цьому галицька шляхта знаходилася в менш привілейованому становищі, ніж польські шляхтичі. Так, галицькі шляхтичі разом з певною кількістю людей в залежності від розміру маєтка були повинні безкоштовно брати участь у військових походах польського короля. Крім того, галицька шляхта сплачувала у польську скарбницю значні грошові і натуральні податки, ремонтувала власними силами королівські замки нарешті, в Галичині ще не було шляхетського самоврядування, яким вже досить широко користувалася шляхта в Польщі.

Зрозуміло, що галицьку шляхту не задовольняло таке становище, і вона боролася за зрівняння в правах з польською шляхтою.

У першій половині XVI ст. уряд Великого князівства Литовського запровадив деякі заходи, спрямовані на підвищення ролі шляхти. Першим кроком у цьому напрямку було відокремлення шляхти від більш низьких соціальних прошарків - заможних селян і міщан. У 1522 р. Сейм — видав постанову про «вивід» шляхти, згідно з яким до шляхетського стану могли бути зараховані лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр (військово-службового прошарку у Литві) періоду великих князів Сигізмунда і Казимира IV, тобто часу видання перших привілеїв в інтересах шляхти. У 1528 р. було проведено перепис шляхти, так званий «попис земський». Списки шляхти, складені під час перепису, були затверджені сенатом, після чого посилення на них було незаперечним доказом шляхетства. В українських землях для перевірки реального складу шляхти величезне значення мали здійснені у 1545 і 1552 рр. ревізії (люстрації) замків і старовста на Волині, Брацлавщині та Київщині з метою приведення в належний стан оборонних споруд і складання списків служилої шляхти.

Остаточному оформленню шляхетського стану сприяла аграрна реформа 1557 р. - волочна поміра, у ході якої перевірялися права на землю і шляхетство. При цьому землі, які були привласнені самовільно відбиралися, а особи, які не зуміли довести документально свого шляхетського походження, поверталися у стан звичайних людей.

Таким чином, реформи 60-х років XVI ст. зумовили зріст політичної ролі шляхти і сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії». Поряд з тим слід мати на увазі, що із числа українських феодалів шляхетські права і привілеї

отримала лише їх верхівка. Дрібні феодалі, які не змогли довести свого шляхетського походження, склали найвищий прошарок сільського населення, підлеглого королівським намісникам. Вони становили штат «замкових слуг» і «служилих бояр», які володіли невеличкими земельними маєтками і були зобов'язані виконувати різні військові, адміністративні і поліцейські функції на користь замку, навколо якого вони мешкали. Найбільше їх було на південному Поділлі, Київському Поліссі, Чернігівщині. Деякі із слуг у подальшому дістали шляхетські права, але більшість з них були поневолені старостами.

У середньому в правобережній Україні (Волинь, Київщина, Брацлавщина), чисельність шляхти складала приблизно 38,5 тис. осіб, тобто близько 2,3% населення Правобережжя.

Окрему суспільну верству складало духовенство. До нього належали не тільки священики, але й їх родини і весь церковний причт, усі вони підлягали суду єпископа. Духовенство було численним - навіть малі селища мали свої церкви, а по більших селах не раз було по дві парафії. Церкви засновували шляхта, міщанство, а деколи й селяни. Священик діставав на утримання звичайно цілий лан землі, а крім того різні данини в натурі від парафіян. Духовний сан вважався спадковим: після батька парафію одержував син, а як родина вмирала, парафія могла залишитись своякам на основі права близькості.

Селянство. Основну масу населення українських земель становило селянство, яке за майновим і правовим становищем не було однаковим, тому що знаходилося на різних ступенях феодальної залежності.

За правовим становищем селянство поділялося на дві категорії: тих, хто мешкав на королівських чи великокнязівських землях, і тих, хто мешкав на землях магнатів чи шляхти або знаходився на церковних і монастирських землях.

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи: 1) вільні селяни, які мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань; 2) найчисленніша група залежних селян, які ще мали право виходу, але з певними умовами: у визначений час, після виплати феодалу встановленого викупу або надання «замісника» (селянина такого ж ступеня залежності); 3) закріпачені селяни, які вже позбулися права виходу від феодала. Крім цих основних категорій, існувало селянство проміжного, перехідного стану. Загальна тенденція характеризувалася переходом селян від простих форм економічної залежності до більш складних і в кінцевому підсумку - до їх повного закріпачення.

На селянстві лежав увесь тягар сплати натуральних і грошових податків на користь держави, окремих феодалів, а також церковної десятини.

Групу закріпачених селян, які повністю втратили право виходу, становили головним чином «тяглові» і «роботні» селяни, які відбували свої повинності переважно у формі панщини. При цьому, доки доля землеробства не виходила за межі задоволення власних потреб, феодали не вважали доцільним зростання кількості тяглових селян. Але з поширенням на Україну у XV ст. фільваркового землеробства, зростають панщина і водночас чисельність тяглових селян.

За правовим становищем до тяглових селян наближалися селяни, які обслуговували феодальну садибу, псарі, конюхи, рибалки, ковалі. Ця категорія селян мала земельні наділи і не тільки виконувала свої прямі обов'язки, але й сплачувала натуральні і грошові податки.

Найбільш чисельним прошарок таких слуг був на Київщині і Поділлі. Спочатку слуги вважалися особливо вільними людьми. Більш того, деякі з них були настільки заможними, що мали залежних від себе селян. Пізніше, у XVI ст., під час остаточного закріпачення селян, значна частина слуг була перетворена у тяглових селян, а менша одержала шляхетські права і увійшла до лав пануючого класу.

Запровадження відробіткової ренти у міру поширення фільваркової системи сільського господарства стирало грані поміж різними категоріями залежних селян, насамперед між данниками і тяглими селянами. Водночас розвивався процес обмеження власної волі селян. За ступенем волі, тобто можливості покинути землі феодала, українське селянство на зламі XV-XVI ст. поділялося на дві групи: «непохожих», або «отчичів», які втратили право виходу, і «вільних», або «похожих», ще спроможних покинути господарство феодала.

У першій половині XV ст. селяни великокнязівських і королівських земель на території України мали змогу переходити з одного місця на друге, оскільки податки стягували не з кожної окремої людини, а з «диму», дворища, громади. Тому в цей час селяни порівняно легко могли покинути і приватновласницькі землі.

Зрозуміло, що процес закріпачення селян призводив до опору, найбільш поширеною формою якого була втеча селян, їх кількість у міру закріпачення зростала, що являло собою серйозну загрозу для феодалної держави, яка відповідним чином на це реагувала. У 1451р. боротьба із втечами селян була покладена на гродські суди. Згідно з Нешавським статутом 1454 р. особи духовні, світські землевласники, орендарі королівських маєтків, які переховували селян-втікачів, зобов'язувалися повертати їх за вимогою гродського суду. В іншому разі з них стягувався штраф у три гривни на користь власника селян і такий же - на користь суду. Судебник 1468 р. вже передбачав страту для осіб, які підбивали селян до втечі.

Селяни, які отримали тяглову волоку, не мали права розпоряджатися одержаною землею і залишати свою ділянку без згоди на те управителя маєтку - державця.

Таким чином, волока складала ту одиницю, з якої селяни повинні були виконувати усі феодалні повинності. Для обробітку однієї волоки у фільварку залучалися селяни восьми тяглових волок, причому селяни кожної тягової волоки були зобов'язані відробляти два панщинних дні на тиждень. Феодалні податки невпинно зростали, збільшувалася і панщина, яка за невеликий час досягла 4-5 днів на тиждень з войки, крім того, тяглові люди віддавали на господарське подвір'я частину продуктів власного виробництва, які могли бути замінені на грошовий податок. Розмір чинша залежав від якості землі, з урахуванням того, що волоки поділялися на добрі, середні, погані і дуже погані землі. Селяни «на осаді» вносили в господарську скарбницю виключно грошову ренту у розмірі приблизно 30 грошей на рік з волоки. Вони також відбували додаткову панщину - гвалти і толки (не передбачувані, термінові роботи).

На цій основі на українських землях у другій половині XVI ст. відбувалося зміцнення фільварково-панщинної системи господарства. У цей час польські феодали активно запроваджували панщину по всій Україні, нещадно визискували і покріпачували селян.

Найбільш швидкими темпами чисельність малоземельних і безземельних селян зростала в західних землях України.

Поруч із здійсненням волочної реформи відбувався процес правового оформлення кріпацтва. Він знаходив своє відбиття перш за все у збільшенні строку розшуку і повернення феодалам тих селян, що повтікали. Якщо Литовський статут 1529 р. встановлював строк для розшуку таких селян 10 років, то статут 1566 р. залишав десятирічний строк розшуку і повернення селян-втікачів лише у тому випадку, якщо їх знаходили на недалекій відстані. А якщо селянин утікав на значну відстань, то феодал мав право розшукувати його необмежений час. Статут 1588 р. довів строк розшуку втікачів до 20 років.

Внаслідок процесу покріпачення, що неухильно поглиблювався, у середині XVII ст. в українських землях майже не залишилося вільних селян. Одночасно зникала різниця у правовому становищі існуючих груп селянства, яке втрачало основні цивільні права. Селяни не мали права виступати як свідки у судових справах між шляхтичами. Феодал мав право не тільки розшукувати селянина-втікача, але й продавати, дарувати, віддавати у заставу, передавати у спадщину своїх селян, а також судити і карати їх. Хоча право і передбачало відповідальність феодала за знущання над своїми селянами, але воно водночас обмежувало можливість подання позову проти шляхтича такими умовами, які зводили це право нанівець.

Міське населення. Зростання ремесла і торгівлі наприкінці XV першій половині XVI ст. сприяло розвитку українських міст, зміцненню старих і виникненню нових міст і містечок, а як наслідок цього-поглибленню майно і класового розшарування у середовищі міського населення України.

Загарбання українських земель Литвою і Польщею сприяло значному напливу до українських міст іноземних колоністів польського, литовського і німецького походження, які отримували від влади широкі політичні і соціально-економічні права і привілеї за рахунок обмеження прав корінного населення? Так, міщани українського походження обмежувалися у праві займатися торгівлею (окрім дрібної), їм був зачинений доступ у деякі ремісницькі цехи. Більшість українського міщанства мешкала за міськими стінами, у передмістях.

На протязі XV - у першій половині XVI ст. в українських містах швидкими темпами розвивалися ремесло і торгівля, що призводило до зростання кількості середніх прошарків міського населення. Наприкінці XV ст. у Львові були ремісники вже 36 професій, а чисельність цехових майстрів, об'єднаних у 14 цехів, досягала 500 чоловік. Сучасники мали на увазі високий рівень львівської ремісницької майстерності, коли називали Львів «школою ремісництва». Крупними ремісницькими центрами в Україні були також Луцьк, Кременець, Холм, Кам'янець-Подільський, Перемишль, Ковель та ін.

Окрім цехових ремісників в українських містах була чимала група поза цехових ремісників - «партачів». Цей соціальний прошарок міщан українських міст складали ремісники, які не могли увійти до цеху з національно-релігійних міркувань, внаслідок відсутності коштів, сільські ремісники, які працювали у місті, тощо.

З розвитком ремесла в українських містах чисельність позацехових ремісників неухильно зростала головним чином за рахунок вихідців з села. Наприклад, у Львові у першій половині XVII ст. позацехові ремісники складали понад 40% загального числа ремісників міста. Цехи як монопольні виробники і

збувальники товарів у своїй галузі бачили в «партачах» конкурентів і намагалися не тільки не допустити їх у цехові організації, але й повністю паралізувати їх діяльність. З цією метою вони нападали на майстерні «партачів», виганяли їх за межі міста і та ін. Але намагання цехів протистояти позацеховим ремісникам не завжди були вдалим, бо «партачів» підтримували шляхта і міська влада.

Значну частину міського населення складали козаки і жовніри. Це передусім торкалося Подніпров'я і Брацлавщини. Так, за люстрацією 1616 р. у Каневі, Черкасах, Чигирині, Білій Церкві, Переяславі в середньому налічувалося приблизно 77% козацьких дворів.

Правове становище міського населення залежало від категорії міста (королівське, приватновласницьке, самоврядне, церковне) майнового стану і роду занять міщанина.

Магдебурзьке право значно полегшувало залежність міщан від феодальної держави і окремих феодалів (іноді уряди Литви і Польщі видавали грамоти на магдебурзьке право і приватновласницьким містам на прохання їх власників) і, таким чином, об'єктивно сприяло прогресивному розвитку феодальних міст. В українських землях магдебурзьке право на відміну від країн Західної Європи не повністю звільняло міста від феодальної залежності, іноді воно перепліталось з нормами звичаєвого права. Крім того, у більшості українських міст польська влада дозволяла користуватися магдебурзьким правом лише католикам, а православне населення, тобто українське міщанство, істотно обмежувалося у правах на торгівлю, ремесло, участь в установах міського самоврядування.

Для XV-XVI ст. був характерним значний ріст міст в українських землях. Збільшення чисельності міського населення відбувалося не тільки за рахунок внутрішніх ресурсів - звичайного приросту населення, але й шляхом поповнення міст селянами-втікачами. Зрозуміло, що право на переселення до міста поширювалося лише на тих селян, які мали на те дозвіл від свого феодала. У Литовському статуті 1529 р. була стаття, що регулювала вихід селян від феодала до міста, селяни, які прибували до міста, мали негайно сповістити про це місцевого бургомистра. Останній повинен був зібрати відповідні довідки про прибулих і отримати від їхніх володарів підтвердження про те, що селяни відпущені у зв'язку з голодом. І коли перевіркою встановлювалося, що феодал «геть їх вибив, не хочачи їх годувати», покріпачені селяни вважалися вільними.

Козацтво. Нові явища у суспільно-політичному житті українських земель, передусім зародження і розвиток фільваркової системи землеробства, мали серйозні наслідки - все більше посилювався феодально-кріпосницький гніт українського селянства, який доповнювався обмеженням національних і релігійних прав українського народу. Наступ феодалів на селянство породжувало хвилю антифеодальної боротьби, найбільш поширеною формою якої були селянські втечі. У Галичині, Західному Поділлі, Волині, де раніш усього виникла фільваркова система господарювання, втечі селян стали масовим явищем. Українські селяни групами, сім'ями, а інколи і цілими селищами втікали у майже безлюдні східні і південні окраїни Поділля, Брацлавщини, Київщини.

Пориваючи з феодальною залежністю і осідаючи на нових місцях, втікачі вважали себе вільними людьми і звалися козаками.

Козацькі слободи і хутори визначалися значним благополуччям у порівнянні з убогими селищами феодальне залежних селян, передусім тому, що вільна людина була більше зацікавлена у наслідках своєї праці. Але при цьому слід мати на увазі,

що козацтво ніколи не було однорідним соціальним прошарком. Економічна нерівність у козацькому середовищі виникла одночасно з його появою, бо серед селян-втікачів були різні люди, що розрізнялися за своїм соціальним і майновим станом. Поряд з голотою на нові землі з майном і худобою переселялися заможне селянство, міщанство, іноді нижче духовенство і навіть дрібна українська шляхта.

Вільні козаки-поселенці утворювали на нових землях і нову суспільну організацію - громаду. Кожний втікач, що прибував на козацькі землі, вважався вільним від кріпацтва, отримував формально рівні з усіма іншими права користуватися господарськими угіддями і промислами, брати участь у самоврядуванні, зокрема у виборах козацької старшини - отаманів, суддів, писарів та ін. Незважаючи на пріоритет заможних козаків, козацька громада у значній мірі зберігала риси селянського демократизму.

Така суспільна організація, яка не визнавала кріпацтва, одразу ж протиставила себе феодальній державі. Тому, з одного боку, вона була привабливою силою для пригнобленого селянства і міської голоти, а з другого - викликала шалений опір експлуататорських класів, які намагалися якщо не знищити козацтво як соціальну силу, то максимально обмежити її.

Згодом район дніпровських порогів стає визнаним центром козацтва. Мотиви, які змушували людей шукати для себе притулку у дикому Запоріжжі, були різноманітні. Національний склад козацтва був досить строкатий. Тут можна було зустріти українців, ляхів, литовців, білорусів, представників інших національностей.

Вступ до Січі і вихід з неї були вільними. Ніякого певного часу перебування у Січі не встановлювалося.

Таким було військо запорозьких козаків. В цілому воно поділялося на січових і волосних козаків. Перші власне і являли собою справжній цвіт козацтва. Це були люди нежонаті. Тих, хто відзначався у боях, давно служив у війську, мав інші заслуги, звали «лицарством», або «товариством». Вони із свого середовища обирали старшину, одержували грошове і хлібне забезпечення, брали участь у розподілі здобичі і вирішували всі справи війська. Частина козацтва, що постійно залишалася у Січі по куренях, поділялася на «старше і молодше» і складала козацьке військо у власному розумінні цього слова.

Взагалі запорожців наприкінці XVI ст. налічувалося 5-6 тис., із них десята частина, постійно змінюючись, служила січовою залогою, в той час як інші брали участь у походах чи займалися мирним промислом.

Реєстрові козаки мали низку важливих привілеїв. Перш за все, вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції феодалів, звільнялися від влади старост і воєвод, якщо мешкали на королівських землях, а також міських магістратів, і підпадали під виключну юрисдикцію реєстрового війська. Реєстр мав свій «присуд», тобто козаки мали право судитися у своїх судах. Реєстрові козаки звільнялися від податків, мали право власності на землю, одержували право вільно займатися різними промислами і торгівлею. За службу вони отримували, хоч і не регулярно, грошове жалування з державної скарбниці. Час від часу реєстровим козакам видавалися сукно, порох, свинець.

Однак все це не ліквідувало істотних відмінностей в майновому стані реєстрових козаків. Верхівку реєстру складала козацька старшина і заможне козацтво. Переважно вони походили з дрібної української шляхти, володіли селами і хуторами, різними промислами, водяними млинами, корчмами. Старшина і

заможне козацтво експлуатували незаможних людей і наймитів - «підсусідків». Становище основної маси реєстрового козацтва було складним. Обов'язок відбувати на власні кошти нічим не обмежену військову службу, виступати в похід з конем, зброєю і військовим знаряддям вимагав від реєстрових козаків значних грошових витрат, а на час військових походів навіть передавати своє господарство в інші руки.

Таким чином, на початку XVII ст. в Україні існували три категорії - козаків заможні реєстрові козаки, які служили уряду, запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визначеного статусу.

2 ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Загарбання і утримання польсько-литовськими феодалами значної частини українських земель виключало можливість виникнення української державності, хоча окремі її елементи зароджувалися в цей час у Запорозькій Січі.

Через те, розглядаючи державний лад України в даний період, слід детально проаналізувати польсько-литовські державні структури, чинність яких поширювалася на українські землі.

Найвищі органи державної влади і управління. Найвища влада на території українських земель, які фактично входили до складу і Польського королівства і Великого князівства Литовського, належала центральним органам державної влади і управління цих держав, а після Люблінської унії 1569 р. - центральним органам Речі Посполитої.

У Польському королівстві найвищими органами державної влади і управління були король, королівська рада і сейм. У 1386 р. великий литовський князь Ягайло був обраний королем Польщі. З цього часу затвердився принцип обрання глави держави.

Великий вплив на характер державного ладу, в тому числі на структуру найвищих органів державної влади і управління Литви і Польщі, мав союз цих держав, що ставав все більш міцним. Основу цього союзу було закладено у 1385 р. Кревською унією, у відповідності з якою великий литовський князь Ягайло став і королем польським. Подальше зміцнення зв'язків між Литвою і Польщею відбулося у 1413 р. завдяки унії, законодавче оформленої Городельським привілеєм. Городельська унія передбачала можливість спільних засідань Польсько-Литовських сеймів і з'їздів. Таким чином, перші кроки зближення Литви і Польщі мали характер особистої унії. Обидві самостійні держави об'єднувала особа спільного монарха.

Проте після Люблінської унії 1569 р. становище держав змінилося. У відповідності з цією унією до складу Польського королівства увійшли українські землі Волинь, Поділля, Київщина, Польща і Литва були об'єднані в єдину державу - Річ Посполиту. Великий князь Литовський ставав одночасно і королем польським, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм спільними голосами поляків і Литви буде обиратися.

За Люблінською унією 1569 р. законодавча влада передавалася вальному сейму Речі Посполитої. Компетенція сейму була досить широкою. Він мав право приймати закони, запроваджувати нові податки, давати згоду на скликання посполитого рушення, приймати послів іноземних держав, визначати основні напрямки зовнішньої політики.

Постанови сейму називалися конституціями. Оголошувалися вони від імені короля, але з обов'язковим нагадуванням про те, що прийняті вони у згоді з сенатом.

Місцеве управління. Система місцевих органів державного управління українськими землями будувалася у відповідності до адміністративно-територіального поділу. Адміністративна, судова і військова влада знаходилася в руках панства і шляхти, які мали широкі повноваження і майже не залежали від центральної влади. У своїй діяльності місцева адміністрація керувалася загальнодержавними актами, звичаєвим правом, а також рішеннями місцевих органів влади.

Істотною рисою системи місцевих органів влади в Україні була значна розбіжність в організації її окремих ланок. Це було зумовлено тим, що адміністративно-територіальний поділ і система місцевого управління в українських землях змінювалися в міру загарбання сусідніми державами тих чи інших територій України. Крім того, окремі воєводства і навіть повіти отримували від центральної влади привілеї, які закріплювали за ними особливі права, зокрема в галузі місцевого управління.

Усі українські землі, що були приєднанні до Литви, вважалися власністю великокнязівської династії. У той же час ці землі зберігали певні риси автономії, а також старі місцеві звичаї. Включаючи такі землі до складу Великого князівства Литовського, великий князь у своїх грамотах обіцяв дотримуватися колишніх прав і звичаїв, що існували в цих землях.

У другій половині XV ст. уряд Великого князівства Литовського взяв курс на остаточне скасування державної автономії українських земель і ліквідацію удільних князівств. Першою жертвою цієї політики стала Волинь. У 1452 р. волинські землі були зайняті литовським військом, а само князівство перетворено у провінцію Великого князівства Литовського. Провінцією відтепер управляв намісник, який призначався великим князем. Слідом за Волинським було скасовано і Київське князівство (1471 р.). Таким чином, наприкінці XV ст. тільки на Чернігівщині залишилися невеличкі уділи українських князів.

Від цього часу головною фігурою в системі місцевого управління стає воєвода і він призначався великим князем практично на необмежений строк. Воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних і великокнязівських податків, відав, питаннями організації війська, вирішував судові справи. Впливовою і службовою особою в місцевій адміністрації був староста. Він очолював повіт і був наділений широкими адміністративними і судовими повноваженнями.

Своєрідною адміністративно-територіальною і водночас господарською одиницею Речі Посполитої було староство, яке жалувалося королем за службу.

Внаслідок Люблінської унії під владою Польщі опинилася майже вся Україна. Українські землі у складі Польщі остаточно втратили свою автономію і адміністративно були поділені на шість воєводств; за польським зразком: 1) Руське воєводство переважно Галичина, охоплювало п'ять земель - Львівську, Галицьку, Перемишльську, Сяноцьку, Холмську; 2) Волзьке воєводство об'єднувало три повіти - Бузький, Городельський і Гробовецький; 3) Волйтзьке воєводство - Володимирський, Луцький, Кременецький повіти; 4) Подільське воєводство складалася із Камінецького, Червоноградського і Литичевського повітів;

5) Брацлавське воєводство - із Брацлавського і Вінницького повітів; 6) Київське воєводство - із Київського, Овручського і Житомирського повітів.

Правове становище міст і містечок в українських землях, їх адміністративний устрій, порядок управління були досить строкатими. За своїм правовим становищем міста і містечка поділялися на королівські, великокнязівські, приватновласницькі і церковні.

Значного розповсюдження в українських землях дістало міське самоврядування, засноване на магдебурзьському праві. Магдебурзьке право в українських містах застосовувалося поступово. Його поява тут обумовлена тим, що залежність міст України від феодальної держави і окремих феодалів негативно впливала на становище українського міщанства. Міщани українських міст боролися проти утисків з боку держави, магнатів і церкви, добиваючись права на самоврядування. І, як наслідок цієї боротьби, наприкінці XV ст. польський і литовський уряди за певну винагороду стали надавати окремим українським містам грамоти на «вільність», тобто переводити їх на самоврядування на основі магдебурзьського права. Мешканці міст з магдебурзьким правом обирали магістрат - адміністративний і судовий орган самоврядування. В українських містах магістрат складався з двох колегій - міської ради і лави.

Магдебурзьке право в Україні надавало раді широких повноважень. Рада забезпечувала оборону міста і порядок в ньому, розглядала цивільні справи. Важливим напрямком діяльності міського самоврядування було вирішення ним питань господарського життя міста. Рада займалася розподілом податків між міщанами і стежила за їх своєчасним збором, регулювала торговельні операції, стежила за дотриманням правил оренди промислових закладів, організувала роботу броварень, солодовень та інших промислів, які належали раді до відання міського самоврядування належали ділянки міської території - плаці. Раді були підпорядковані ремісницькі цехи. Міське самоврядування санкціонувало акти купівлі-продажу нерухомого майна в межах міста, видавало міщанам довіреності на укладання торговельних угод.

Адміністративному устрою українських міст на основі магдебурзького права був притаманний один важливий елемент - так звані юридики, тобто відокремлені міські території, які в адміністративному і правовому відношенні цілком або частково контролювалися феодальними власниками. Управління населенням, юридик здійснювалося від імені феодала особливими службовими особами - війтами і тіунами. Поділ міст на юридики обумовлював і поділ функцій з управління містом між їх власниками.

У 80-х роках XV ст. в українських землях з'являються і поширюються громадські організації православного міщанства - так звані братства. Важливого обставиною в діяльності українських братств була наявність статутів, які ретельно регулювали їхню організацію і діяльність. Сходи братства відбувалися щонайменше раз на місяць. Раз на рік відбувалися загальні збори, на яких вибирали старшину - старших братів. Усі братські книги і рахунки ретельно контролювалися. Перші братства мали міщанський характер, але пізніше, коли братський рух поширився, до братства почали входити шляхта і духовенство. Таким чином братства ставали загальнонаціональними установами, і цей бік своєї діяльності вони підкреслювали свідомо.

Військова організація. Основою збройних сил як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського було посполите рушіння, тобто шляхетське

ополчення, яке скликалося у межах всієї держави або окремих воєводств і земель. Організаційними одиницями шляхетського війська були хоругви родові або земські. Хоругва налічувала 200-600 людей. Участь в ополченні вважалась, з одного боку обов'язком, а з другого - привілеєм, почесним правом шляхти. Однак у міру зростання фільваркової системи посполите рушіння все більш занепадає. Шляхта тепер дуже неохоче береться за зброю і навіть не з'являється на військові огляди, які інколи провадилися у мирний час.

Поступово наймане військо повністю витісняє рушіння і стає основною частиною збройних сил. Вперше наймане військо було застосовано у Польщі в XV ст. Формувалося воно головним чином на час війни.

На чолі коронного (королівського) війська стояв великий коронний гетьман, який посідав у Речі Посполитій важливе, незалежне місце. Польські гетьмани командували прикордонними військами.

Складову частину коронного війська Речі Посполитої являло реєстрове козацтво. Королівським універсалом 1572 р. був сформований «певний почет» з низових козаків у кількості 300 чол. Ці козаки були прийняті на державну службу і внесені до особливого списку - реєстру. Кожний з реєстрових козаків приймався на королівське утримання і одержував плату «за квартал» - по два з половиною злотих та сукном на каптан. Остаточо реєстрове козацьке військо сформувалося у 1578 році. Реєстр був поширений до 600 чол. за рахунок «кращих козаків», які меншаки в королівських маєтках. Усі реєстрові козаки отримували грошову винагороду і право на освоєні ними землі. Гетьманом реєстру був призначений черкаський і канівський староста Ю.Вишневецький.

Після придушення селянсько-козацького повстання 1637-1638 рр. польський уряд намагався зменшити чисельність реєстру і скасувати здобуті реєстровими козаками права на привілеї. З цією метою в 1638р. була видана «Ординація війська Запорозького реєстрового». У відповідності з нею військова організація реєстрового козацтва прийняла такий вигляд. Верховне керівництво належало коронному гетьману. Військова і судова влада над реєстровими козаками зосереджувалася в руках старшого комісара замість гетьмана, що обирався раніше. Комісар обирався сеймом за пропозицією коронних гетьманів і обов'язково повинен бути шляхтичем. Комісару були підпорядковані осавули, полковники і сотники. Реєстр, як і раніше, складався з 6000 чол. і поділявся на шість полків.

Козацьке самоврядування. Запорозька Січ у своєму складі мала поділи - військовий і територіальний, у відповідності з якими і будувалося управління нею. Як військо запорозька громада поділялася на 38 куренів, а територіальне - спочатку на п'ять, згодом на вісім паланок. У запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у двох значеннях: по-перше, як житло; по-друге, як самостійна частина війська. Термін «паланка» також мав два значення - невелика фортеця і певна частина території Запорозької Січі.

Найвищим органом козацького самоврядування, який вирішував найважливіші питання, були загальні, або військові ради. На них вирішувалися усі найважливіші питання життя Запорозької Січі.

Крім загальних військових рад, у запорозьких козаків були ще ради по «куренях», які частіше називалися «сходками», а також сходки по паланках. Вони розглядали переважно дрібні господарські справи, термінові питання.

На Запоріжжі склалася своя адміністрація. Найважливішими її ланками у другій половині XVI - на початку XVII ст. були: військові начальники - кошовий

отаман, військовий суддя, військовий отаман, військовий писар, курінний отаман; військові чиновники - булавничий, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, канцеляристи; похідні і паланкові начальники - полковник, писар, осавул.

Кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися, військовою радою 1 січня і перебували на посаді один рік.

Кошовий отаман зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну, судову і духовну владу. У воєнний час кошовий отаман був “головним командиром” і діяв як необмежений диктатор. У мирний час він був лише володарем Запоріжжя і в своїх діях керувався звичаями і традиціями козацтва. Його влада обмежувалася трьома умовами: звітом по закінченні строку повноважень перед військовою радою, річним строком перебування на посаді і, нарешті, самою військовою радою.

Військовий суддя був другою після отамана службовою особою на Запоріжжі. Його основний обов’язок - здійснення суду над козаками. Крім цього він призначав начальника артилерії і навіть заміщав кошового отамана як наказовий отаман.

Багатий досвід самобутньої козацької організації самоврядування був використаний у ході визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

Судові установи. Судова система в українських землях безпосередньо залежала від класового і станового ладу суспільства. Представники пануючих класів користувалися “судом рівних”. Магнати і панство судилися у сеймовому та королівському судах. Шляхта підпадала під юрисдикцію земських судів, які сама і утворювала.

Важливу роль у здійсненні правосуддя відігравали призначені воєводою за пропозицією земського суду й шляхти возні. У кожному повіті було декілька возних. Головний з них називався генералом.

Повітовими судами для шляхти і простих людей були так звані гродські та замкові суди в яких головними суддями звичайно виступали воєводи і старости. Гродські суди розглядали справи, що стосувалися навіть тяжких злочинів, коли злочинець був затриманий на місці злочину, справи про повернення невільної челяді і залежних селян. Важливою функцією гродських судів було виконання вироків і рішень інших судів.

Спеціальним судово-адміністративним органом у Великому князівстві Литовському, який розглядав тяжби, щодо земельних володінь феодалів, встановлював межові знаки. Суди були запроваджені в Правобережній Україні Статутом 1566 р.

Значними на той час були судові функції церкви. В українських землях існували два види церковних судів: духовні, які розглядали справи про порушення догматів “християнської віри” і церковних обрядів, про розлучення, про майнові спори між подружжям, про спадщину тощо, церковний доменіальний суд, що виступав як суд феодала, яким була церква у відношенні залежних від неї людей.

У відношенні міщан королівських і приватно власницьких міст судові функції виконували судді, які призначалися власниками цих міст, що було по суті різновидом доменіального суду.

У містах, які користувалися самоврядуванням, судові функції, здійснювали магістрати і ратуші. У містах України діяли ще і цехові суди, де як суддя виступав цеховий майстер.

В Україні, переважно на королівських землях, тривалий час продовжували існувати общинні суди. Вони були судами, сільської громади. Копні суди в Україні були досить поширені, бо виступали носіями віковичних традицій звичаєвого права. Копний суд територіально об'єднував декілька сіл.

Своєрідна судова система існувала у запорозьких козаків. Судові функції тут виконували усі представники козацької старшини. Кошовий отаман вважався найвищою судовою інстанцією. По найбільш складним справам як суд першої інстанції інколи виступав увесь кіш.

Основні функції щодо здійснення правосуддя у запорозьких козаків покладалися на військового суддю. Судові повноваження інших представників військової старшини були менш значними і зводилися переважно для виконання окремих доручень.

3. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Вивчаючи право, що діяло в українських землях, слід враховувати перш за все рівень суспільно-політичного розвитку цих територій, особливості та своєрідність становища самої України.

Джерела права. Правова система, що склалася в Україні наприкінці XVI - у першій половині XVII ст., за своєю суттю була класовою її основними завданнями були захист і зміцнення феодально-кріпосницького ладу в Україні.

В умовах своєрідного політичного становища українських земель, що опинилися у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворилася досить строката система правових джерел.

Її первісною базою стало розвинуте право Стародавньої Русі. Особливу роль серед джерел права в Україні відіграла Руська Правда, яка здійснила значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувала більшість українських земель.

У кінцевому підсумку в українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права, нормативних актів у вигляді Судебників і Статутів, сеймових Постанов, привілеїв Польського королівства.

Після Люблінської унії 1569 р. в українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля та Київщина), було введено державний лад, але не судове право польських земель. Як і раніше, на території України (за винятком Галичини) діяло не польське право, а обласні привілеї та Литовські статuti.

Прагнення до кодифікації законодавства мало у Литві більш сприятливі умови, ніж у Польщі. Наслідком цього була поява у Великому князівстві Литовському у XV ст.- Судебника, а у XVI ст. - Трьох Литовських статутів.

Видання Литовських статутів, певна річ, обмежувало сферу застосування норм звичаєвого права. Однак воно, як і раніше, продовжувало діяти поряд з писаним правом. Литовський статут, наприклад, прямо дозволяв суддям при відсутності «писаної» норми вирішувати справу «на основі старого звичаю». Можливість діяти згідно з старим звичаєм, способом звичаю стародавнього визнавався і наступними статутами. Великий князь, сказано у III Литовському статуті зобов'язувався додержуватися давніх звичаїв.

Значне поширення в українських землях одержало Магдебурзьке право, відоме воно у вигляді збірників німецького права у "польському" перекладі.

Найбільш авторитетним серед них був збірник під назвою «Статті магдебурзького права», виданий у 1556 р.

До джерел права в Україні треба віднести і канонічне церковне право. Певне відношення до джерел церковного права мали привілеї польських королів Сигізмунда I (1511 р.) і Стефана Баторія (1588 р.)

Специфічне джерело права являли собою і гетьманські (військові) артикули які видавалися у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. Вони фактично були першими збірниками військово-судового і військово-кримінального права.

Важливе значення в українських землях мало звичаєве українське право - сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у сфері козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу і після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала війську Запорозькому право судитися у своїх старших по давнішим правам їх, тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV - середині XVII ст. Спочатку особливу популярність звичаєве козацьке право одержало у середовищі українських селян, що тікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього і нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склалися у Запорозькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування і укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності.

Право власності. Основним правовим інститутом, безумовно, було право власності. І у польському, і у литовському праві поняття власності з'явилося досить рано, що створювало правову основу для експлуатації трудового населення. Так, у Польському королівстві з цією метою спочатку використовували термін «дідівщина», тобто володіння речами, одержаними у спадщину «від дідів». Надалі його витіснило поняття «власність». У Великому князівстві Литовському в статуті 1529 р., який закріплював права і привілеї шляхти як землевласницького стану, також існував спеціальний термін «власність», хоча деякий час зустрічалося і таке поняття, як «вотчина».

Деяке поширення на початку XV ст. одержує так зване і заставне землеволодіння. Цим терміном визначалися землі, що передавалися у забезпечення боргу кредиторю. У даному разі землі перетворювалися у заставу-володіння, наближаючись до її продажу, бо кредитор мав можливість не тільки експлуатувати заставну землю, але й передавати своє право іншим особам. Через 30 років, якщо земля не викуплена із застави, вона переходила у власність кредитора.

Розрізнялося спадкування батьківського і материнського майна. Батьківське майно, у тому числі куплене, передавалося лише синам, а дочкам належало тільки придане з четвертої частини всякого майна батьківського і купленого.

В той же час багато питань, пов'язаних із спадковими відносинами, регулювалося нормами звичаєвого права. Як сказано у Литовському статуті, справи про спадкоємство повинні розглядатися переважно на основі норм Руської Правди і звичаєвого права.

Зобов'язальне право. Значний інтерес представляє зобов'язальне право, яке діяло в українських землях.

В умовах феодального суспільства зобов'язальні відносини не дістали широкого розповсюдження. І все ж польське і литовське право знало різні види договорів. Спочатку в умовах натурального господарства найчастіше зустрічалися - договір міни та дарування. З розвитком обміну і грошовий відносин одержує розповсюдження договір купівлі-продажу перш за все рухомого майна, а потім і нерухомого.

Вже статuti Великого князівства Литовського дозволяли усім станам шляхетського народу вільно розпоряджатися маєтками, з тим, щоб на свій розсуд їх «віддавати, продати, подарувати, поміняти і на церкву записати, за борги передати і в заставу віддати».

У деяких випадках право вимагало дотримуватися письмової форми договору. Така форма була обов'язковою, наприклад для договору позики на загальну суму більше «десяти коп грошей». Коли ж договір позики на більш значну суму не був оформлений письмово, боржник, за Литовським статутом 1588 р., мав право сплатити кредиторів тільки десять коп грошей, коли прагне той, хто стягує борг.

Ще більш суворі вимоги становив закон до угод із землями. У випадку продажу або дарування батьківських, материнських, вислужених, куплених та іншим засобом придбаних маєтків, той, хто їх продає або дарує, повинен був скласти запис, скріпивши його своєю печаткою, поставивши підпис, та ще й запросити трьох-чотирьох свідків шляхетського походження із своїми печатками. Потім цей запис треба було занести до книги замкового суду. Під час сесії земського суду цей запис переносився «з книг замкових до книг земських». Такий же запис був потрібний, коли власник віддавав у заставу маєток, людей, землі або позичав на певний строк суму грошей.

Злочини і покарання. Велику увагу польсько-литовське законодавство приділяло визначенню злочинів і покарань. Так, польські статuti Казимира Великого середини XIV ст. присвячували злочинам майже дві третини своїх статей. Видатне місце займали вони і у литовському Судебнику 1468 р., а також в усіх трьох статутах Великого князівства Литовського.

Поняття злочину змінювалося у відповідності із загостренням класової боротьби. Спочатку злочини розуміли як фізичну, матеріальну, моральну «кривду», яку було нанесено окремій особі або громаді. Пізніше злочин стали розглядати як «шкоду», «злочинство». Потім стали називати «виступом», тобто порушенням правових норм, що були встановлені державою. Суб'єктами злочину вважалися як вільні, так і феодально залежні особи, які досягли, за статутом Великого князівства Литовського 1566 р., 14 років з дня народження або 16 років, за Литовським статутом 1588 р.

У статутах Великого князівства Литовського для позначення покарання використовувалося декілька термінів: «кара», «страта» тощо. Мета покарання була різною: ізоляція злочинця, відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця, поповнення державної скарбниці, заподіяння злочинцю шкоди. Проте головною метою при цьому було залякування, про що свідчать все більш зростаюча жорстокість і болючість покарання (особливо смертної кари), а також публічність його виконання. Як сказано у грамоті великого князя Литовського 1552 р., залякування у писаному праві необхідно для попередження злочинів, удержання свавільних людей від злочинної поведінки і збереження у доброму стані усієї держави.

Особливим каральним заходом, який застосовувався лише до представників шляхти, було виволання (викрикування), оскільки воно зв'язувалося з публічним оголошенням вироку. Виволання призводило до громадянської смерті засудженого. Така людина переставала існувати для закону як особа: вона втрачала шляхетство, права на майно, вимушена була переховуватися за кордоном, бо у разі спіймання її належало убити. З XVI ст. виволання змінюється менш суворим покаранням - шляхтич також повинен був залишити кордони держави. Проте це була втрата громадянських прав, але не честі.

Характерною рисою системи покарань була їх невизначеність. Дуже часто право визначало вид покарання, але не його розмір. Це давало можливість суддям встановлювати розмір покарання довільно, виходячи із своїх особистих і класових інтересів.

Покарання у запорозьких козаків залежали від характеру і тяжкості учиненого злочину. Як покарання практикувалися прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками під шибеницею, калічення, розграбування майна.

Найбільш суворим покаранням була смертна кара, яка носила у козаків здебільшого кваліфікований характер: закопування живим у землю, посадження на кіл, повішення на залізному гаку, забивання киями біля ганебного стовпа.

Судовий процес. Процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Причому в українських землях тривалий час зберігався обвинувально-змагальний процес, основні риси якого закріплені в давньоруському праві.

Судочинство розпочиналося за заявою заінтересованої сторони потерпілого або його родичів. Увесь процес мав позовний характер. Позивач був повинен самостійно зібрати усі докази, пред'явити їх суду і підтримувати обвинувачення. На будь-якій стадії процесу він мав право відмовитися від позову або обвинувачення, укласти мирову угоду. Однак відносно найбільш тяжких злочинів (наприклад, державного характеру, проти церкви) слідство і суд були обов'язковими, незалежно від заяви сторони. Тут практикувалися доноси, застосовувалися катування, додержувалася таємниця судочинства, тобто виявлялися риси слідчого процесу.

Надзвичайно важливе значення мала система доказів, що застосовувалася в судах. Згідно з цією теорією формальних доказів вони підрозділялися на «повні» й «неповні». Кількості та якості указів встановлювалися для кожної категорії справ. Литовські статuti містили перелік найважливіших доказів: показання «свідків», речовий доказ», «поличне», присяга тощо. При цьому присяга шляхтича визнавалася «доводота», тобто безсумнівним доказом. Для здобуття визнання підозрюваного у деяких випадках застосовувалося катування.

Найбільш розповсюдженими доказами були показання свідків. Статuti визначали коло осіб, які могли бути свідками. Присяга і клятва вважалися додатковими доказами. Вищою мірою вірогідності були свідчення духовенства й службових осіб. У майнових спорах велике значення надавалося письмовим доказам, через те, що закон вимагав укладати деякі угоди тільки у письмовій формі.

Практикувалося і попереднє слідство, яке здійснювали службові особи державного апарату, старости, їх замісники, замкові судді. Вони виїжджали на місце злочину, допитували свідків і підозрюваних, записували їх показання і передавали до суду. На попередньому слідстві були присутні поняті (два шляхтича вірі гідні).

ТЕМА: ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – ХРИСТИЯНСЬКА КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

П Л А Н

1. Виникнення козацтва і Запорізької Січі.
2. Козацьке самоврядування.
3. Основні риси права.

1. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА І ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Нові явища у суспільно-політичному житті українських земель, передусім зародження і розвиток фільваркової системи землеробства, мали серйозні наслідки – все більше посилювався феодально-кріпосний гніт українського селянства, який доповнювався обмеженнями національних і релігійних прав українського народу. Наступ феодалів на селянство продовжував хвилю антифеодальної боротьби, найбільш поширеною формою якої були селянські вчені. У Галичині, Західному Поділлі, Волині, де раніш усього виникла фільваркова система господарства, втечі селян стали масовим явищем. Українські селяни групами, сім'ями, цілими селищами втікали у майже безлюдні східні і південні окраїни Поділля, Брацлавщини, Київщини.

Пориваючи з феодальною залежністю і осідаючи на нових місцях, втікачі вважали себе вільними людьми і звалися козаками. У другій половині XV – на початку XVI ст. поселення селян - втікачів простягалися цілою смугою від середньої течії Дніпра майже до Дністра. Осередком козацтва, на думку М. Грушевського, було середнє Подніпров'я, його передстєпова смуга нижче Києва, яка у XIV – XV ст. входила до складу Київського князівства, а пізніше – Київського воєводства.

Малоземельні і безземельні степи, куди переселялися втікачі, були багаті на природні дари. Козаки відроджували землеробство у тих містах, де воно було забуте, і давали йому початок у регіонах, де землеробства не знали. Вони орали цілині землі, прокладали шляхи, будували мости, засновували селища, розводили сади та ін. Поряд із землеробством козаки займалися скотарством і промислами. Серед них були люди, досвідчені у різних галузях ремесла: тєслярі, ковалі, зброярі, кушніри, шевці, кравці та ін. Так, на землях Північної України, що відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських та литовських правителів. Відбувалося формування нової соціальної групи – козацтва.

Козацькі слободи і хутори визначалися благополуччям у порівнянні з убогими селищами феодально залежних селян, перед усім тому, що вільна людина була більш зацікавлена у наслідках своєї праці.

Але при цьому слід мати на увазі, що козацтво ніколи не було однорідним соціальним прошарком. Економічна нерівність у козацькому середовищі виникла одночасно з його появою, бо серед селян – втікачів були різні люди, що розрізнялися за своїм майновим станом.

Поряд з голотою на нові землі з майном і худобою переселялося заможне селянство, міщанство, іноді нижче духовенство і навіть дрібна українська шляхта. А на нових місцях майнове і соціальне розшарування ще більше посилювалася, бо з одного боку, заснування власного господарства вимагало значних матеріальних ресурсів, що примушувало козаків “спрягатися” або йти у найми до заможних

сусідів, а з другого – існування вільних земель і відсутність обмежень, відкривали широкі можливості для експлуатації заможною частиною козацтва козацької бідноти – голоти.

Вільні козаци – переселенці утворювали на нових землях і нову суспільну організацію – громаду. Кожен втікач, що прибував на козацькі землі, вважався вільним від кріпацтва, отримував формально рівні з усіма іншими права, користувалися господарськими угіддями і промислами, брали участь у самоврядуванні, зокрема, у виборах козацької старшини – отаманів, суддів, писарів та ін. Не зважаючи на пріоритет заможних козаків, козацька громада значною мірою зберегла риси селянського демократизму.

Така суспільна організація, яка не визнавала кріпацтва, одразу ж протиставила себе феодальній державі. Тому, з одного боку, вона була привабливою силою для пригнобленого селянства і міської голоти, а з другого – викликала шалений опір пануючих верств, які намагалися, якщо не знищити козацтво як соціальну силу, то максимально обмежити її.

Заселення козаками середнього Подніпров'я відбувалося у гострій боротьбі з литовськими, польськими і українськими феодалами, які намагалися повернути козаків колишнім володарям і загарбати освоєні козаками землі. На зламі XV- XVI ст. магнатам вдалось захопити частину козацьких земель на Поділлі і Київщині. У відповідь на це на початку XVI ст. козацькі поселення стали виникати на найвіддаленіших південно-східних кордонах України, переважно в районі Канева і Черкас. Але магнацько-шляхетський колонізаторський потік, який рухався слідом за народною колонізацією, незабаром захопив і ці землі. Вже у першій половині XVI ст. тут осіли великі феодали, які захопили разом з землями посади старост і підстарост. Ставши власниками землі і зосередивши у своїх руках величезну владу, вони примушували міське населення відбувати на їхню користь різні повинності і стягували з нього великі грошові побори.

У відповідь на утиски і пограбування на території Київського і Черкаського староств спалахнули козацькі повстання, найбільш значним з яких було повстання 1536 р.

Після його придушення більшість козаків Черкаського і Канівського староств, рятуючись від репресій, втекла за дніпровські пороги.

Згодом район дніпровських порогів стає визначним центром козацтва. Мотиви, які змушували людей шукати для себе притулку у дикому Запорожжі, були різноманітні. Сюди йшли люди “І доброї волі і з неволі”: тут були ті, хто добряче натерпівся від тягот феодальних повинностей, усі, хто зазнав знущання, носив у своїх грудях “печаль люття”, “горе-недолю” тощо. Зрозуміло, що національний склад козацтва був досить строкатий. Тут можна було зустріти українців, ляхів, литовців, білорусів, представників, інших національностей.

Колонізація козаками районів дніпровських порогів мала свої позитивні (вдале географічне положення, природні багатства) і негативні (загроза польсько-литовської інтервенції та нападу турків і татар) сторони. Постійна загроза військового вторгнення змушувала козаків дбати перш за все про свій захист. Як наслідок, за порогами Дніпра з'являються “городці”, тобто дерев'яні, укріплені містечка, так звані “січі”. Однак забезпечити існування козацьких поселень за дніпровськими порогами, утворити з них грізну для ворогів військову силу можна було тільки шляхом їх об'єднання в козацьке товариство-громаду з єдиними органами управління.

У середині XVI ст. у козаків за дніпровськими порогами вже існувала певна організація – кіш. Козаки, які залишилися у коші, складали його гарнізон, який мав гармати, човни тощо. Заснування козаками коша за дніпровськими порогами слід вважати нічим іншим, як утворення Запорізької Січі, яка фактично об'єднала досі розрізнені дрібні козацькі січі й поклала початок новому етапу у формуванні козацької верстви.

Для всіх, ким би вони не були, звідки і коли б не прийшли до Запоріжжя, доступ до Січі був вільним. Прийняті до лав запорозького козацького війська зараховувались за власним бажанням до одного із 38 січових куренів. Під час запису до куреня змінювалося прізвище і надавалося будь-яке нове ім'я, часто характеризувало людину перш за все зовнішнє. Це робилось для того, щоб приховати минуле прийнятих до Січі. Новачок ставав справжнім козаком лише тоді, коли осягав усі правила, умів підпорядковуватись кошовому отаману, старшині і всьому товариству. У відносинах між козаками брався до уваги не вік, а час вступу до Січі: хто вступав раніше, той мав перевагу над тими, хто вступив пізніше. Тому останній називав першого “батьком”, а перший останнього “сином”.

Вступ до січі і вихід з неї були вільними. Ніякого певного часу перебування у Січі не встановлювалося: кожний мав змогу вийти з неї, якщо буде потреба.

Таким було військо запорізьких козаків. В цілому воно поділялося на січових і волосних козаків: перші власне і являли собою справжній цвіт козацтва. Це були люди нежонаті. Тих, хто відзначався у боях, давно служив у війську, мав інші заслуги, звали “лицарством” або “товариством”. Вони із свого середовища обирали старшину, одержували грошове і хлібне забезпечення, брали участь у розподілі здобичі і вирішували всі справи війська. Частина козацтва, ще постійно залишалось у Січі по куренях, поділялася на “старше і молоде” і складала козацьке військо у власному розумінні цього слова.

Взагалі запорожців наприкінці XVI ст. налічувалося 5-6 тис., із них десята частина, постійно змінюючись, служила січовою залогою, в той час як інші брали участь у походах чи займались мирним промислом.

Від “лицарства” різко відрізнялися сімейне козацтво. Їх також допускали у Запоріжжя, однак, вони не мали права проживати на території Січі. Вони селилися на її околицях: в запорізьких степах, по хуторах, де займалися хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслом і промислами. Звалися вони підлеглими посполитих січових козаків, “сиднями”, “гніздюками”. Узяті разом, вони складали одне військо.

Істотною рисою Запорізької Січі були формальна рівність козацтва і демократизм його суспільної організації. Зовнішнім проявом цього виступала військова рада, народне віче. На цій раді були присутні усі січові козаки, починаючи від січової старшини і закінчуючи простою “сіромою”. Тут панувала рівноправність: кожний користувався рівним правом голосу, мав змогу пропонувати свої плани і пропозиції, але те що затверджено радою, було обов'язком для всіх. Таким чином, утворення Запорізької Січі, куди масами стікалися покріпачені селяни, підривало польське магнатське шляхетське землеволодіння в Україні, загрожувало пануванню польських і литовських кріпосників. Запорізька Січ стояла на чолі боротьби українського народу проти феодального та іноземного гноблення.

2. КОЗАЦЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Запорозька Січ у своєму складі мала поділ – військовий і територіальний, у відповідності з яким і будувалося управління нею. Як військо, запорізька громада поділялася на 38 куренів, а територіальний – спочатку на 5, а згодом на 8 паланок. Слід мати на увазі що запорізьких козаків слово “курінь” вживалося у двох значеннях: по-перше, як житло; по-друге, як самостійна частина війська. Термін “паланка” також мав два значення – невелика фортеця і певна частина території Запорозької Січі.

Найвищим органом козацького самоврядування, який вирішував найважливіші питання, були загальні або, як їх частіше називали військові ради. Збиралися вони регулярно у точно визначені строки – 1 січня і 1 жовтня кожного року. Козацька рада збиралася і в інші строки коли на те була воля товариства. На військових радах вирішувалися усі найважливіші питання життя Запорозької Січі: оголошувалася війна і укладався мир, об’являлися військові походи, каралися злісні злочини, щорічно переділялися поміж куренями землі, річки, озера, ліси, рибні лови тощо, обиралися і зміщалися козацька старшина.

Крім загальних військових рад, у запорізьких козаків були ще й ради по куреням, які частіше звалися “сходками”. Курінні сходки збиралися у разі потреби для вирішення дрібних справ, термінових питань, а також таємних справ.

Були ще сходки по паланкам. Вони розглядали переважно дрібні господарські спори, оскільки населення паланок складалося з нежонатих козаків, які займалися господарством.

На Запоріжжі склалася своя адміністрація. Найважливішими її ланками у другій половині XVI - на початку XVII ст. були військові начальники – кошовий отаман, військовий суддя, військовий отаман, військовий писар, курінний отаман; військові чиновники – булавничий, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, канцеляристи; похідні і паланкові начальники – полковник, писар, осавул.

Кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися військовою радою 1 січня і перебували на посаді один рік. До числа військової старшини інколи включалися курінні отамани. У мирний час військова старшина займалася адміністративними і судовими справами, а під час війни очолювали козаків, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Кошовий отаман зосереджував в своїх руках вищу військову, адміністративну, судову, духовну владу.

У воєнний час кошовий отаман був лише володарем Запоріжжя і в своїх діях керувався звичаями і традиціями козацтва. Обов’язки кошового отамана зводились до затвердження обраних військовою радою службових осіб, узаконення розподілу за куренями земель, розподілу військової здобичі і військових доходів. Прийняття до Січі нових людей і звільнення старих козаків, встановлення дипломатичних контактів з сусідніми державами. При всій повноті влади кошовий отаман ніколи не був абсолютним диктатором. Його влада обмежувалася трьома умовами: звітом по закінченні строку повноважень перед військовою радою річним строком перебування на посаді і, нарешті самою військовою радою.

Військовий суддя був другою після отамана особою на Запоріжжі. Його основний обов’язок – здійснення суду над козаками. Крім цього він призначав начальника артилерії і навіть заміщав кошового отамана як наказний отаман.

Військовий писар завідував канцелярією і всі письмові справи війська: надсилав накази по куренях і паланках, здійснював усі розрахунки, приймав укази і постанови, що надходили до нього.

Військовий осавул пильнував за дотриманням козаками порядку в Січі, а під час військових дій у військових таборах стежив за виконанням судових рішень кошового отамана і військової ради, проводив дізнання щодо злочинів, які були вчинені на території Січі, заготовляв продовольство для війська на випадок війни, видавав хлібне і грошове забезпечення козакам, видав охороною кордонів та ін.

Після запорізької військової старшини йшли курінні отамани. Посада курінного отамана також була виборною. Курінними отаманами обирали людей здібних, хоробрих, рішучих. Обрання курінного отамана було внутрішньою справою певного куреня і виключало втручання у цей процес козаків інших куренів. Курінний виконував в Січі функції інтенданта: його прямим обов'язком було забезпечення козаків усім необхідним (продовольством, паливом тощо), збереження грошей і майна козаків у курінній скарбниці.

За військовою старшиною йшли військові чиновники, головною метою яких було надання допомоги службовим особам військової старшини у виконанні їх обов'язків.

Військовий довбиш видав полковими литаврами, якими збирали козаків на раду. Крім того, він був присутній при виконанні судових вироків, забезпечував стягнення податків і торгового мита.

Військовий пушкар завідував всією запорозькою артилерією. Під його началом знаходилася військова в'язниця.

Військовий тлумач виконував обов'язки перекладача. Інколи він відряджався у прикордонні райони для здійснення військової розвідки.

Військовий кантаржій був охоронцем військових мір та ваг, які були однакові для всього Запоріжжя.

Військові шафарі збирали мито ("перевізне") на переправах через річки Дніпро, Буг, Самару.

Військовий булавничий, бунчужний і хорунжий відповідно зберігали булаву, бунчуки як символ влади кошового отамана, а також військове знамено – хоругву.

Військові чауші виконували функції посланників.

Безпосередньо за військовою старшиною стояла старшина похідна паланкова. Вона вважалась вище за рангом від військових чиновників але на відмінну від них діяла за межами Січі в паланках. Похідну старшину складали полковник, осавул і писар. Вони діяли під час війни. Паланкову старшину складали полковник, осавул, писар, підосавул і підскарбій. Їх влада поширювалася на козаків, які мешкали за межами Січі, у слободах і зимівниках. Усі представники паланкової старшини обиралися на свої посади і залишали їх після загальної військової ради, тобто рівно через рік. Влада паланкового полковника у межах його паланки була досить широкою: він фактично виконував функції отамана, зрозуміло, в межах території паланки.

В організації козацького самоврядування, яке склалося в Запоріжжі можна знайти зародки майбутньої української державної організації. Характерно, що ця своєрідна за структурою система органів військово-адміністративної влади мала можливість виконувати складні функції внутрішньої і зовнішньої політики, притаманні лише державній владі, Ось чому деякі автори вважають що можливе оцінювати Запорізьку Січ, як "своєрідне державне утворення" в низов'я Дніпра або

“республіку з яскраво вираженими демократичними рисами”. Підкреслюючи що “в конкретно – історичних умовах XVI – XVII ст. Запорозька Січ, як військово-політичне утворення українського козацтва, в силу специфічної тодішньої ситуації виконувача функції державного об’єднання” мала риси ранньо-буржуазних республік.

Військова старшина, спираючись на багате козацтво, намагалася використати цю суспільно – політичну організацію у власних інтересах. Вона досить часто не звітувала перед козаками про свою діяльність, всупереч звичаям, що склалися, утримувала у своїх руках виборні посади протягом кількох років. У знаряддя класового впливу старшина перетворила також військовий суд.

Однак зусилля старшини не в змозі було зруйнувати основні демократичні принципи побудови органів військово-адміністративної влади, скасувати притаманні цій системі риси демократизму. Запорозьке лицарство мало великий вплив на процеси державотворення. Мабуть це мав на увазі К. Маркс, коли характеризував Запорозьку Січ як християнську козацьку республіку.

Багатий досвід самобутньої козацької організації самоврядування був використаний у ході визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

3. ОСНОВНІ РИСИ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА

Проголошення державної незалежності України стало каталізатором багатьох позитивних процесів у вітчизняному правознавстві. Після затяжної кризи почала виходити на новий виток свого розвитку українська історико -правова наука.

В умовах відродження і поступового становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до поглиблення вивчення процесів державотворення і правотворення на українських землях у минулому. Одним з таких процесів було виникнення і функціонування звичаєвого права. Серед джерел права на українських землях у XIV – XVIII ст. норми звичаєвого права відіграли помітну роль. Вони виникли і формувалися в ході еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті “давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин.

Особливе значення для розвитку українського права мало формування звичаєвого права в житті українських селян, які тікали від панського гніту на віддалені від властей простори середнього нижнього Подніпров’я, Лівобережжя і називали себе козаками. Виникло – “козацьке право” – сукупність правових звичаїв, більшість з яких склалися в Запорозькій Січі. Запорозьке право залишається малодослідженим. Серед робіт, присвячених безпосередньо цій темі, можна назвати нариси М. Слабченка, в яких проаналізовано соціально-правову та адміністративно-територіальну організацію Запорозької Січі та інших вчених.

Як відомо, існують різні форми перетворення звичаїв у правові норми: мовчазна згода держави, фактичний розгляд справи у судах на підставі норм звичаєвого права і, нарешті, закріплення існуючих звичаїв в законі.

Українські землі у XIV – XVIII ст. входили до складу різних держав (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської держави), зберігаючи за собою певну автономію. Однією з цієї автономії було визначення литовськими князями, польськими королями російськими царями та імператорами існування звичаїв на цих землях (у тому числі і на Запоріжжі) і можливості розгляду справи у судах на підставі звичаєвого права. Так, наприклад, Статут Великого князівства Литовського 1529 р. зобов’язував усі суди вирішувати справи «подле

давнього обычая, одно судити мают с тем писанным правом», а у випадках відсутності законодавчої норми – керуватися «под сумлением... водлуг стародавнього обычая». Таке ж значення звичаєвого права підтверджував і Статут 1588 р.

Запорізька Січ, постійно перебуваючи в умовах ворожого оточення (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше – царська Росія), могла вижити тільки за умов, щоб її не роздирали внутрішні суперечки. Тому правові норми, вироблені запорожцями, були спрямовані на встановлення певного компромісу між різними представниками козацького товариства. Козаки не змогли б проіснувати довго без особистої волі, соціальної рівності і поголового озброєння членів свого товариства, без широкого демократизму у вирішенні загальних справ і одночасно дисципліни та суворого єдино начальства під час воєнних дій.

До характерних рис козацького права можна віднести його суворість. Запорожці поблажливо ставилися до минулого осіб, які прагнули записатися в козаки, але за порушення запорозьких порядків встановлювали суворі покарання: смертну кару (як просту так і кваліфіковану), тілесні покарання, вигнання злочинців за межі Запорозьких Вольностей.

Аналіз джерел свідчить що з часом сфера застосування смертної кари звужується. Незважаючи на велику кількість складів злочинів за які передбачалася смертна кара, на прикінці злочинців не завжди страчували, а смертну кару замінювали іншими (переважно тілесними) покараннями. Наприклад, О. Рігельман вказує, що злочинця звільняли від смертної кари, коли він був “хоробрий і людина надійна” і про нього “жаліли цілим товариством”. У присуді коша від 8 серпня 1767 р. зазначалося, що житель Протопчанської паланки Василь Баркут, який вбив жінку і порізав ножем труп убитої, хоча за таку вину і підлягав смертній карі, але зважаючи на те, що він мав малолітніх дітей і дружину, які могли залишитися “без харчів”, - смертну кару йому замінили “жорстоким” покаранням киями і відправили на попереднє місце проживання на покарання. За переказами, на Запорожжі існував звичай, згідно з яким засудженого до страти могла врятувати дівчина, яка погодилася б вийти за нього заміж.

У кримінально-правовій практиці Запорожжя широко застосовувалися тілесні покарання. Вони характеризувалися простотою і одноманітністю видів при відсутності вишуканості виконання, яке було характерним для Західної Європи.

Залежно від мети тілесні покарання поділялися на болючі та калічніцькі. Найчастіше запорожці застосовували биття злочинців киями біля ганебного стовпа. Залежно від обставин це покарання від легкої форми – простого биття киями – могло перейти в “жорстоке, нещадне” биття, яке призводило до смерті злочинця.

Аналіз документів свідчить, що козацьке право було становим, корпоративним правом. Захищаючи військово-політичну організацію запорозького козацтва, воно встановлювало різний правовий статус окремих груп населення Запорізьких Вольностей: січовиків (козаків, які постійно проживали на території Запорозької Січі), сиднюків (козаки, які проживали на території Запорозьких Вольностей у зимівниках), посполитих (селяни, піддані Війська Запорозького, за користування землею платили податок Кошу), сторонніх осіб.

Про це, зокрема, свідчить система покарань за окремі види злочинів. Наприклад, у Запорозькій Січі у відповідно до звичаїв, убивство військового товариша розглядалося як найтяжчий злочин і каралося смертю; убивство людини, що не належала до запорозької громади, вважалося менш тяжким злочином. До козаків, особливо січовиків, не застосовували калічні покарання.

За своїм змістом, норми звичаєвого права запорожців можна умовно поділити на дві частини: “право публічне” і “право приватне”.

Публічне право запорозьких козаків – це своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади і управління), воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним нерухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини та ін.

Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право на особисте і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо.

З часів існування Запорозької Січі найбільший розвиток дістали норми “публічного права”, які становили основу козацького права. Щодо норм “приватного права” слід зазначити, що їх виникнення і функціонування було пов’язане з наявністю приватної власності козаків на частку здобичі після військового походу, полювання чи рибної ловлі. Протягом XVI – XVII ст. вони були малорозвинуті, лише у XVIII ст. “приватне право” набуло розвитку, але в основному на території Запорозьких Вольностей, тобто за межами Січі.

Що стосується форми козацького права, то загальновідомим є положення про те, що запорозькі козаки не мали писаних законів, а діяли на підставі “стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду”. Д. Яворницький вважав, що “писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті, запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод”.

На мою думку, з цими твердженнями важко погодитись. Адже проіснувало запорозьке козацтво немало – близько трьох століть, і письменність була досить розвиненою на Запоріжжі: серед козаків були освічені люди, які вміли читати і писати, функціонувала січова школа та військова канцелярія. Архів Коша, який зберігся, вказує на те, що діловодство у козаків, особливо в період Нової Січі, досягло високого рівня.

Чому ж козаки не склали писаного збірника своїх законів? Відповідь не це запитання дає аналіз рівня розвитку соціальної структури козацького суспільства. Як відомо поява писаних законів пов’язана з диференціацією суспільства на протилежні класи: багатих і бідних, знатних і простих. Аналіз документів свідчить, що лише в період Нової Січі почалися активні процеси розшарування на багатих (“значних”) козаків з одного боку, і бідноту (“сірому”), - з іншого. Але соціальний антагонізм ще не досяг свого максимуму, хоча окремі події свідчили про його назрівання. Взяти, наприклад, хоча б повстання 1768 р. в Січі, коли старшина була змушена тікати від повсталих. Військовий характер січової громади, “батьківські” відносини між отаманом (кошовим, курінним) і підлеглими козаками, система періодичного переобрання козацької старшини, яка дозволяла, хоча б теоретично, позбутися тих, хто не задовольняв “козацьке коло”, стримувати наростання класових суперечок.

Формальна відсутність привілеїв козацької старшини також не могла викликати вимогу фіксації у письмовій формі. Крім того, не слід забувати, що усна форма права була вигідна козацькій старшині, оскільки дозволяла трактувати стародавні звичаї у власних інтересах. Охоронцями козацьких традицій були старики – так звана “абшинтована старшина” – старі, заслужені козаки, які раніше займали виборні посади і користувалися авторитетом серед громади.

Саме вони відіграли важливу роль у здійсненні козацького правосуддя і стежили за збереженням старого, освяченого віками, порядку. У зв'язку з цим козацькому праву був притаманний певний консерватизм.

Право приватної власності на рухоме і нерухоме майно вимагало певної фіксації. Аналіз джерел свідчить, що різноманітні угоди між козаками укладалися, як правило, в усній формі (можливо при свідках), але це не виключало й складання розписок, письмових договорів, заповітів тощо, які виступали в судах як важливі докази.

Слід сказати, що писане право поширювалося насамперед не в самій Січі (оскільки тут приватновласницькі тенденції були малорозвинені), а на території Запорозьких Вольностей, де козак вже часто виступає не як військовий, а як господарський елемент. Цікавим є те, що козаки не досягли майстерності в складанні різноманітних угод, не виробили певних вимог до їх форм. Іншими словами, архітектура правових норм була недостатньо розвинутою, а це у свою чергу призводило до певних непорозумінь, пов'язаних з різними трактуваннями того чи іншого документа, угоди тощо.

З серпня XVIII ст. козацька рада починає виступати і як законодавчий орган, який видає загальнооб'язкові норми, зафіксовані в письмовому вигляді. Так, 1762 р. на раді було «сделано письменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять ненарушимо утверждённые прежним восковым приговором добрые порядки, а именно: искоренённого воровства к умножению не допускать... на границах покой содержать... и если бы кто дерзнул учинить тем утверждённым порядком какое нарушение или в Кош командующим чем ослушность и противность... карать и в том старшины и казаки не должны никакого препятствия чинить... Наше соизволение, дабы кошевой атаман и старшина войсковая отныне и впредь без важных причин и преступлений прав переменяемы не были».

У 1764 р. козацька рада ухвалює: зловідів, ватажків зловідських партій, передержувачів і покупців краденого нищити; завести взаємний догляд між козаками; ручитися за винних (курінних отаманів) чи причетних до злочинства забороняли; за кошовим визнавали право звільняти несправних курінних отаманів і призначити інших; від кошового відбирали право помилування і тощо. М. Слабченко зазначав: “У цих ухилах маємо відповідно оформлений, не опертий на традицію, новий закон, у писаній формі”.

Крім того кошовий отаман і військова старшина вели ділове листування з паланковою старшиною (надсилали накази, розпорядження тощо). А це також своєрідний правовий документ виконавчого характеру.

Як зазначалося вище, при вирішенні внутрішніх справ запорожці діяли виключно на підставі своїх “законів”. Але у разі необхідності вони могли посилатися і на нормативні акти сусідніх держав. Згадаємо хоча б поземельну боротьбу Запорозжя зі своїми сусідами в останні роки існування Січі. Апелюючи до російського уряду, Кіш послався не тільки на свідчення старих людей, які

знали кордони Запорозьких Вільностей, а й на різноманітні письмові документи (універсали польських королів, українських гетьманів, російських царів), що свідчить про високий рівень правової культури козаків.

Характерною рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість. Різноманітна, змістовна й образна вона надавала звичаєвому праву характер життєвості й публічності; викликала увагу до судового процесу й співучасть у ньому не тільки безпосередньо заінтересованих осіб, але й громадськості; сприяла збереженню в народній пам'яті звичаєвих норм; засвідчувала правильність вживання звичаїв і підносила правотворчість народу.

Закріплення й поновлення в народній пам'яті звичаєвих норм за допомогою обрядів – символів сприяло тому, що не тільки судді, але й сторони та громада виявляли досконале звання звичаєвого права. А постійне вживання протягом тривалого часу плавних звичаєвих норм у формі коротких речень привело до перетворення їх у стилі, змістовні формування, в яких зафіксувались головні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості.

На обрядовий характер, мальовничість норм звичаєвого права запорожців вказував М. Слабченко: “В умовах козацької республіки всі найважливіші справи, як воєнні (походи, оборона), так і мирні (мисливство, рибальство, промисли) вирішувалися, як правило гуртом, групою. Тому індивідуальне сприяття світу окремими козаками кожне явище сприймали як конкретне, не абстрагувалися від нього.

На цьому ґрунтувалися запорозька судова практика. В умовах запорозького життя у практику пізнавали козацькі маси не з окремих карних, предметів чи актів, а з цілої обставини. Шибеницю, наприклад, в Січі асоціювали і з знаряддям кари, і з ритуалом проїзду під нею злочинця власним конем, проводів тощо. Без мальовничості звичай не міг би утриматися... Мальовничість призводила до того, що в Січі могли розвинутися тільки певні інститути, що відповідали цілому потоковій козацького життя, не розкрадали основних його засад”.

Отже, визначимо основні тенденції розвитку козацького права:

Формувалося на основі звичаєвих норм права місцевого населення (докозацького населення) і звичаїв, які виникли в середовищі козацтва під час їх життя. Ці звичаї поступово формувалися у конкретні правові поняття.

Великий вплив на встановлення козацького права мали норми литовського, польського, магдебурзького і мусульманського права.

Важливим фактором розвитку козацького права стала поява Запорозької Січі як державного організму. Право набуває державних рис.

Новий етап у розвитку права був пов'язаний із введенням Речі Посполитої реєстрового козацтва, яке було визнане законодавством як окремий стан населення. До того Річ Посполита знала 2 стани – шляхта і селянство. Козацтво не урівняли з шляхтою.

Привілеї реєстрового козацтва:

- а) Вільний стан населення.
- б) Самоуправління.
- в) Мали землю для господарювання (користування королівською землею – лицарство).

З національною революцією (середина XVI ст.)

Козацьке право набуло чітких рис офіційного, державного права.

Після Переяславської угоди великий вплив мало московське право.

ТЕМА: ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

П Л А Н

1. Державний устрій.
2. Основні риси права.
3. Правовий статус України за Переяславським договором 1654 року.

1. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Волелюбний народ України не міг миритися з всезростаючим польським пануванням і у січні 1648 р. почав війну проти Речі Посполитої.

Головними причинами війни були: нестерпне соціальне, національне і релігійне гноблення, яке зазнавав український народ з боку польської феодальної держави, особливо її магнатів.

Усе це створювало смертельну небезпеку для українського народу, загрожувало існуванню українців. Достатньо послатися на людиноненависницький наказ коронного гетьмана Польщі Концпольського: «Если нельзя достать казаков, то наказывать их жен и детей и дом разрушать! Лучше на том месте крапиве расти, чем эти изменники будут размножаться!»

Збройна визвольна боротьба була всенародною, у ній брали участь усі соціальні верстви українського суспільства, за винятком частки верхівки українських світських та духовних феодалів. Вона об'єктивно була єдиною можливістю здобути свободу і незалежність, відстояти право на існування народу і держави. Воєнні події 1648-1654 рр. були продовженням виступів окремих розрізнених рухів різних соціальних груп проти польського феодального панування в Україні. Ці виступи польські власті глумливо називали розбійницькими.

Першими піднялися козаки - так звані «виписчики». У 1591-1593 рр. їх очолив К.Косинський, а у 1594-1596 рр. - С.Наливайко. Найбільш визначним було селянсько-козацьке повстання 1637-1638 рр. під проводом Я. Остряниці. Воно було жорстоко придушено, а багато його учасників - страчено. За ординацією 1638 р. козацький реєстр був зменшений до 6000 чол., старшинами були призначені польські шляхтичі.

Була ліквідована виборність гетьмана та вищої старшини і відтепер вони призначалися. Діяльність реєстрового козацького війська повністю контролювалася польськими комісарами.

Жарини народного гніву жевріли й на початку 1648 р. спалахнули полум'ям великої народно-визвольної війни, яку розпочали козаки, котрі домагалися поновлення усіх прав і вільностей козацтва. В міру того, як до них почали приєднуватися широкі маси українців, завдання війни ставали більш чіткими і визначеними. Це були дуже важливі і на той час не прості завдання. Вірне уявлення про них дають офіційні, певною мірою програмні заяви Б.Хмельницького, сформульовані ним на переговорах з комісарами польського уряду у Переяславі в лютому 1649 р.

Усі суспільні групи населення України, які брали участь у війні, палко бажали позбавитися залежності від Польщі та польських феодалів і створити власну українську православну, тобто національну державу. Прагнучи вигнати польських магнатів з території України, Б.Хмельницький заявляв: «Выбью с

людской неволи народ руський, а что перше я воевал за шкodu и кривду свою, те-перь буду воевать за нашу православную веру...»

Слід підкреслити, що український народ піднявся на боротьбу саме з польськими феодалами-магнатами, їх владою, а не проти трудящого люду Польщі. Кращий тому доказ - взаємодопомога українських повстанців і польського селянства. Чимало поляків ставали у 1648-1654 рр. під прапори українських полків. Загальновідомо, що антифеодальні виступи польських селян зірвали у 1649 р. скликання посполитого рушіння проти України.

Національно-визвольна боротьба була тісно пов'язана з боротьбою соціальною. Слід враховувати, що на час війни в Україні існувало суспільство, яке складалося із антагоністичних класів. І кожен з них поряд із загальними - національними завданнями, переслідував ще й свої власні - класові, соціальні інтереси. Феодали - козацька старшина, шляхта - боролися з Польщею, щоб примножити свої права, зміцнити панівне становище, адже в умовах польського панування українські феодали змушені були віддавати частину прибутків магнатам та польським державцям. Трудящі маси України - залежні селяни, міські низи - прагнули національного і соціального визволення від гніту як польських феодалів, так і українських. Вони бажали здобути козацького імунітету і самодіяльне масово покозакувалися. Отже, народно-визвольну війну вело суспільство, яке роздирилося класовими протиріччями. Проте, загальні завдання та інтереси об'єднували учасників війни різні класові групи населення, сприяли консолідації національних сил України.

Соціальні (в широкому розумінні) та вузькокласові інтереси вносили елементи розбрату в народно-визвольний рух. Усе це стало однією з причин, чому війна велася тривалий час, з великими стражданнями для народу. Під час війни в Україні траплялося чимало соціальних конфліктів, деякі з них перетворювалися на збройні виступи проти українських феодалів, нової адміністрації, а також проти тих поступок польській короні, котрі був змушений робити під час війни Б.Хмельницький. Одне з найбільш значних заворушень сталося у лютому 1650 р. на Запоріжжі. Повстанці навіть обрали нового гетьмана України - Худолія. Цей виступ невдовзі був придушений, а Худолія страчено.

Вирішальну роль у перемозі над Річчю Посполитою відіграли маси феодально залежного селянства. Вони склали не тільки основу військової сили, а й були єдиними годувальниками українського суспільства в ті тяжкі роки. Цю роль селянського населення у визвольній війні добре уявляли Б.Хмельницький та його оточення. Починаючи визвольну боротьбу проти поневолення українців чужинцями, Б.Хмельницький мав усі підстави сподіватися, що у вигнанні з земель України польських магнатів йому допоможе «...вся чернь, Люблин и Краков, от которой я не отступаю и не отступлю, бо це права рука наша...»

Козацтво, як запорізьке, так і реєстрове, а також українська шляхта стали ядром збройних сил України; вони вносили організуюче начало в їх устрій та діяльність, а також в господарсько-політичне життя країни. Запорізькі козаки склали передову бойову частину армії українського народу і зробили значний внесок у перемогу над противником. Крім того, Запорізька Січ протягом усієї війни була центром підготовки військових кадрів, важливою тиловою базою повстанців, одночасно залишаючись передовою заставою у боротьбі з агресивними планами кримських феодалів. У 1652 р. в зв'язку з воєнними діями Січ було перенесено на

нове, більш зручне місце і названо Чортомлицькою. На цьому місці вона проіснувала до 1709 р.

На українських міщан покладалося матеріальне забезпечення ведення бойових дій, а православне духовенство ідеологічно обґрунтовувало справедливість визвольної боротьби українського народу, православного у своїй більшості, проти католицької Польщі.

Загальновизнаним керівником українського народу у війні став Зіновій-Богдан Хмельницький. Виходець із сім'ї українського православного шляхтича, добре освічений, він обіймав високі посади у реєстровому війську, був відомий своїми військовими та дипломатичними здібностями. Його історична заслуга полягає в тому, що він піднявся до розуміння потреб України, українського народу, усіх його верств і на початку 1648р. очолив війну за визволення України.

Необхідність створення української державності та умов, що сприяли б цьому завданню, виявилися на початку національно-визвольної війни. Тривалий час український народ не мав власної національної держави, що було унікальним явищем - коли б організований у класове суспільство народ був позбавлений національної державності. Щоб усунути загрозу зникнення українського народу як етнічної спільності, в порядок денний було поставлено невідкладне завдання - створити і зміцнити державне національне утворення. Це об'єднало зусилля усіх класів українського суспільства в їх спільній боротьбі за визволення з-під влади Речі Посполитої.

Організаторами цієї держави стали козацька старшина та українська шляхта. Вони взяли за цю справу з перших днів війни. Вже у травні 1648 р. з багато чисельних джерел у Польщу почали надходити відомості, що Б.Хмельницький створює удільне князівство із столицею у Києві, а себе титулує князем Русі. На початку лютого 1649 р. Б.Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про свої наміри створити незалежну українську державу.

З початку формування українська держава мала основні її ознаки: органи публічної влади, які не збігалися з населенням, але виконували свої функції на визначеній території; територію, яку охоплювала державна організація і населення, що на ній проживало; податки, що збиралися на утримання органів публічної влади. Слід зазначити, що населення вільної України, визнавало нову владу.

Формування української держави здійснювалося у обстановці бойових дій, що обумовлювало її форму, а саме : для виконання державних функцій пристосовувалася вже готова, перевірена практикою військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для усіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підпорядкована тільки церква. Що ж до Запорізької Січі, то вона зберігала здавна встановлену форму правління.

Створення української національної держави вперше одержало правове оформлення та закріплення у Зборівському (серпень 1649 р.), а потім і у Білоцерківському (вересень 1651 р.) договорах, які Б.Хмельницький уклав із Річчю Посполитою.

Повноваження публічної влади було передано органам управління козацтвом. Система цих органів складалася з трьох урядів: генерального, полкового, сотенного.

Вищий ешелон влади - генеральний уряд. Його повноваження поширювались на усю територію вільної України.

Над ним стояли тільки збори всього війська - військова, або генеральна, або чорна рада. Проте вона не була постійно діючим органом. Її скликали для вирішення найважливіших питань життя України, ведення війни, а також виборів генерального уряду.

Поступово її замінила старшинська рада, яку здебільшого складали генеральні старшини та полковники.

Генеральний уряд очолював гетьман з його найближчими помічниками, які складали раду генеральної старшини при гетьмані. Гетьман був правителем, главою України, він наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових функцій. Він видавав універсали - загальнообов'язкові нормативні акти. Багато з них присвячувалося організації та діяльності державних інституцій. Від нього також залежало скликання рад - військової і генеральної старшини. Він був вищою судовою Інстанцією і верховним головнокомандувачем («Тіє усі полки билі при гетману...»).

Першим гетьманом вільної України став Б.Хмельницький. Спочатку його у січні 1648 р. було обрано гетьманом Війська запорізького - головнокомандувачем повсталих запорізьких та реєстрових козаків. Через рік після перемоги під Корсунем, Б.Хмельницький оголосив себе главою звільненої України: «Правда, что я малый и незначительный человек, но Бог дал мне, что я есть единовладелец и самодержец русский». Самовидець розповідає, що після втечі з-під Корсуня польських загонів, а з ними обох коронних гетьманів українське військо умовило Б.Хмельницького прийняти владу над усією визволеною Україною, він одержав клейноди збіглих коронних гетьманів - їхні булави й бунчуки.

Б.Хмельницького як главу України визнавав і польський король. 19 лютого 1649 р. на раді у Переяславі послі Яна-Казимира вручили Б.Хмельницькому разом з привілеєм на вільності гетьманську булаву і бунчук, червону корогву з білим лебедем, а також коштовні подарунки. Самовидець підтверджує, що «...разних стран монархи отозвались з приязню до гетьмана и подарки прислали». Надійшли подарунки і від московського царя.

А ось лист Б.Хмельницькому з далекої Англії: «Титул от англійцев, даний Хмельницкому: Богдан Хмельницкий, Божьей милостью генералиссимус и стародавней греческой религии и церкви, властелин всех запорожских казаков, страх и истребитель польской шляхты, завоеватель крепостей, искоренитель римских священников, преследователь язычников...» Автором цього послання був Олівер Кромвель, який добре розумівся на повноваженнях державних властелинів.

Слід відмітити, що становище Б.Хмельницького зумовлювалося в міру реалізації його планів. Ще на початку війни він визначив для себе роль глави держави, яку збирався створити в Україні.

Найближчими помічниками гетьмана були генеральні старшини, які керували окремими галузями управління. Генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний хорунжий керували військовими справами, відповідали за боєздатність збройних сил, їх матеріальне забезпечення. Генеральний обозний був першим державцем після гетьмана. Генеральний бунчужний був головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний писар керував зовнішніми зносинами, йому була підпорядкована канцелярія. Генеральний суддя (спочатку один, а згодом - двоє)

очолював вищий судовий орган - апеляційну інстанцію для полкових та сотенних судів. Усі ці міністеріали утворювали раду генеральної старшини при гетьмані.

Генеральний уряд був головним розпорядчим, виконавчим та судовим органом української держави. На місцях управляли полкові та сотенні уряди.

Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Полкова рада спочатку мала значні владні повноваження. При нагоді вона могла класти край проявам сваволі полковника і, навіть, усунути його.

Сотенний уряд був репрезентований сотником і його помічниками.

Містами управляли виборні міські старшини, а в селах - сільські отамани.

У великих привілейованих містах влада належала магістратам, а у дрібних з таким же статусом містах правили отамани з виборними особами від міського населення.

За Україною, як за державою, було визнане право мати постійне реєстрове військо. В 1648-1654 рр. в Україні діяла величезна на ті часи збройна сила чисельністю у 300 тисяч чоловік, яка іменувалася козацтвом. Цікаво порівняти: Б.Хмельницький у січні 1648 р. перемістився у Січ із загином в 300 чоловік, а розпочав воєнні дії у квітні того ж року з військом у 5 тис. бійців. Під Жванцем у 1653 р. стояло вже 350-тисячне військо.

Б.Хмельницький дуже дбав про належну організацію і боєздатність збройних сил. Для того він влітку 1648 р. прийняв військовий Статут - «Статут про устрій Війська Запорозького». Дисципліна в ньому була суворою. Достатньо нагадати, що шановного полковника М.Кривоноса прикували до гармати за неслухняність гетьману.

Б.Хмельницький вже на початку війни визначив етнічну територію України, яку належало звільнити з-під влади Польщі. Кордон з нею передбачалося прокласти по Віслі.

Але не усі ці землі довелося звільнити. Проте до 1654р. звільнена територія України вже охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та значну частину степу на півдні. В цілому вона сягала: на заході - до р.Случ, на сході - до російського кордону, на півночі - до басейну р. Прип'ять, на півдні - до степової смуги. Площа України складала приблизно 200 тис. кв. км. Хмельницький називав її по-старому - Руська земля, Русь.

Колишні польські воєводства, звідки була вигнана польська адміністрація, поділялися на полки та сотні. Полковий поділ виникнув у 20-ті роки XVII ст. Але тоді він лише визначав територію, на якій дислокувався козацький реєстровий полк, населення якої було зобов'язано утримувати цей полк на свій кошт. Проте, починаючи з літа 1638 р., до полків та сотень, як територіальних одиниць, включили усе населення і на нього була поширена влада полкових та сотенних урядів. Згідно з Зборівським договором територія вільної Наддніпрянської України обіймала три воєводства - Київське, Брацлавське та Чернігівське, котрі поділялися на 16 полків та 272 сотні. У 1650 р. полків налічувалося 20. Це було територіальне ядро української держави, де проживало 1,4-1,6 млн. населення.

Запорізька Січ складала самостійну адміністративно-територіальну одиницю. На думку деяких вчених, полково-сотенний устрій є істотним елементом української державності, притаманний їй єдиній. Зрозуміло, полки як військові одиниці існували у багатьох країнах, але в Україні полково-сотенна організація отримала військову, адміністративну та судову владу. При тому вона виявилася

напрочуд життєздатною та проіснувала у несприятливих для неї умовах до 1783 р. (135 років).

Апарат державної влади і управління, що формувався, потребував матеріального забезпечення. З цією метою провадилося збирання податків. Але ними обкладалися лише міщани та селяни. Козаки (точніше та частина населення, яка перебувала у збройних формуваннях) від податків звільнялася. Усі податки, які до 1648р. Україна віддавала до казни короля, тепер надходили до військової скарбниці. Крім того, були встановлені податки на чужоземні товари. У 1648-1654 рр. щороку до скарбниці України надходило приблизно 80 тис. злотих, - сума на ті часи значна.

Є відомості, що саме тоді Україна робить спробу ввести власну грошву систему. В листопаді 1649 р. за розпорядженням Б.Хмельницького. на козацькій Україні була здійснена спроба карбування монети. На одній її стороні був меч, а на другій - Ім'я Богдана. Держава склалася на основі ідеології української національної державності. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності мати власну державу, а й з усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу. На час визвольної війни в Україні існувало декілька концепцій національно-державного устрою. Козацтво, яке у першій половині XVII ст., і особливо у визвольній війні, відіграло провідну роль, обрало концепцію «козацького панства», козацької держави, яка ґрунтувалася на ідеях козацької соборності. Для перетворення в життя цієї концепції багато зробив гетьман реєстровців П.Сагайдачний, досвід якого було використано при розбудові української козацької держави. За участь козаків у поході Польщі проти Росії у 1618 р. король Владислав пожалував П.Сагайдачному титул гетьмана України та зробив його управителем Київського воєводства. За Сагайдачного Річ Посполита уперше уклала з козацтвом як державним суб'єктом договори : у 1617 р. - Вільшанський, у 1619 р. - Ростовицький. У 1622 р. П.Сагайдачний вимагав у польського уряду офіційного підтвердження влади козацьких гетьманів в Україні і скасування усіх дискримінаційних розпоряджень щодо козацтва. Але Польща не додержувала обіцянок. У 1625 р. вже після смерті П.Сагайдачного, козаки вдруге звернулися до Польщі з вимогами звільнити Київське воєводство від постою жовнірів та скасувати Брестську унію.

Б.Хмельницький намагався синтезувати ідеї козацької соборності з традиціями старої українсько-руської державності, які зберігалися й за часів панування в Україні Литви та Польщі.

Особливість української держави, що склалася виявилася, зокрема, у виборності органів публічної влади та їх фактичній підзвітності виборцям з помітною роллю колегіальних установ - рад різних рівней, дозволяє твердити, що в українській державності була започаткована майбутня республіканська форма правління. На користь цієї думки свідчить й те, що глава цієї організації Б.Хмельницький негативно ставився до монархічних інститутів і не раз публічно засуджував їх. Втім, це не заважало йому претендувати на сильну владу, щоб протистояти своїм політичним супротивникам як в Україні, так і за її межами.

Мабуть, це було щось на взірць аристократичного республіканського правління, оскільки реальна влада була зосереджена в руках козацької старшини та шляхти. М.Драгоманов у другій половині XIX ст. писав, що устрій української держави 1648-1654 рр. був більше подібний до устрою теперішніх держав європейських, так званих конституційних.

Політичну організацію, що склалася на території звільненої України у 1648-1654 рр., сучасники нарекали українською козацькою державою, називаючи Військом Запорозьким або Хмельниччиною (Хмельнищиною). Більшість вчених використовує назву Гетьманщина. Навіть польський король Ян-Казимир офіційно визнав, що в Україні нема іншої влади, крім влади гетьмана з військом запорізьким, і що гетьман (Б.Хмельницький) діє, як «правитель», тобто як глава держави.

Іноземні держави визнали вільну Україну за рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею у договірні відносини. У 1648-1654 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з сусідніми Валахією, Кримом, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною. За договором 1649 р. турецького султана з «Військом запорізьким і народом руським», тобто вільною Україною, сторони взяли на себе такі зобов'язання: Туреччина - надавати Україні військову допомогу, а українським купцям - право вільно плавати по Чорному морю та безмитно торгувати у турецьких володіннях, а Україна - перешкоджатиме запорізьким і донським козакам нападати на Османську Імперію.

У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Шлях до незалежності був складним. На цьому шляху існували як здобутки, так і поразки. За Зборівським і Білоцерківським договорами Україна визнавалася автономною частиною Речі Посполитої. Проте український народ виступав проти замирення з Польщею, яка не збиралася задовольнити його справедливих вимоги і мала намір ліквідувати українську державність. Найбільше обурення українців викликало повернення, за останнім договором, шляхти до своїх земель, яке реально загрожувало втратою завойованих здобутків. Все це породжувало політичну нестабільність в Україні, загострювало соціальні суперечності. Селяни і міщани вбивали шляхту, орендарів, урядників, знищували їх майно. Стали з'являтися опозиційні до гетьмана групи і серед старшинства. Український народ усе більше переконувався, що тільки власна незалежна держава захистить його свободу і православну віру. Він наполегливо виступав за те, щоб продовжувати війну за визволення до повної перемоги. Через це Україна фактично і юридично розірвала Білоцерківський договір і продовжувала боротьбу з Польщею до повної незалежності від неї.

Величезна історична заслуга Хмельницького полягає в тому, що він обрав єдиний вірний шлях до незалежності у вигляді соціального компромісу. Він проводив гнучку політику : визнавав соціально-економічні вимоги селян, але не відмовлявся й від захисту інтересів старшини та шляхти. Так, він пом'якшив напруження в суспільстві, замирив населення і після блискавичної перемоги під Батогом (червень 1652 р.) рішуче узяв курс на створення незалежної держави.

2. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Джерела права. Формування національної держави дуже впливало на формування права, що діяло в Україні. Але воно розвивалося дещо іншим чином, ніж державність. Якщо апарат польської влади був ліквідований, то у праві скасувалися лише ті норми, які закріплювали панування в Україні польських магнатів, - «Статут наволоки», королівські і сеймові конституції, ординацію війська запорізького.

Зберегли чинність основні джерела права, що діяли в Україні до 1648 р. - Литовські статuti, магдебурзьке право та інші, оскільки їх норми відповідали

характеру феодальних відносин і захищали, особливо III Литовський статут, інтереси українських феодалів. Саме тому дія цих джерел поступово розширюється. У III Литовський статут вносяться нові положення, що зміцнюють пануючу роль українських феодалів. Оскільки збільшується число привілейованих міст, розширюється також і сфера застосування магдебурзького права. Серед його актів варто, перш за все, виділити “Порядок прав цивільних”.

Право України вирішує нове для себе завдання - оформлює і закріплює розбудову української держави. Будучи звичаєвим правом, воно протягом 1648-1654 років регулює широке коло відносин, і насамперед організацію полково-сотенної системи як основи державності, систему судочинства і багато іншого, аж до порядку ведення бойових дій.

Виникають й нові джерела права, які є прямим результатом створення української держави. Йдеться про універсали гетьмана Б.Хмельницького. Це були розпорядчі акти вищої влади, загальнообов'язкові для всього населення України, щоправда, нерідко універсали видавали і полковники. Зміст універсалів відбивав зміни у суспільно-політичному і економічному ладі України, які вимагали свого правового регулювання, а також звичаї. Саме універсали санкціонували й корегували ті з них, які визначали організацію і діяльність полково-сотенної системи управління. Універсали регулювали широке коло відносин (наприклад, поземельних з роздачею земель старшині у власність і користування; адміністративних пов'язаних з призначенням на посаду). Універсали також вимагали від адміністраторів карати смертю розбійників.

В розглядуваний період Україна в особі гетьмана приступає до укладення міжнародних угод. Ними оформлювалося і утверджувалося становище України як суб'єкта міжнародних і правових відносин і разом з тим закріплювався процес розвитку і міжнародного визнання української держави. В ряд з міжнародними актами варто поставити й Березневі статті, оскільки вони були відповіддю на статті Б.Хмельницького і врешті-решт оформили обопільну угоду України з Росією.

Право власності. Регулювання права власності зосередилося, на наданні козацькій старшині маєтків «в ранг» як нагороду за ; служіння під час перебування на певній посаді. Таким чином був оформлений новий, під умовою, статус земельної власності - рангові маєтки, рангові землі.

Злочини і покарання за них. Система злочинів і покарання за них скорочується за рахунок виключення з неї замахів на королівську владу і магнатсько-шляхетський порядок управління, а також злочинів проти католицької церкви. Але з'явилися нові склади злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою.

Міри покарання в умовах війни було більш жорстокими. Дисципліна серед козаків підтримувалась суворими покараннями в разі порушення її. Зрадників страчували усіх без винятку (вже згадувалося про страту Худолія - ватажка козаків, які у 1650 р. повстали проти Б.Хмельницького). Безпощадно було страчено й тих старшин, які наприкінці 1651р. - на початку 1652р. створили опозицію Хмельницькому (це були полковники С.Герасимов, М.Гладкий, Л.Мозиря, С.Підбайло та ін.). Суворо карали осіб (здебільшого це були селяни), які нападали на старшинсько-шляхетські маєтності.

У той же час спостерігається чимало випадків, коли смертна кара замінювалася штрафами.

Судочинство. Процес в генеральному, полкових, сотенних і курінних судах відбувався за нормами звичаєвого права. Зберігалося шлякування чи гоніння слідом. Це був засіб досудового слідства. Засідання були публічними. Допускалося оскарження рішень і вироків у суди вищої інстанції. Вироки, винесені за злочини, вчинені у бойових діях, оскарженню не підлягали.

Отже, у 1648-1654 рр. починає створюватися національна правова система України, хоча вона все ще ґрунтувалася на Литовських статутах і магдебурзькому праві. Це явище було пов'язане з молодістю української державності.

3. ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕЯСЛАВСЬКИМ ДОГОВОРОМ 1654 РОКУ

Сміливий і волелюбний народ України розумів, що у визвольній війні з Польщею йому не обійтися без вірного союзника. Бажаним союзником могла стати Росія, єдиновірний російський народ.

Український народ завжди зберігав пам'ять про свій зв'язок із східнослов'янськими народами. Тому він плекав надію зблизитись і утворити союз з ними. Саме цим пояснюється багато дружніх акцій українців щодо росіян. У Лівонській війні населення України допомагало російським військам, а К.Косинський і С.Наливайко ставили питання про перехід у підданство Росії. У смутні часи (1611-1612 рр.) козаки відмовилися брати участь у штурмі Московського Кремля та Троїце-Сергієвої лаври.

У тяжкі часи поразок український народ рятуючись від переслідувань польської влади та її феодалів, шукав захисту у Московській державі та знаходив його. Втікачам з України було дозволено проживати у прикордонній смузі - Порубіжні. Вони селилися слободами, звідки й пішла назва - Слобідська Україна. І у 1638 р. після поразки повстання Я.Остряниці, повстанці заснували декілька слобод.

Російський народ завжди співчутливо ставився до України та її народу, намагався полегшити їхню долю, наскільки це було можливо, заохочував наміри України зблизитися з Росією. Але офіційно уряд Росії до пори не висловлював свого ставлення до України, оскільки був пов'язаний Поляновським мирним договором (1634 р.) з Польщею і не був готовий до нової війни з нею. Тому царський уряд, починаючи з 1648 р., передбачливо обрав позицію вичікувального нейтралітету, що практично означало відмову від допомоги Польщі в її боротьбі проти України.

Між Україною і Росією йшла жвава торгівля. Україні було дозволено безмитно купувати в Росії хліб і сіль. Росія допомагала їй зброєю і грошима. Як і раніше, вона надавала свої прикордонні землі вихідцям з України для населення. Після укладення Білоцерківського договору російський кордон був відкритий для втікачів з України. У 1651 р. відбувається масовий перехід селян і козаків на Слобідську Україну. Такі переходи відбувалися і в наступні роки. У 1652 р. сюди перейшов з-під Острога полковник І. Дзіковський, з ним 1000 козаків з сім'ями, майном і худобою. На новому місці вони заснували селище Острогожськ. Царський уряд не чинив перешкод донським козакам битися в лавах українського козацтва. Уперше загін донський козаків прибув в Україну на допомогу повстанцям вже у березні 1648 р.

Є підстави вважати, що складачі Соборного уложення 1649 р. використали, як одне з його джерел Литовський статут. Вони це зробили не тільки тому, що він у

свою чергу, мав своїм джерелом Руську Правду, а тому, що статут офіційно діяв в Україні. Використання норм Литовського статуту як одного з джерел Соборного уложення мало на меті зміцнити зв'язки України та Росії.

Протягом 1648-1654 рр. Росія і Україна підтримували дипломатичні стосунки. Перше українське посольство на чолі з полковником С. Мужеловським направилось до Москви у січні 1649 р. після блискучих перемог України над Польщею. У відповідь на це в Україну прибуло перше повноважне посольство з Москви на чолі з Г.Унковським. Впродовж п'ятиденних переговорів у Чигирині (17-22 квітня 1649 р.) воно переконалося у прагненні українського народу звільнитися з-під гніту Польщі і встановити тісні стосунки з Росією. З цього моменту дипломатичні зв'язки між Україною і Росією стають постійними. Особливо вони активізувалися з 1651 р., коли Україна розірвала з Польщею Білоцерківський договір.

Протягом 1649-1654 рр. Б.Хмельницький надіслав до Москви 10 повноважних посольств. Москва за цей час направила в Україну не менше 15 посольств і окремих посланців.

За роки виснажувальної війни, не раз обдурені своїми підступними союзниками, Б.Хмельницький, козацтво, український народ все більше переконувалися, що без військової та іншої допомоги з боку Росії вони не зможуть відстояти незалежність України.

Питання про стосунки Росії з Україною було одним з першочергових у високій політиці, тому винести остаточне рішення належало Земському собору, який був скликаний у 1651 р. Він не дав позитивної відповіді на прохання України. Незважаючи на політику Польщі, її неповажне ставлення до Росії, царя, порушення нею мирного договору. Земський собор ухвалив впливати на Польщу, як і раніше, дипломатичними методами. Але патріарх Йосип благословив царя порушити мир, якщо Польща не піде на поступки.

Наприкінці 1653 р. Росія досить зміцніла, щоб вступити у війну з Польщею. Земський собор 1 жовтня 1653 р. прийняв рішення про розірвання договору з нею і про те, що «гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское з городами их и землями принять под свою государеву высокую руку...». Для здійснення цього рішення цар Олексій Михайлович направив до України повноважне посольство на чолі з боярином Бутурліним. Посольство мало завдання передати царську грамоту, яка сповіщала про рішення Земського собору.

Правове оформлення переходу України під протекторат московського царя 8 січня 1654 р. у день Богоявлення у Переяславі зібралася військова рада. Для участі в ній прибули також представники від міст України, усіх її соціальних верств : «...собралось великое множество всяких чинов людей». На раді було оголошено царську грамоту і багато її учасників погодилися перейти під високу руку царя Олексія Михайловича. Цим вердиктом завершився процес зближення України і Росії у 1648-1654 рр.

Запорізьких козаків, їх представників на Переяславській раді не було, але вони раніше повідомили Б.Хмельницького, що готові «со всем народом... что живет по обе стороны Днепра, под протекцию... российского монарха».

Рішення Земського собору і відповідь на нього Переяславської ради було усним договором Росії і України, його належало зміцнити церковною присягою. Ввечері 8 січня переяславському церковному соборі Б.Хмельницький та генеральна старшина присягнули на вірність царю, після чого посла вручили гетьману

клейноди - хоругву, булаву і щедрі подарунки. 9 січня присягли полковники. А потім усі інші. Разом з тим такий авторитетний дослідник, як Д.Дорошенко, твердить, що далеко не всі групи населення і не повсюдно виявили бажання дати присягу. Відмовився присягати митрополит Київський і заборонив усім громадянам давати присягу. Відмовився від присяги кальницький полковник І.Богун, Уманський та Брацлавський полки.

Б.Хмельницький і козацька старшина не були впевнені, що усна домовленість виконуватиметься російською стороною. Тим більше, що московські послы ухилилися від присяги, мотивуючи це тим, що цареві не пристало присягати народів. Однак в історичній науці існує думка, що за наполяганням старшини послы присягнули, щоб «виконання присяги із обох сторін було». Усний договір не задовольняв гетьмана і старшину своїм змістом, бо стосувався тільки загальних положень входження України у підданство до Росії. Вони бажали, щоб договір закріпив збереження їх прав і привілеїв, а також вільностей української держави. Мабуть мали рацію попередження обережних запорожців, які погоджуючись з українським народом на підданство Росії, разом з тим радили : «...нужно знать, что ничего худого не вышло для вольности казаков».

Прагнучи добитися від царя реальної військової допомоги у боротьбі з Польщею, закріпити свої привілеї і вільності України як державного організму, старшинство наполягало на письмовому договорі і запропонувало свої умови царю.

Проект договору розроблявся довго і ретельно. Він складався з 23 пунктів (статей), які ґрунтувалися на усному договорі з Росією.

Ці пункти викладалися у вигляді чолобитного прохання, і в них дуже докладно перераховувалися усі права і вільності України, козацької та інших суспільних верств. Пункти включали також прохання про різнобічну воєнну допомогу Україні у її боротьбі з Польщею. За умов виконання цих пунктів Україна погоджувалася перейти під протекторат московського царя і на знак підданства зобов'язувалася сплачувати данину.

Цей чолобитний документ і став проектом майбутнього письмового договору з Росією, який був скріплений підписом Б.Хмельницького і його печаткою. В науці цю чолобитну називають по-різному : статті Б.Хмельницького, прохальні пункти. Переяславський чи московський договір. По суті в ньому йшлося про своєрідний конфедеративний союз між Україною і Росією.

17 лютого 1654 р. повноважні послы України - генеральний суддя Зарудний і переяславський полковник Тетеря повезли цей документ до Москви і 14 березня передали його цареві. Після попереднього вивчення його було повернуто послам для доопрацювання і редагування. 21 березня царю було подано документ, який складався вже з її статей. При скороченні зміст його майже не постраждав. Цар і бояри розглянули статті і супроводили кожна з них своїм указом. У такому вигляді, тобто статті Б.Хмельницького в редакції московського уряду з указами царя під ними, документ став відомий як Березневі чи Московські статті. 27 березня 1654р. послы одержали цей документ, та жалувану грамоту царя Олексія Михайловича війську запорізькому і жалувані грамоти козацькій старшині, а також про передачу Чигиринського староства «на гетьманську булаву».

Так, нарешті, рішення Земського собору від 1 жовтня 1653р. і Переяславської ради від 8 січня 1654 р. були закріплені письмовим договором. Укази царя під пунктами Б.Хмельницького і три жалувані грамоти за своєю юридичною природою є ратифікаційними актами.

Тогочасний царський уряд і пізніше, навіть, такі руйнівники України, як Петро I та Катерина II, розглядали ці документи як договір, а Березневі статті називали договірними статтями. Це була відповідь на прохання, з яким зверталася інша сторона.

Правовий статус України і українського народу за договором 1654 р. Ним передбачалося зберегти недоторканими суспільний лад України і в цілому той порядок управління та суду, що склався до 1654р. Грамота царя від 27 березня 1654р. наказувала Б.Хмельницькому і всьому війську запорозькому «...быти под нашего царского величества рукою по прежним их правам и привилеям... и тех прав и вольностей нарушати не велели».

Головою України залишався виборний гетьман як «верхній володар». Але царя потрібно було оповіщати не тільки про результати виборів нового гетьмана, а й останній мав присягнути на «подданство и верность» царю і одержати від нього клейноди.

У статтях Б.Хмельницького містилося прохання визнати за Україною право зовнішніх зносин, право приймати послів інших держав, обіцялося, що Україна буде повідомляти царський уряд про ці зв'язки, щоб йому вони не зашкодили. Але царський уряд обмежив це право. Підтверджуючи обов'язковість повідомляти про характер зовнішніх зносин, він наказав затримувати тих послів, які приїздили з метою ворожою Росії, і заборонив Україні вести переговори з Польщею та Туреччиною без відома царя, «...а с турецким султаном и с польским королем без государева указа не ссылаются». Адже саме з боку Польщі чи Туреччини найскоріше могла виникнути зовнішня загроза як для України, так і для Росії.

Україна, як вона того бажала, одержала право мати власне військо - 60 тис. реєстрових вояків. Але вирішення питання про платню війська було відкладено до з'ясування фінансового стану України. На перший раз цар велів «...послать своего государева жалованья по давним обычаям предков своих ...гетьману и всему Войску Запорожскому золотыми».

Україна мала платити в царську скарбницю податки. Урядовці самі їх збирали і передавали урядовцям Російської держави. Отже, фінансові справи залишалися у віданні України.

Українські верхи змирилися з деякими обмеженнями, бо головні їх побажання були задоволені. Що ж до селянства, М.Драгоманов підкреслював, що переяславські статті писали люди, які дбали про власні інтереси. Вони вимагали: «Сами смотреть будем: кто козак - вольность козацкую имеют будет, пашенный крестьянин - должность обыкную его царскому величеству отдавать будет». Березневі статті підтвердили колишні права і вільності українських феодалів, перш за все спадкове право на землю і прибутки з неї, на платню посадовим особам в апараті управління і в суді. Крім цього, цар пообіцяв захищати Україну від посягань Польщі.

Отже, основне завдання, яке український народ, усі його групи ставили у народно-визвольній війні 1648-1654 рр., було вирішене. Україна (щоправда, не усі її землі і не усе населення) вийшла з-під влади Польщі і увійшла до Росії як незалежна держава з козацьким устроєм.

Українські феодали вирішили також своє соціальне завдання зміцнили власне економічне і політичне панування. М.Драгоманов зазнавав що козацькі старшини виговорили собі договором 1654р. ті привілеї, якими раніше користувалися польське панство і орендарі їх земель та іншого майна.

Форма державно-правових зв'язків України з Росією за договором 1654р. Вирішення цього питання ускладнюється рядом обставин, перш за все відсутністю офіційного тексту документів, з яких складався договір 1654 р., а також різними поглядами на кінцеву мету цього договору з обох сторін.

Україна поперед усе прагнула до військового союзу з Росією проти Польщі. А Росія, як свідчать статейні списки посла В.Батурліна, вже під час переговорів стала на позицію включення України до складу Російської держави.

Не завжди дослідники розмежовують державно-правову форму зв'язків, відносин України та Росії за договором з їх реальним втіленням в життя, а також змінами, які сталися незабаром після 1654 р. Правовий науковий аналіз ускладнюється також давністю державно-правових подій, що розглядаються. Враховуючи конкретні факти і застосовуючи принцип історизму, дехто робить висновок, що за договором 1654 р. Україна увійшла у підданство до Росії як васальна держава.

Розглянемо це питання докладніше. Україна уклала договір з Росією як вільна держава, як визнаний суб'єкт міжнародного права. Вирази «взять под высокую государеву руку», «поддаются под высокую руку царя» - це загальноприйняті, поширенні у міжнародно-правовій практиці того часу юридичні формулювання, які скріплювали відносини протекції. За договором 1654 р. ця залежність України від Росії зводилася лише до права царя одержувати грошову данину та контролювати зовнішні зносини України. Деякі вчені розцінюють ці обмеження як номінальну протекцію царя над Україною. В.Липинський розцінював щорічну данину за військову допомогу царя нормальною умовою протекції. М.Грушевський додержував думки, що право ведення зовнішніх зносин, яким на той час володіла Україна, - це прерогатива самостійної держави.

У радянській історичній та історико-правовій науці протягом декількох десятиліть панувала думка, що за договором 1654р. Україна возз'єднувалася з Росією і увійшла до складу Російської держави як самоврядна автономна територія.

Нині ці твердження обґрунтовано спростовуються рядом доказів. Одним з них може бути такий аргумент. Коли б у 1654р. Україна прагнула увійти до складу Російської держави, то Б.Хмельницький у промові на Переяславській раді не ризикнув запропонувати народу скористатися правом обрати собі сюзерена з формально рівних кандидатур : султана турецького, хана кримського, короля польського та царя православної Росії. Проте про вступ до складу Туреччини, Кримського ханства або Польщі не могло бути й мови.

Не можна не враховувати і те, що в усіх документах, котрі відносяться до подій, що розглядаються, термін «возз'єднання» відсутній. Останнім часом замість терміна «возз'єднання» використовують термін «входження». Але він не має однозначного змісту. Рівною мірою «входження» може означати і перехід у підданство, тобто у васальну залежність, і входження до складу держави.

Договір 1654 р. - значна подія в історії як українського, так і російського народів. У історичній науці вона оцінюється досить суперечливо і однобічно. Часом змішують самий договір і наслідки, що впливали з нього і були очевидними, з тим, що виявилось у наступному в міру розвитку відносин за договором.

В радянській науці договір про вступ України у підданство Росії розглядався у різні роки неоднаково: спочатку як абсолютне зло для України, потім як найменше зло і нарешті (з кінця 40-х, особливо на початку 50-х рр.) - як благо.

Приклад науково-об'єктного підходу до оцінки договору дав М. Драгоманов. Він пропонував з'ясувати та уважно розглянути і переваги договору - «добрі зерна», і його негативні для України положення - «злі зерна». Нарешті, так підходив до оцінки договору 1654 р. і М. Грушевський.

За договором 1654 р. Україна збереглася як незалежне державне утворення, українська державність стабілізувалася, і це мало її боронити від царської сваволі. Не заплющуючи очей на класову нерівність, що існувала в Україні, М. Драгоманов вважав, що її суспільна організація, визначена

договором 1654р., вигідно відрізнялася від того безправ'я, яке спостерігалось у Московській державі. В особі Росії Україна та її народ знайшли союзника і захисника проти зовнішніх ворогів, що певною мірою сприяло збереженню української народності. Україна була визволена від національного і релігійного гноблення з боку феодальної Польщі на більшості своєї території.

Хибні частини договору 1654 р., окремі його положення, дали царському урядові змогу використати їх як юридичну підставу для обмеження прав й вільностей України. Саме через ці гіркі наслідки для долі України, деякі люди піддаючись емоціям, різко засуджують договір 1654р., а вступ України у підданство до Росії, вважають поразкою Б. Хмельницького.

Дореволюційна російська історіографія зображала договір 1654р. як велику милість Росії до України, оскільки у тексті документів прямо говорилося про цю «милість». Однак це формулювання - не більш як данина традиціям сюзеренітету-васалітету.

Укладаючи цей договір, Росія зміцнювала єдиновірну Україну, що зазнавала образ та утисків від католицької Польщі. Головне ж те, що Російській державі було дуже вигідно прийняти у підданство край із багатими землями, з майже трьохмільйонним населенням. Росія враховувала також вигідне геополітичне становище України. Мало значення й те, що Україна користувалася визнанням багатьох держав Європи і Близького Сходу. Прийняття такої держави у підданство зміцнювало Росію економічно і політично, сприяло піднесенню її культури і міжнародного авторитету.

Росія розраховувала і на воєнну допомогу з боку України. Жалувана грамота царя від 27 березня 1654 р. завершувалась наказом гетьману і Війську Запорізькому ходити на супротивників царя та Росії й битися з ними.

Отже, договір 1654 р. об'єктивно відповідав інтересам обох сторін.

ТЕМА: УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII- XVIII ст.

П Л А Н

1. Соціальна структура населення.
2. Державний лад.
3. Джерела та основні риси права.

1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Феодали. У XVIII ст. оформлюються старшинські династії -Апостолів, Безбородьків, Галаганів, Горленків, Кочубеїв та інші. Із середовища козаків та селян виділяються своєю кмітливістю, хоробрістю, військово-адміністративними здібностями та національною свідомістю окремі особи. Вони посідають вищі військово-адміністративні посади і за свою службу одержують земельні володіння. Так формується окрема привілейована верства населення, яка разом із шляхтою поступово перетворюється у привілейований стан українського суспільства. Цей стан населення не був замкненим, до нього могли перейти вихідці з інших верств населення або ж вийти з нього із різноманітних причин. До цього стану, як правило, попадали особи, що обиралися на загальних зборах козаків або зборах козаків полку чи сотні. Це була виборна козацька старшина. Старшини одержували довічно звання заслужених, значних та значкових. Універсалами гетьмана окремі особи вилучалися із полкової та сотенної юрисдикції і одержували звання бунчукового товариша, тобто вони попадали під бунчук гетьмана. Так звані знатні товариші перебували під полковим стягом і називалися значковими товаришами. Це бунчукове та значкове товариство також входило до привілейованого стану населення, так само, як і військове товариство, що безпосередньо було підпорядковане військовій канцелярії. Бунчукові, значкові та військові товариші виконували різного роду доручення: будували мости, проводили законодавчу роботу, брали участь у посольствах, у проведенні ревізій тощо. У цілому вони становили категорію знатного товариства.

За свою службу вони одержували від гетьмана земельне володіння. Невиконання службових обов'язків вело до втрати землеволодіння.

Члени знатного товариства брали участь у старшинських радах та з'їздах, тобто вони були невід'ємною частиною козацької старшини.

Старшина володіла великими земельними маєтностями. Вона набувала їх не тільки як плату за несення відповідної служби, але й купувала, а інколи захоплювала козацькі і селянські землі і таким чином ставала їх власником. Селяни на землях старшини мали відбивати різного роду повинності, про що буде сказано нижче.

Чимало земель здобули українські феодали від царів. Особливо щедрою була Катерина II. Вона жалувала землі Російській державі українським феодалам, а російським - землі України.

Крім цього, українська землевласницька еліта прагнула в усьому зрівнятися з російським вельможним панством. Так, гетьман Апостол порушив питання про зрівняння українських урядовців з чинами Табеля про ранги. Відповіддю на це було заснування в 1728 р. у Глухові кодифікаційної комісії, яка одночасно мала врегулювати правовий стан українських феодалів. Проте сенат підсумки роботи

комісії не затвердив, оскільки вона виходила із збереження в Україні козацько-старшинської адміністрації. Разом з тим, царський уряд надав, як раніше було визначено, права російського дворянства представниками верхівки: Безбородькам, Завадовським, Кочубеям, Розумовським були пожалувані графські титули, їх було допущено до кола російської аристократії. У 1767 р. комісія по складанню уложення підтвердила вільності українського шляхетства, рівність його прав з правами російського дворянства. У 1764 та 1783 рр. вийшли укази про включення українського шляхетства та козацької старшини до складу дворянського стану Росії. У 1797 р. на них було поширено дію «Грамоти на права, вольності й переваги російського дворянства». Наприкінці XVIII ст. вже на всю Україну була поширена дія Табеля про ранги.

Духовенство. Поки православна церква в Україні зберігала автономію, правове становище духовенства визначав гетьманський уряд, а у другій половині XVIII ст. - Духовний регламент та штатний розклад 1764р. За указом від 10 квітня 1794 р. митрополитам та іншим чинам духовенства було встановлено утримання нарівні з російським.

За давньою традицією українське духовенство поділялося на біле і чорне.

Біле духовенство поповнювалося новими членами із значкового товариства та окремих козаків. У свою чергу із білого духовенства походили особи, які проявляли себе на військово-адміністративній службі. В усі часи біле духовенство не підлягало юрисдикції держави. За традицією, біле духовенство було виборним. Будучи одруженим, біле духовенство не було відокремлене від решти суспільства. Тому воно займалося не тільки церковними, а й суспільно-політичними справами.

Чорне духовенство перебувало під спеціальною опікою держави. У середині XVIII ст. у монастирській власності було 17% усієї земельної власності. На монастирських землях знаходилось 10000 селянських дворів.

Селяни-посполиті. Число вільних селян, підлеглих козацькій адміністрації, зменшувалося. У 1731 р. вони складали лише одну третину сільського населення Гетьманщини. Чисельність залежних селян постійно зростала за рахунок зменшення вільних селян та скорочення реєстру. За царською Грамотою 1723 р. з посполитів, чий б вони не були, стягували однакові податки.

Найважчим обов'язком селянина було відбування панщини. У 1710р. було встановлено два дні обов'язкової панщини на тиждень. На Правобережжі ця повинність складала 4-6 днів. У подальшому і на Гетьманщині було встановлено 4-6-денну панщину. Селяни відбували також інші повинності - подвірну, постоеву (утримання царських військових підрозділів та іноземних найманців), шляхову, виконували роботи, пов'язані з будівництвом фортець, риттям каналів та ін.

У 1706 р. І.Мазепа наказав старшині Полтавського полку затримувати селян, що кинули своїх хазяїв. У 1721р. універсал Скоропадського наказав старшині не допускати селянських переходів. У 1739 р. генеральна військова канцелярія під приводом запобігання втечі за кордон заборонила переселення селян. Фактично ж селянин міг переселитися у іншу місцевість, але за умов, що виконав усі повинності та одержить дозвіл на це власника і місцевої адміністрації.

Експлуатація українського селянства старшиною та шляхтою, закріплювалася гетьманським апаратом влади та управління. Проте феодалній верхівці цього уряду за захистом своїх прав і привілеїв, наполягали на введенні кріпосного права в Україні. 22 квітня 1760 р. за універсалом К.Розумовського (його підтвердила у 1763 р. Катерина II) селянин міг скористатися правом переходу лише

з письмового дозволу феодала, але у останнього залишалася нерухомість, що належала селянинові. У 1765-1769 рр. був складений генеральний опис населення України, а у 1776 р. введений подушний податок в Слобожанщині, а у 1783 р. - на Лівобережжі. Тоді ж указом від 3 травня 1783 р. Катерина II наказала селянам залишатися на тих місцях, за якими вони значилися у генеральному описі. Указ попереджував, що з порушниками обійдуться суворо, «по общегосударственным установлениям». Очевидно, акт 1783 р. був лише юридичною формою того процесу, що об'єктивно розвивався в умовах пізнього феодалізму. Українські феодала його свідомо заохочували, користуючись підтримкою уряду.

Селянство повстає проти своїх гнобителів. Антикріпосницька і національно-релігійна боротьба у 30-40-х рр. XVIII ст. селян Галичини (опришки-винищувачі шляхти), Правобережжя (гайдамацьких рух, коліївщина під керуванням М.Залізняка та І.Гонти) була тісно пов'язана із виступами селян Лівобережжя.

Багато українців билосся в загонах К.Булавіна. Відомо, що О.Пугачов, прагнучи схилити на свій бік українських селян, надсилав їм «манівні» листи.

Реєстрове козацтво. У XVIII ст. триває процес розшарування козацтва, визначається його ієрархічна структура. Заможні козаки, котрі мали орну землю, сад, будинок, декілька голів рогатої худоби, сотні овець, були виділені у групу «виборних» тобто повноправних, їх було занесено до спеціальних списків за сотнями, вони зберегли той правовий статус, що визначився у XVII столітті.

Другу - більшу групу - складали підпомічники чи підмогочі. До них увійшли усі ті, хто не мав свого господарства. Ці люди несли ті ж повинності, що й селяни, тільки у два рази менші. Крім того, вони мусили забезпечувати «виборних» усім необхідним для походів спорядженням і продовольством, кіньми, зброєю, провіантом. У кожного «виборного» налічувалося два-три підпомічника, тобто їх було у п'ять разів більше, ніж самих «виборних».

Існувала також і третя група козаків - підсусідки (батраки). Вони походили із збіднілих козаків, селян, городян, не мали майна та осідлості, працювали та жили в господарствах «виборних» козаків і підпомічників. Ті їх одягали та годували. Підсусідки ставали кріпаками у першу чергу. Закон надавав підсусідкам й можливість переходити до другої та навіть першої групи, якщо вони обзаведуться майном.

Становище козака визначалося його військовою службою. Вони несли військову службу за свій рахунок. За службу вони одержували земельні наділи. Козаки користувалися певними привілеями: вони не платили податків, користувалися свободою торгівлі, правом виробляти горілку. Окремі рядові козаки могли стати значковими товаришами.

З часом почався наступ царського уряду на права і привілеї козаків. Часті війни царської Росії обтяжували козаків відбуванням військової служби. Вони повинні були будувати фортифікаційні споруди, копати канали та осушувати болота на півночі Росії. Ті козаки, які не мали достатків для несення військової служби, переходили до стану селян і ставали залежними від старшини.

На Правобережжі козацтво було скасовано Сеймом ще в 1699 р., але з 1704 р. воно існувало завдяки підтримці лівобережного гетьмана.

Запорізьке козацтво спочатку зберігало самобутній устрій в силу того, що Січ користувалася певною самостійністю щодо гетьманського та царського урядів. Вважалося, що у самій Січі проживало не менше як 20 тис. неодружених козаків-

січовиків. Вони-то й склали власне запорізьке братство, але рідко збиралися усі разом.

Частина з них несла сторожову службу на кордоні, у фортецях, інші займалися різноманітними промислами (рибальством, полюванням). У паланках же розташовувалися слободи та хутори-зимовники, де жили сімейні козаки та посполиті. Кількість населення Січі постійно зростала. Всього на території Нової Січі у 1775 р. проживало приблизно 200 тис. чоловік, з них козаків-січовиків - 35 тис.

Соціально-економічні процеси, що відбувалися у країні, не обминули і Запорізьку Січ, поглибили її соціальну диференціацію.

З середини XVIII ст., коли Січ переходить до колонізації своїх земель та ведення осілого інтенсивного землеробства, хутори-зимівки старшини перетворюються на крупні феодалні господарства, у яких експлуатуються холоди та сиромани - низи запорізького товариства. Сам кіш, як такий, експлуатував рядових козаків, а також масу посполитих, що утікали на землі Запоріжжя. Сподіваючись знайти тут захист від сваволі поміщиків, гетьмана та царя, вони ставали «подданими Войска запорожского». Залежність посполитих від січової влади виявлялася, зокрема, в їх зобов'язаннях сплачувати «войськової оклад» - головну грошову подать кошу.

Після реорганізації козацького війська на Слобожанщині й Лівобережжі та ліквідації Січі за указом від 16 листопада 1781 р. запорізьких козаків було переведено в розряд селян-одnodворців, з обкладенням подушним податком, їм теж заборонялося вільно переходити на інше місце проживання. Катерина II, зруйнувавши Січ, заборонила навіть назву «запорозький козак». Землі Запорізької Січі вона роздала своїм улюбленцям.

Міське населення. У XVIII ст. чисельність міського населення України, а головне, його роль у економіці зростає. Склад міщан був досить строкатим і багатостановим. Соціальні групи населення міста перебували у складних взаємовідносинах.

Міщани, користуючись Магдебурзьким правом, були у значній мірі ізольовані від інших станів українського населення.

Міщани, як правило, були і юридичне і особисто вільними людьми. Звільнившись від дискримінації з боку польської держави, вони одержали право займатися ремеслами поза цехів, дрібною торгівлею, наданням дрібного кредиту. Їх головний обов'язок полягав у сплаті податків до гетьманської казни. Вони несли ряд повинностей, однією з яких була охорона міста. На них поширювалась рекрутська повинність (тому їх називали «казаки городової служби»).

Деякі вчені вважають їх становище схожим із становищем державних селян. Однак, у ряді випадків подушний податок з міщан перевищував подушний податок, накладений на державних селян. Міщани були пов'язані круговою порукою, яка гарантувала сплату ними подушного податку та виконання повинностей.

З дозволу адміністрації міста та своєї станової групи міщани могли змінювати місце проживання. Вони мали також право переходити до іншого стану.

Їх правове становище залежало також від статусу і підлеглості міста, де вони проживали. У містах, що управлялися за магдебурзьким правом (царський уряд надав це право Батурину, Глухову, Кролевцю та ін.), міщани користувалися податковим та судовим імунітетом, пільгами в разі зайняття ремеслами, промислами, торгівлею, мали право обирати магістрат.

У полкових же містах існували серйозні обмеження їх прав, оскільки полкові уряди самі визначали для них види та розміри податків і повинностей. У приватновласницьких містах міщани залишалися залежними від феодала-власника міста. Існували й інші станові групи одвічних городян - ремісники, об'єднані у цехи, та купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднані у гільдії. Ці групи займали привілейоване становище у масі міщанства. У свою чергу, кожна із цих груп підрозділялися на окремі соціальні верстви, підгрупи.

За загальним правилом, ремісники об'єднувалися в цехи за фахом, тобто за видом ремесел (ткацьке, кравецьке та ін.). Кожен цех мав свою управу. Ремісники - члени цеху поділялися на довічних цехових і тимчасових цехових майстрів. Стати членом цеху можна було за умови досягнення 21 року та будучи власником господарства по виробленню ремісничих виробів. Становище майстра посвідчувалось свідоцтвом цехової управи. Майстри мали досить великі права. Вони могли заснувати цехову організацію, обирати її адміністрацію, самостійно вирішувати виробничі питання, встановлювати монополію на виготовлення і збут своїх товарів, розглядати дрібні спори між членами цеху.

Ремісники сплачували податки та виконували повинності, якими обкладалася в цілому цехова община; майстри користувалися привілеями у сплаті податків і зборів, експлуатували підмайстрів, учнів та робітників.

Усі ремісники міста складали ремісничий сход. Він обирав на три роки ремісницьку управу (ремісничого старосту та двох його товаришів) - загальну для усіх цехів. Система цехового управління була підпорядкована міським магістратам і ратушам. У іншому цеховий устрій в різних містах України був досить строкатим.

Наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі та Півдні України (степовий її частини) діяло законодавство Росії, що регулювало правовий статус ремісників, яке складалося з ремісничого положення 1785 р. та статусу про цехи 1799 р..

Приблизно такими ж пільгами, що й ремісники, користувалися купці. Кожен міщанин, маючи капітал понад 50 крб., міг записатися в купці. Вони об'єднувалися в гільдії. Але правове становище купця не було стабільним. Воно залежало від своєчасної сплати гільдійського внеску. Достатньо було цей внесок не сплатити, як неплатник автоматично переводився до міщанського стану.

Гільдійське купецтво наприкінці XVIII ст. було звільнене від подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань, але в той же час воно обкладалося рядом феодалських повинностей, від яких багаті купці могли відкупитися. Щоб змінити місце проживання, купцю був потрібен спеціальний дозвіл урядовців та купецького товариства.

Поряд з одвічними мешканцями міст - міщанами, ремісниками та купцями тут проживали також козацька старшина, шляхта, духовенство, рядове козацтво. Старшинско-шляхетська верхівка та міська адміністрація увінчували соціальну піраміду городян. Дворяни, які займалися торгівлею та товарним виробництвом, записувалися до купецьких гільдій.

Отже, наприкінці XVIII ст. суспільний лад України втратив самобутні специфічні риси. Тут фактично і формально запроваджується соціальна структура Російської держави, як наслідок наступу царату на права і вільності України та її народу.

Але уявлення про суспільну структуру України буде неповним, якщо не згадати про значний як за кількістю, так і за роллю прошарок високо освічених людей з вчителів, лікарів, юристів, філософів, літераторів. Походженням вони

належали до різних верств населення, але головним чином виходили з старшини, шляхти, духовенства. Загальну та спеціальну освіту вони здобували в університетах Західної Європи та у вітчизняних навчальних закладах, серед яких була Київсько-Могилянська академія. Освічена шляхта стала кістяком нового державного ладу при Б.Хмельницькому.

2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Ядром, основною частиною українських земель у складі Росії була Лівобережна Україна. Українці називали її Гетьманщиною по державній організації, котра існувала тут, а також «Війском Запорізьким». У XVIII ст. російський уряд встановив для Гетьманщини офіційну назву «Малая Россия» (Малоросія).

Гетьман. Формально він обирався на цю посаду. У дійсності ж його призначали за наказом царя. У 1709 р. старшина побажала обрати гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка. Але Петро I не погодився з його кандидатурою і гетьманом був обраний, а точніше призначений, Іван Скоропадський, який вмираючи, розпорядився, щоб до обрання нового гетьмана його повноваження доручили П.Полуботку. Так, той став наказним гетьманом.

При призначенні (або затвердженні) обраного гетьмана царі рахувалися з характеристикою, яку одержували від своїх агентів, перш за все, від воєвод, які знаходилися в Україні.

У XVIII ст., незважаючи на тиск з боку Росії деякі гетьмани як, наприклад, І.Мазепа намагалися досягти спадковості гетьманської посади. Цим прагненням рішуче запобігала не тільки царська влада, а й старшина. Проте, коли Кирило Розумовський забажав закріпити гетьманство за своїм родом, старшина його підтримала. Вона сподівалася, що встановлення спадкового гетьманства допоможе зберегти Українську державу, захистити її від зазіхань царату.

Після смерті Мазепи запорізькі козаки, що втекли разом із ним після Полтавського бою, на своїй раді в Бендерах (1710 р.) обрали гетьманом Пилипа Орлика, який став першим гетьманом України в еміграції. Він присвятив усе своє життя боротьбі за вільну Україну. Власні погляди на устрій самостійної Української держави він виклав у Конституції прав і вільностей Запорізького Війська (1710 р.), яку було затверджено у день обрання Орлика на гетьманство. Цей нормативний акт виходив з визнання природних прав народу чинити опір гнобленню. Конституція Пилипа Орлика проголошувала незалежність України від Польщі та Москви, ідею козацької соборності і козацької держави, передавала вищу владу в Україні представницькій установі, своєрідному козацькому парламенту, який передбачалося скликати тричі на рік. Він складався із: Генеральної старшини, представників Запоріжжя і по одному представнику від кожного полку.

Хоча положення цього документа не було реалізовано, він свідчив про високий рівень розвитку української політичної думки і в подальшому висвітлював шляхи боротьби українців за своє національне визволення.

Влада гетьмана не поширювалася на Запорізьку Січ і Слобідську Україну, бо вони безпосередньо підлягали органам Російської держави. Царський уряд робив усе, щоб перешкодити створенню цілісної території України. Але у повсякденному житті між Гетьманщиною, Слобідською Україною та Запорізькою Січчю існували

зв'язки - економічні, політичні та культурні, які зміцнювали свідомість українців у тому, що вони є представниками єдиної національної території.

Петро I порушив звичай, коли обрання нового гетьмана супроводжувалося складанням статей, за якими визначалися взаємовідносини України та Росії, гетьмана та царя. Уникаючи затвердження статей, складених при обранні гетьманом Скоропадського у 1709 р., які передбачали відновлення важливих прав Гетьманщини (невтручання московських воєвод в управління Україною, усунення російських офіцерів від командування козаками в походах та ін.), він статті прийняв, але припинив їх дію, посилаючись на воєнну обстановку.

Однак статті, складені у 1728 р. при обранні наступного гетьмана Данила Апостола, були затверджені урядом молодого Петра I у вигляді відповідей на 28 пунктів. Цей документ мав назву - "Решительные (конфирмированные) пункты". Він діяв до скасування Гетьманщини.

Обсяг повноважень гетьмана був досить значний. У внутрішніх справах йому належала законодавча та судова влада. Відповідно до цього гетьман іменувався "верхній владця і господар Отчизни нашої", «зверхній властитель», «гетьман Війска Запорізького», «Гетьман війск его царського пресветлого Величества Запорожського обох берегов Днепра». У його руках зосереджувалася як вища законодавча, так і виконавча влада. Законодавчі функції гетьмана проявлялися у його праві видавати універсали. Гетьман був і вищою апеляційною судовою інстанцією, користувався правом затвердження судових вироків. Він міг і самостійно розглядати судові справи, коли вони стосувалися бунчукових товаришів, дітей видатних діячів та вдів.

Будучи главою виконавчої влади, гетьман з фонду «вільних військових маєностей» роздавав землі окремим особам за службу та монастирям. Право володіння землею підтверджувалось гетьманськими універсалами. Гетьман займався організацією збирання податей та контролював державні витрати. Гетьмани мали ознаки влади: булаву у формі жезла з кулею нагорі та бунчук, держак якого нагорі був прикрашений кінським хвостом.

В руках гетьмана були фінансові кошти держави. Він керував збиранням податків і розпоряджався державними військовими скарбами. Тривалий час його особисті та державні кошти не роз'єднувалися, що призводило до зловживань. У них Мазепа обвинуватив свого попередника Самойловича (що стало однією з підстав зміщення останнього). Щоб покласти край розкраданням була заснована посада генерального підскарбія, котрий мав спеціальний обов'язок відати військовими коштами.

Гетьман був головнокомандуючим - «зверхником над військом». "Решительные пункты", збороняючи гетьману здійснювати дипломатичні зносини, допускали невелике послаблення. Так, з Польщею та Кримом гетьман міг улагоджувати прикордонні конфлікти, але з дозволу царського резидента.

У гетьмана тепер було відібрано право призначати та звільняти без участі Генеральної ради полковників та генеральних старшин. Петро I самовладно здійснював потрібні йому переміщення урядовців, чим вносив розбрат у середовище козацької старшини.

У 1709 р. при гетьмані Скоропадському була заснована посада царського резидента. Ним став стольник Ізмайлов. У своїх діях він керувався двома інструкціями Петра I - явною і таємною. У останній Ізмайлову наказувалося стежити за гетьманом і поведінкою старшини, щоб вони не зносилися з ворогами

Росії та України, та уточнювати справжні прибутки України. При гетьмані Апостолі знаходився російський резидент Наумов для «совета» про справи цивільні. У військових справах гетьман підлягав фельдмаршалу-командувачу російським військом в Україні.

Наростаючий процес обмеження влади гетьмана, навіть деяка дискредитація цієї посади для скасування цього інституту влади. Сенат, а згодом і Петро I охоче затвердили розпорядження Скоропадського про наказного гетьмана в особі Полуботка і в подальшому наполегливо перешкоджали обранню чергового гетьмана. Після арешту Полуботка у 1723 р. та й до 1727 р. Україна жила без гетьмана.

У 1727 р. гетьманом був обраний миргородський полковник Данило Апостол. Росія погодилась з цим обранням, бо насувалась нова війна з Туреччиною і вона мала потребу у військовій підтримці України. При обранні Апостола його син став заручником за свого батька у Петербурзі. Він повернувся в Україну лише при імператриці Анні. 70-річний Апостол виявився тонким політиком. Він скористався сприятливою для України ситуацією та домогся встановлення для неї, щоправда, короточасних, деяких елементів самоврядування: виборності органів управління та суду, права мати військовій скарб, ліквідації колегії, відмови російського уряду від введення нових податків. У свій час прохання Полуботка про встановлення цих же прав викликало гнів Петра I і стало причиною загибелі наказного гетьмана.

Після смерті Апостола (1734 р.) Україна знов залишилася без гетьмана. У 1750 р. гетьманом був призначений українець за походженням, близька до російського трону людина - Кирило Розумовський. В цьому призначенні певну роль відіграли не стільки державні, скільки особисті міркування - К.Розумовський був рідним братом фаворита, а потім морганатичного чоловіка імператриці Єлисавети - Олексія Розумовського.

У 1764 р. посаду гетьмана було остаточно ліквідовано.

З 1654 та по 1764 рр. Україна бачила різних гетьманів. Про ділові та особисті якості чи недоліки багатьох з них і досі сперечаються вчені, але одноставно найвидатнішими з них визнається Б.Хмельницький - державний діяч колосального масштабу, засновник Української козацької держави. Тому М.Грушевський розцінював його смерть як один з найтрагічніших моментів в історії України.

Протягом 30 років після смерті Б. Хмельницького відбувалася зміна гетьманів. У 1687 р. гетьманом був обраний Іван Мазепа, людина яскрава, обдарована, досить честолюбна, владна. Відзначаючись великим розумом, Мазепа спромігся увійти в довір'я до Петра I, який у 1700 р. нагородив його вищим у Росії орденом Андрія Первозванного.

Добру пам'ять про себе залишив у народі наказний гетьман Павло Полуботок, який мужньо, ціною власної свободи відстоював права і вільності України.

Гетьман і полково-сотенна система. У зазначений період опорою гетьмана залишалася полого-сотенна система. Незважаючи на розбіжності між гетьманом і козацькою старшиною, і гетьман, і старшина, і усе військо запорізьке йшли назустріч один одному, усвідомлюючи залежність своєї долі від збереження міцності військово-адміністративної організації й елементів демократії в ній.

Офіційні акти репрезентували Україну як країну, в якій панує єдність, співдружність гетьмана, війська запорізького та народу малоросійського. Тому царський уряд свої звернення адресував здебільшого гетьману та усьому війську.

Генеральний уряд. Гетьман управляв з участю і допомогою ради генеральної старшини або старшинської ради, яка збиралася декілька разів на рік для вирішення найважливіших питань (обрання гетьмана, генеральних старшин, оборона кордону та ін.) та за вимогою генерального уряду. Були три роди старшинських рад: 1) рада гетьмана за участю генеральної старшини; 2) рада генеральної та полкової старшини і 3) з'їзди старшин усіх рівнів, де брали участь також вище духовенство, бургомістри і війти. Рада гетьмана за участю генеральної старшини збиралася щодня, а з'їзди старшин скликалися на Різдво та Пасху. Конституція Пилипа Орлика передбачала скликання з'їзду ще й на Покрову. Можна сказати, що в Україні почав формуватися двопалатний парламент.

На радах і з'їздах головував гетьман: він відкривав їх роботу промовою, керував обговоренням усіх питань, він і закривав їх роботу. Якоїсь установленної процедури формування Ради генеральної старшини не було. Кожен член Ради генеральної старшини був керівником якогось відомства або ж відповідав за виконання якихось завдань.

Рада генеральної старшини складалася з обозного, судді, підскарбія та писаря. Це був вищий виконавчий орган Української держави.

Генеральний обозний, за відсутності гетьмана, виконував обов'язки наказного гетьмана, керував військом під час військових походів, коли в них не брав участі гетьман; він був спеціальним повноважним послом держави. Обозний завідував також артилерією. У послідуєчому обозний фактично виконував обов'язки міністра збройних сил.

Генеральний суддя розглядав як цивільні, так і кримінальні справи, інколи виїжджаючи для вирішення справи на місце. Генеральні судді були радниками гетьмана, а в окремих випадках виконували спеціальні його доручення.

Посада генерального підскарбія була створена за гетьмана Брюховецького. У 1728 р. з'явилося два підскарбії - один росіянин, а другий - українець. Генеральний підскарбій контролював фінанси країни.

Генеральний писар завідував генеральною канцелярією та архівом. Він зберігав і державну печатку. В окремих випадках він виконував деякі дипломатичні завдання. Під час міжнародних переговорів генеральний писар організував прийом гетьманом послів, скеровував переговори у потрібне русло.

Існувала також і нижча генеральна старшина: два осавули, хорунжий та бунчужний, функції яких не були точно встановлені.

Генеральні осавули виконували спеціальні доручення гетьмана, могли бути наказними гетьманами під час військових походів за відсутності гетьмана. За дорученням гетьмана осавули виконували різні дипломатичні доручення, займалися розслідуванням.

Генеральний хорунжий займався організацією охорони військового прапора, а генеральний бунчужний - гетьманського бунчука. Вони також виконували різноманітні доручення гетьмана.

У 1720 р. генеральний уряд було перетворено на військову канцелярію, що складалася з шести осіб, призначеним царем. Троє з них були з козацької старшини, інші троє - з російських урядовців. Військова канцелярія припинила своє існування за часів гетьманування Д.Апостола (1728-1734). Але після його смерті

знов функціонувала, збереглася при Розумовському і була ліквідована разом з гетьманством у 1764 р..

Полковий уряд. Під руку царського самодержавства підпав і полковий уряд. За указом Петра I раду в 1718 р. було позбавлено права обирати полкових старшин. Тепер вона рекомендувала гетьману двох-трьох козаків на кожну посаду, який призначав з них потрібну йому людину. Незабаром виборність полковників та інших полкових урядовців було скасовано. Спочатку їх призначав гетьман після консультації з російськими урядовцями, а потім це призначення робив цар та інші вищі органи Росії. На посади полковників, як правило, призначалися особи з росіян.

За встановленим правилом полковник залишався на посаді аж до смерті, крім випадків його заміни урядом. Отже, ця посада у ряді випадків перетворилася на спадкову. Виникли полковницькі династії.

Призначений полковник користувався єдиноначальною владою та не рахувався з полковою радою, внаслідок чого значення останньої помітно впало. Владу полковника підтверджували клейноди, подібно до гетьманських, але його булава була не кругла, а шестигранна і мала назву «пернач». Від призначення полковників згодом перейшли до призначення сотників.

Полковник був членом Ради генеральних старшин, очолював полкову делегацію на з'їзді старшин. У своєму полку він був вищою посадовою особою і виконував функції військового начальника та голови виконавчої влади полку. Він також головував на раді старшин полку і виконував судові функції. Він надавав землі старшині за службу.

У 1781 р. полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій був скасований і в наступні роки (1782-1783 рр.) було введено губернський поділ відповідно до російського «Учреждения о губерниях» (1775р.).

В Запорізькій Січі після її приєднання до Росії зберігаються колишня організація управління. Вища влада належала усім формально рівноправним членам запорізького товариства. Від їх імені цю владу здійснювала військова рада.

Військова рада обирала кошових старшин - помічників кошового, але поступово значення ради занепадало. Ряд її повноважень привласнив кошовий, зокрема, у призначенні старшин, інші перейшли до старшинської ради. Помічники кошового - старшини виконували різні доручення. Заступником кошового був військовий суддя, він же виконував обов'язки скарбника. Серед запорізьких старшин було декілька полковників. Вони очолювали паланки або управляли крупними військовими з'єднаннями.

Основною соціально-військовою одиницею Січі був курінь, який утворювався за принципом земляцтва. Налічувалося 38 куренів, очолюваних курінними отаманами, які були опорою кошового.

Збройні сили. Реєстрове військо. У XVIII ст. Україна зберігала власні збройні формування. Реєстрове військо добре послужило бранній славі Росії та й само здобувало лаври воєнних перемог. Реєстрове військо використовувалося для охорони кордонів Росії, особливо на півдні. У походах козаки підлягали російському командуванню. А тим часом їх чисельність продовжувала зменшуватись. За указом Анни Іоановни їх було скорочено до 20000 чоловік. За військовим фахом козаки були головним чином піхотинцями, а також артилеристами. А от добірної кінноти, як не дивно, у них не було. Це одна з причин, яка штовхала Україну на військове співробітництво з кримським ханом.

Одночасно відбуваються зміни в організаційній структурі українського війська, що негативно позначилося на його самобутності та в решті решт призвело до влиття у російську армію. Царські чиновники почали використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладення доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Це виснажувало козаків, викликало епідемії, призводило до масової загибелі людей.

Коли в Україні розпочалося дислокування частин російської армії (драгун та гренадерів), в них стали зараховувати козаків, що створило реальну загрозу існуванню полків. Серед козаків спалахнуло різке незадоволення, внаслідок чого полки було відновлено, але не надовго.

У 1765 р. Катерина II оголосила, що козацьке військо, як особливий вид збройних сил, є непотрібним. Пропонувалося усі полки розформувати, а козакам вступати до курсарів. Після цього усі слобідські полки було перетворено на регулярні гусарські полки, а тих хто в них служив, називали пікінерами. До пікінерів перевели козаків Миргородського та Полтавського полків. У 1783 р. пікінерські частини було теж розформовано.

В тому ж році за указом воєнної колегії 10 полків, які ще стояли на Лівобережжі, було перетворено у регулярні полки кавалерії. Вони стали називатися карабінерськими. Полковники цих реформованих частин одержали табельні чини. Рядових козаків було зрівняно з державними селянами і зобов'язано виконувати їх повинності. Перший рекрутський набір серед лівобережних козаків, був проведений у 1797 році.

Запорізьке військо. Військове формування запорожців складало автономний підрозділ у збройних силах Росії. На відміну від реєстрових козаків це військо називалося «військо низове запорозьке» а пізніше «войско ее императорского величества запорожское низовое». Царський уряд перешкоджав встановленню будь-яких зв'язків між реєстровими козаками та запорожцями. У мирний час запорожці несли службу по охороні кордонів.

Вклад запорізького війська у військову славу Росії був досить значний. Цього не могла не визнати Катерина II. У 1770 р. вона подякувала усім запорожцям за доблесть у російсько-турецькій війні, а кошового Калнишевського нагородила орденом Андрія Первозванного. У 1773 р. йому було надано чин генерал-майора російської служби.

Церква. З 1721 р. Синод як вищий орган церковного управління, заснований замість скасованого патріаршества, почав призначати усіх вищих ієрархів України. У складі Синоду було багато українців. З 1728 р. в Україні, як і в Росії, проводиться політика обмеження прав церкви. Так, гетьман заборонив передавати церквам землі світських феодалів (у зв'язку з обмеженням церковної земельної власності). У 1780 р. в Україні було здійснено секуляризацію земель, що належали церкві.

Органи Росії для управління Україною. Із скасуванням системи приказів повноваження Малоросійського приказу було передано до колегії іноземних справ. У 1722 р. управління Малоросією було передано сенату.

Положення договору 1654 р. про неутручання Росії у внутрішнє управління України було відкинуто. Україна невпинно перетворюється у невід'ємну частину Російської держави.

29 травня 1722 р. в Україну надійшов царський маніфест про заснування Малоросійської колегії з розташуванням у Глухові резиденції гетьмана. Колегія

складалася з шести штаб-офіцерів - представників полків царської армії, які дислокувалися в Україні, її президентом став бригадир (генерал) Вільямів.

Створення колегії офіційно було мотивовано необхідністю навести порядок в судах і адміністрації України. У дійсності ж колегія мала наказ включити Україну до російської системи управління. Тому вона була наділена усією повнотою влади. Гетьману залишили лише примарне право давати колегії поради.

Колегія пильно доглядала за усіма грошовими та натуральними зборами, що надходили в її розпорядження (раніше Україна прямо не вносила прибутків у російську державну скарбницю, за винятком «консистентских дачек»). Внаслідок цього, за часів діяльності Малоросійської колегії грошові та хлібні збори в Україні зросли в чотири рази.

Колегія провила підступну, демагогічну політику, прагнучи розколоти українське суспільство. Вона переконувала населення, що бажає лише підготувати вибори нового гетьмана, охоронити народ від утисків з боку шляхти та старшини і закликала маси подавати їй скарги на старшину та інших кривдників. Народ деякий час вірив у «добрі» наміри колегії. Вона ж, користуючись цим, посилювала гноблення населення.

У 1727 р. Верховна таємна рада, побоюючись антиросійського вибуху в Україні, скасувала нові податки, які були введені колегією та обмежила її владні повноваження. За нею був збережений лише статус апеляційної інстанції. Внаслідок того, що колегія, як орган управління Україною припинила своє існування, Україну було підпорядковано колегії іноземних справ.

Правління гетьманського уряду (1734-1750 рр.). В 1734 р. створив Правління гетьманського уряду. Воно складалося з шести осіб. Троє з них були росіяни, троє - українці. Формально всі вони були рівноправними. Правління було підпорядковане поновленій Малоросійській колегії, проте царський уряд не користувався цією назвою, пам'ятуючи сумну спадщину, яку залишила по себе перша Малоросійська колегія. Одним із завдань Правління було скомпрометувати гетьманську владу, обвинуватити її у надмірних податках та інших тягарях (які у дійсності поклав на українців царат). Правління мало також запобігати різноманітним зв'язкам населення Гетьманщини з правобережними українцями, а також з поляками та білорусами. Воно виступило й проти самоврядування українських міст. У 1737 р. за його наказом були конфісковані документи, які засвідчували права Київської магістратури, щоб у подальшому відібрати ці права назавжди.

Правління діяло жорстокими, брутальними засобами і, природно, викликало ненависть до себе з боку українців. Воно існувало до 1750 р., коли імператриця Єлизавета погодилася з поновленням посади гетьмана. Новим гетьманом став К.Розумовський.

Друга Малоросійська колегія (1764-1786 рр.). Її очолив президент - граф Петро Румянцев. Його ж було призначено генерал-губернатором Малої Росії. По суті, Румянцев управляв Україною одноосібно.

Серед восьми членів в колегії було четверть українців, один з них граф Олексій Безбородько займав посаду писаря, тобто канцеляра при Румянцеві. Він же був головним комендантом козацьких частин в Україні. В інструкції Румянцеву Катерина II наказала скасувати усі відмінності в державному устрої України та зрівняти її з іншими імперськими провінціями, витравити в українцях погляд на себе як на народ.

За правлінням колегії прапори України, гармати, військові печатки, гетьманські клейноди було відіслано до Москви. Ця акція стала символом позбавлення автономного статусу України у складі Росії. Після введення в Україні російської системи органів влади та управління необхідність в колегії відпала. У 1786 р. вона припинила свою діяльність.

Збройні сили Росії в Україні. Після втечі Мазепи уряд Росії знов вводить свої війська в Україну, незважаючи на умови попередніх договорів. В Україну було введено 10 драгунських та 6 гренадерських полків. Вони утримувалися за рахунок місцевого населення. Для цього був встановлений спеціальний збір - «консистентские дачки» (солдати російських полків звалися консистентами). За часів війни з Туреччиною (1730-1739) майже вся російська армія (75 полків) перебувала в Україні, що завдало українському народові велику матеріальну шкоду. До того ж перебування російських військ було важким політичним пресом, превентивним заходом придушення прагнення України до волі.

Судові Органи. Значна частина справ розглядалася генеральним суддею і судовим писарем. У 1727 р. до складу суду було введено три російських і три українських чиновники. Гетьман став президентом суду. Кандидатури членів суду затверджувалися царем.

Гетьманським універсалом від 17 листопада 1760 р. Генеральний військовий суд було реформовано. До його складу увійшли 12 чоловік і два генеральних судді та десять депутатів від полків. Усі вони обиралися козацькою старшиною. У 1767 р. депутатів змінили постійні члени суду.

Спочатку Генеральний військовий суд діяв як суд першої інстанції в справах особливої важливості. З часом він перетворився на вищу апеляційну інстанцію, що було закріплено універсалом гетьмана К.Розумовського. Як вища інстанція, суд видавав інструкції нижчестоящим судам, направляв до них своїх представників для участі в судовому розгляді. Генеральний військовий суд діяв і після ліквідації Гетьманщини. Він припинив своє існування лише в 1786 р.

Основною ланкою судової системи були полкові суди. Вони діяли аж до 1763 р. і за своїм складом не відрізнялися від складу відповідних полкових канцелярій. Головував в суді полковник, в засіданні брав участь полковий суддя. Полкові суди розглядали кримінальні (перш за все вбивства) та цивільні справи. Вони були судами другої інстанції для нижчестоящих судів, а під час військових походів - функціонували як військово-польові суди.

На території сотні діяли сотенні суди. За своїм складом і діяльністю вони були схожі із сотенним правлінням. Спочатку сотенні суди діяли разом з ратушними судами і називалися «судом нашим й всей громады посполитой», «уряд сотенный». Починаючи з середини XVIII ст., до складу сотенного суду входили: сотник, отаман, міський писар, а також сотенний осавул та хорунжий. У 1730 р. за інструкцією гетьмана Д.Апостола сотенний суд було відокремлено від міського (магістратського) суду. Поступово компетенція сотенних судів звужувалася і була зведена до мінімуму. За ними залишилося право «между рядовыми казаками, в самых маловажним жалобах й спорах словесную расправу чинить». Сотенні суди було скасовано у 1763 р.

Існували також сільські суди загальні для козаків і селян. До їх складу входили війт та декілька козаків і селян, але справи останніх розглядалися окремо. Інструкція Д.Апостола від 1 червня 1730 р. приписувала, що в селах, підлеглих сотенній адміністрації, судить отаман чи війт з двома-трьома товаришами. У

державних маєтках, якщо скарга подавалася на козака селянином, суд здійснювався отаманом із «знатним товариством», якщо ж козак поскаржився на мужика, то їх судив староста чи вїйт.

Гетьман Апостол здійснив деяке розмежування міських судів від полкових та сотенних. У 1763 р. суди магістратів було вилучено з підпорядкованості полковим канцеляріям. В той же час земські суди, введені наприкінці 1763 р., могли розглядати справи міщан. До складу міських судів входили вїйти, бурмістри, райці та лавники.

Крім названих судових органів, у зазначений період судові функції в Україні здійснювали: цехові, мирові, третейські, а також ярмаркові суди.

В середині XVIII ст. в Україні назріла необхідність у судовій реформі, мета якої полягала у забезпеченні соціально-економічних вимог старшини та шляхти, що прагнули зрівнятися у правах з російським дворянством. Судова реформа за їх задумом мала зрівняти у підсудності усі прошарки панівного класу, обмежити компетенцію Генерального військового суду як першої інстанції для вищої старшини, розмежувати розгляд цивільних та кримінальних справ і, нарешті, спростити судову систему. З'їзд козацької старшини у Глухові постановив підтримати цю реформу.

Після її проведення склалася нова система загальних судів - земські, міські, підкоморські. Генеральний військовий суд став апеляційною інстанцією для новоутворених судів.

Земські суди було створено в усіх повітах Лівобережної України. До їх складу входили земський суддя, підсудок, писар. Усі вони були з числа козацької старшини. З 1768 р. заборонялося обирати до складу земського суду рядових козаків. Члени земського суду, вступаючи на посаду, присягали (давали «клятвенное обещание»). Земські суди розглядали спори про право на власність, на спадщину, їх було ліквідовано у 1831 р.

Міські суди - фактично були тими ж полковими судами, які діяли в усіх полкових містах. Міський суд складався з полковника, міського судді, декількох полкових старшин (не більше трьох), судового писаря. До компетенції судів входили виключно кримінальні справи про вбивство, звалтування, крадіжку, хабарництво, розбій та ін. Важливі кримінальні справи, що стосувалися інтересів імперії, передавалися на розгляд у Преображенський приказ, Таємну канцелярію, пізніше у Вищу таємну раду і Таємну експедицію. Міські суди діяли до 1782 р.

Підкоморські суди утворювалися по усіх повітах. Склад суду - підкоморій та комірник. Підкоморій обирався. Його кандидатуру визначав гетьман. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника. Він добирав собі помічника - комірника. Обидві посади були довічними. Підкоморій розглядав земельні спори. Апеляційною інстанцією для підкоморського суду був Генеральний військовий суд. Підкоморський суд діяв до 1840 р.

На Запорізькій Січі суд традиційно не був відділений від кошової і паланкової адміністрації. Функції судових органів здійснювала козацька старшина під головуванням кошового отамана за участю військового судді як особи, компетентної у праві. Суддя був другою особою після отамана у Коші. Щодо організації і діяльності суду керувався нормами звичайного права. Запорізькі козаки підлягали юрисдикції тільки козацького суду («где троє козаков, там судят одного»).

У Правобережній Україні існувала судова система Речі Посполитої. Вищим становим (апеляційним) судом був коронний трибунал. З 1764 р. судовими справами України займався Люблінський трибунал. Шляхетськими судами першої інстанції були: земський суд, міський суд, підкоморний суд (по земельних спорах). У містах діяв міський (главний) суд, у селах - сільські та доменіальні (замкові, вотчинні) суди.

В Слобідсько-українській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях з кінця XVIII ст. діяла судова система Росії, яку було введено у 1775 р.

3. ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Джерела права. Як у попередні часи, звичаєве право мало велике значення. «Давние права й обычаи» регулювали багато сторін суспільних відносин. Наприкінці XVII ст. норми звичаєвого права все активніше витісняються іншими джерелами права, спочатку нормами гетьманського права, а згодом – законодавством Росії.

На початку XVIII ст. в Україні ще зберігалися окремі джерела права польсько-литовського походження. Серед них були князівські та королівські грамоти, постанови Сейму, а також збірники і статuti. Найбільш визначними з цих джерел були Статут Великого князівства Литовського (1588 р.), а також ряд збірників магдебурзького права, які неодноразово змінювались та доповнювались залежно від конкретних історичних умов.

Важливу роль в регулюванні суспільних відносин в Україні відігравали договірні статті, підписані гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками - з другого, які стали ніби зразком основного закону (конституції) України. Вони визначали не тільки правове становище України у правових відносинах з Московією, а й фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя України.

Для регулювання суспільних відносин певне значення мали нормативні акти військово-адміністративної влади і російського монарха. Широке розповсюдження одержали нормативні акти гетьманської влади і Генеральної військової канцелярії. Це були гетьманські універсали, ордери, інструкції, листи, декрети та грамоти. Вони містили загальнообов'язкові норми, що визначали правове становище окремих установ, станів, осіб.

На території Слобідської України при розгляді судами справ використовуються норми звичаєвого права, але поступово основним джерелом права стає законодавство Росії.

На півдні України набирає чинності виключно російське законодавство при дуже незначному використанні норм місцевого звичаєвого права.

В Правобережній Україні та на заході Волині (аж до входження їх до складу Росії у 1793 і 1795 рр.) найважливішими джерелами права були акти центральної влади Речі Посполитої, магдебурзьке право, Литовський статут, а також норми звичаєвого права. У 1768-1775 рр. польський Сейм затвердив так звані Кардинальні права, які гарантували панування шляхти в усіх сферах життя. Вони захищали інтереси магнатів і посилювали панівне становище католицької церкви.

На землях Запорізької Січі норми звичаєвого права залишались найважливішим джерелом права аж до кінця її існування.

Кодифікація права. У другій чверті XVIII ст. розпочалася кодифікація права України, для якої були серйозні причини. У той час на території України діяла

велика кількість найрізноманітніших джерел права, норми яких нерідко дублювали чи суперечили одна одній, що створювало певні труднощі для їх застосування. Ще більш ускладнилась обстановка у зв'язку з поширенням в Україні (спочатку в окремих районах, а згодом по усій території) російського законодавства. Мало значення й те, що українські феодала прагнули зрівнятися у правах із російським дворянством.

Кодифікація українського права розпочалася за ініціативою старшинсько-шляхетської верхівки, яка бажала зміцнення власних прав, а також відновлення автономного статусу України в складі Російської імперії. Ідея кодифікації була підтримана російським урядом, який плекав надію наблизити правову систему України до Російської. 28 серпня 1728 р. вийшов царський указ «Решительные пункты гетьману Даниле Апостолу» - акт, який став основою створення першої кодифікаційної комісії, що працювала 15 років. Результатом її роботи став збірник - «Права, по которым судится малороссийский народ», що побачив світ у 1743 р. Структура збірника була досить чіткою. Вона складалася з передмови та 30 розділів, які поділялися на 531 артикул і 1714 пунктів. До збірника додавалися: інструкція кодифікаційної комісії, алфавітний реєстр, «Степенный малороссийского воинского звания порядок по гетмане» - своєрідний Табель про ранги.

За своєю суттю новий збірник був кодексом феодального права. Козацька старшина добилася включення до нього певних дворянських привілеїв, а також таких цивільних і кримінально-правових норм, які посилювали захист основ феодального ладу, розширювали можливості кріпосницької експлуатації.

Разом із тим, у збірнику обґрунтовувалося право Лівобережної України на самоврядування, що суперечило політиці російського абсолютизму. Це призвело до ревізії та перегляду збірника. Хоча «Права» юридично не одержали офіційного затвердження, але норми, включені до нього, реально діяли, що свідчило про стійкість основ українського права.

У 1750-1758 рр. за дорученням гетьмана К.Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Ф.Чуйкевич розробив збірник «Суд и расправа у правах малороссийских». У ньому послідовно проводилась ідея правового закріплення інтересів старшинсько-шляхетської верхівки, обґрунтовувалась необхідність відновлення в Україні станових суддів, застосування ними «исконной» (тобто столітньої) давності володіння як засобу здобуття прав власності на землю, а також остаточного вирішення справ Генеральним військовим судом без наступного їх перегляду сенатом.

Тій же меті - зміцненню привілеїв панівного класу - слугувала приватна кодифікація В.Кондратьєва, який у 1764 р. склав збірник під назвою «Книга Статут й прочие права малороссийские», що був посібником для суддів-практиків.

У 1786 р. в зв'язку з ліквідацією автономної України та введенням губернського адміністративно-територіального поділу чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник, в основу якого було взято «екстракт...», а також інші акти, прийняті у 1767-1787 рр. Новий збірник був названий «Экстракт из указов, инстукций и учреждений» і містив норми як українського права, так і російського законодавства. Затверджений Сенатом він був розісланий у присутні місця України для практичного застосування.

Цивільне право. Основну увагу цивільно-правове регулювання приділяло праву власності на землю.

З другої половини XVII ст. в Україні почався процес перерозподілу землі. Верхівка (насамперед козацька старшина, шляхта та реєстрове козацтво) поспішала утвердитись в правах власності на землю як основу феодального господарювання. Джерелом цього права були: освоєння пусток, купівля-продаж, спадщина, пожалування (в тому числі одержання на ранг), давність володіння, а також захоплення земель, що раніше належали польським магнатам. Важливим джерелом одержання землі українськими феодалами стали пожалування земельних володінь і одержання класного чину за службу царю, за яку вони одержували землі в Україні і Росії так саме, як російські феодали - в Росії і Україні.

Як в російському, так і в українському праві існували два різновиди феодальної власності на землю : земля, одержана «на вічність» - вотчина та рангова, на зразок помістя. Землю на ранг надавали не тільки гетьман, а й полковники. На ранг старшина наділялась і від царського уряду, при цьому розмір земельних наділів залежав від посадового становища. Ці ж особи могли одержати землю у спадкове володіння або ж «навічно».

Як і в Росії, в Україні триває процес зближення правового режиму рангових земель з правовим режимом вотчин. Йдеться про передачу рангових земель у спадкоємство за умов, що нащадки нестимуть службу.

У 1729-1730 рр. гетьманом Лівобережної України Д.Апостолом було проведено «Генеральне слідство по маєтності», метою якого був облік земельної власності для встановлення титулу землеволодіння, пов'язаного з рангом землеволодільця. В результаті, значна кількість рангових земель перейшла у парну спадкову власність козацької старшини, шляхти та російських поміщиків. Своєрідною платою панівним верствам України за ліквідацію гетьманства стали царський маніфест 1765р. та урядова інструкція 1766 р., за якими на Лівобережжі було проведено генеральне межування, яке остаточно закріпило феодальне землеволодіння козацької старшини, шляхти та поміщиків. У подальшому межування було проведене на Слобожанщині у 1769-1781рр., Катеринославщині та Херсонщині у 1783-1828 рр., Таврії у 1828-1843 рр.

Наділення землею українських феодалів і перерозподіл землі між ними контролювалися царським урядом. Вже у Глухівських статтях було записано : «А кому гетьман й старшина за услуги дадут мельницу или деревню й универсалы свои дадут, чтобы царское пресветлое величество пожаловав на те местности свои грамоты». Такий устрій відповідав інтересам українських феодалів і російського самодержавства.

У XVIII ст. право власності на землю в Правобережній Україні належало виключно феодалам. Тільки вони могли вільно розпоряджатись землею, за винятком тих випадків, які спеціально передбачались законом (наприклад, заборона дарувати землю церкви). Тривалий час зберігався майорат - система спадкоємства, коли нерухоме майно переходило неподільним до старшого в роді або до старшого з синів померлого. Майоратні маєтки було вилучено з цивільного обороту. Їх не можна було заповідати, дарувати, продавати, дробити між нащадками.

Трапилося утворення нових форм землеволодіння козацькими та селянськими масами. Головне місце посіла «займанщина» - земельна власність, набута правом першого зайняття вільних або кинутих земель, що не стали власністю старшини чи шляхти. Звичаєве право на займанщину з окремими

змінами діяло майже до середини XVIII ст. і лише у 1766 р. було ліквідоване у процесі реалізації генерального межування.

У другій половині XVII ст. набула нового змісту форма подвірного землекористування, яке регламентувалося нормами литовського права та нормами звичаєвого права, які залишилися майже незмінними до середини XVIII ст. У XVIII ст. подвірне землекористування знайшло своє юридичне підтвердження у нормах генерального межування.

До зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. на її землях зберігалось традиційне правове регулювання землекористування. Земля була об'єктом власності усього коша в цілому і вважалася загальновійськовою. Формально кожний член січового товариства міг одержати землю на праві користування. Цим же правом могли скористатися й селяни, що проживали на території «вольностей запорожских». Щороку земля коша розподілялася між тими, хто міг її обробляти. Цією можливістю користувалися здебільшого старшини та заможні козаки. Землі було багато, що дозволяло козакам самим обирати ділянки, після чого вони одержували від коша «паспорт» чи «білет» на право користування цією землею і заводили на ній своє господарство - зимівник. Власник зимівника за згодою кошової адміністрації мав право розпорядитися своїм зимівником: продати, закласти, подарувати його. Як правило, зимівник і земля розглядалися як неподільні частини господарства. Заможні козаки нерідко володіли кількома зимівниками. Кошовому отаману П.Калнишевському у 1774 р. належали три зимівники. Двома зимівниками володів полковник Гараджа. У військового писаря Глоби були три зимівники. Землекористувачі платили податок кошу та несли інші повинності.

У XVIII ст. набули свого розвитку правовідносини, пов'язані з різними формами оренди землі. На практиці використовувалися як орендні контракти, так і орендні договори.

У праві України другої половини XVII ст. і в XVIII ст. присутня добре розроблена система договорів. Вона обслуговувала зростаючі товарно-грошові відносини. Найбільш поширеним були договори купівлі-продажу як рухомого, так і нерухомого майна, договори обміну, позики та оренди майна. Існували правові гарантії виконання договірних зобов'язань. Їх укладання посвідчувалось записом в актових книгах. Купівля-продаж землі оформлювалася універсалами гетьмана і, на прохання власників, закріплювалася царськими грамотами. За порушення договірних зобов'язань застосовувалися різні санкції.

Крім того, право знало зобов'язання із заподіяння шкоди. Вони поділялися на ті, що заподіяли шкоду одній особі, й на ті, що заподіяли шкоду колективу. Шкода обов'язково компенсувалася. В обох випадках особа мала відшкодувати збитки своїм майном чи відпрацюванням.

В Правобережній Україні особливою рисою зобов'язального права була зміна застави іпотекою.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами церковного права та нормами звичаєвого права. Шлюбний вік встановлювався на основі звичаєвого права. Взяти шлюб могла дівчина при досягненні 16 років, юнак - 18 років. За звичаєм заборонялось одруження між родичами по прямій лінії аж до восьмого коліна, а по боковій - до четвертого. Згода на шлюб тих, хто одружувався, була необов'язковою, але на практиці вона враховувалася. Згода батьків на шлюб

дітей була обов'язковою. Порушення цього правила призводило до позбавлення батьківського благословення, а інколи й спадщини.

Укладенню шлюбу передував договір між двома сторонами усний чи письмовий. Шлюб вважався законним, якщо було додержано усіх обрядів весільного процесу, але вони не завжди збігалися з церковними обрядами.

Крім, так званих, законних шлюбів з церковним вінчанням в Україні (Подільській, Київській, Волинській губерніях) існував шлюб «на віру» - по суті цивільний шлюб, в якому жінка була рівноправна з чоловіком.

Офіційне розірвання шлюбу було дуже рідким явищем, але у випадку розлучення сторони у присутності свідків та священника складали, так звані, розлучні листи, в яких оговорювали права та обов'язки сторін. Між селянами такі угоди укладалися усно.

В Україні було відомо спадкоємство за законом та за заповітом останній мав назви духівниця або тесязки сторін. Між селянами такі угоди укладалися усно.

В Україні було відомо спадкоємство за законом та за заповітом (останній мав назви духівниця або тестамент). На практиці переважало спадкоємство за законом. Спадкове майно одержували як сини, так і дочки померлого. Частки спадкового майна (як рухомого так і нерухомого) визначав закон. Якщо законних спадкоємців не було, або вони не прийняли спадщину у встановлений строк, майно визнавалося вимороченим і надходило до скарбниці (у шпиталі, монастирі, на потреби міста). У міщан приватновласницьких містечок дві третини спадкового майна за законом переходило до дітей для забезпечення їх повинностей на користь власника.

В Правобережній Україні право жінок на спадкове майно обмежувалося. Дочки одержували тільки четверту частину батьківського майна, усе інше розподілялося між синами. Майно матері успадковувалося синами і дочками в рівних частинах.

При спадкоємстві за заповітом вимагалось додержувати ряду формальностей. Духовний заповіт складався у письмовій формі, підписувався заповідачем та його виконувачем або парафіяльним святенником. В силу обмеження прав заповідача розпоряджатися власним майном заповіти мали засвідчуватися в судових органах. На Правобережжі заповіти на нерухоме майно затверджувалися Сеймом.

Обмежувалося також спадкове право козаків і вільних селян. Позашлюбні діти були позбавлені права успадковувати батьківське майно. Кріпаки не мали права без згоди поміщика здійснювати заповітні розпорядження чи приймати заповітне майно.

Кримінальне право. Кримінальним злочином у матеріальному розумінні вважалася дія, що завдала шкоди та збитків не тільки життю, здоров'ю, майну, честі особи, а й «шкоду та збиток державі». Одночасно набирає поширення формальне поняття злочину як дії, що заподіяла шкоду «державного інтересу», навіть, якщо ця дія і не була передбачена законом, що створювало ґрунт для судово-адміністративної сваволі. За звичаєм суб'єктом злочину могли бути усі особи, що досягли 16-річного віку. Наприкінці XVIII ст. вік кримінальної відповідальності знижується.

Розширюється й поняття вини. Злочини розподіляються на умисні, необережні та випадкові, хоча чітких термінологічних визначень форм вини ще не було. Психічно хворі не звільняються від кримінальної відповідальності, але суд враховував їх стан як обставину, що пом'якшувала вину. Вчинення злочину в

нетверезому стані або під час воєнного походу розглядалось як обставина що обтяжує вину.

Разом з тим, як і раніше, практикується притягнення до кримінальної відповідальності та покарання при відсутності вини. До покарання притягувалися дружина і діти злочинця, а також його друзі та родичі. У 1672 р. у Москві були засуджені до страти, яку замінили довічним засланням до Сибіру колишній гетьман України Д.Многогрішний та його близькі помічники. Разом з гетьманом до Сибіру були заслані його дружина, троє дітей і дві служниці. У 1709 р. було страчено багато запорізьких козаків, хоча вони не брали участі у бойових діях на боці гетьмана Мазепи проти російських військ.

Одним з найбільш небезпечних складів державних злочинів вважалася зрада. Починаючи з XVII ст., її поняття розширюється. Тепер під зрадою вважається перехід на бік ворога, що кваліфікується як злочин проти України, її народу й Російської держави. Царський уряд вважав зрадою дії гетьманів чи інших посадових осіб України, які порушували угоди України та Росії, не підкорялися царю і російським законам. При цьому цареві урядовці кваліфікували зраду досить довільно і непослідовно.

На початку XVIII ст. під зрадою переважно розумілася зрада російському царю - імператору.

У ті часи особливо тяжким політичним злочином в Україні вважалося посягання на життя і здоров'я царя та його сім'ї, образа монарха, осуд його дій та намірів.

Як і раніше, закон карав осіб, що вчинили військові злочини (ними визнавалися порушення правил несення служби, оголення зброї проти начальників, дезертирство тощо). На Запорізькій Січі тяжким злочином вважалося самовільне залишення служби, а також ухилення від неї.

Важливе місце у системі правопорушень посідають злочини проти православної віри (богохульство, чаклунство та ін.). В Правобережній Україні у кінці XVIII ст. було зареєстровано близько 100 справ про чаклунство та чарівництво.

Найнебезпечнішими службовими злочинами вважалися казнокрадство та хабарництво, широко поширені серед посадових осіб України.

До злочинів проти порядку управління і суду відносилися брутальність, невідкорення адміністрації (особливо російській), фальшивомонетництво, підроблення печаток і документів, лжеприсяга і лжесвідчення в суді та ін. Під злочином проти громадського порядку розумілося приховування злочинів, утримання притонів, бешкетування, лайка, бійка тощо. На Запорізькій Січі до цієї категорії відносилися: самовільне перевищення такси проти встановленої на Січі норми продажу товарів, харчів і питва, а також приведення на територію Січі жінки, пияцтво під час походу та ін.

Центральне місце серед караних дій проти особи займало вбивство. Особливо тяжкими видами цього злочину вважалися вбивство батьків, немовля, козацького старшини, урядовця, отруєння, вчинене за договором або за наймом. На Запорізькій Січі вбивство військового товариша розглядалось за звичаєм як найтяжчий злочин (вбивство людини, яка не належала до запорізької громади, вважалося менш тяжким злочином).

До майнових злочинів належали крадіжка, пограбування, гайдамацтво, підпалювання та інші види знищення чужого майна. Найдетальніше закон

регламентував крадіжки. Кваліфікованою вважалася крадіжка, здійснена під час стихійного лиха, з військових сховищ, у товариша, в церкві.

Кримінальне право знало злочини проти моральності. Суворому покаранню піддавався запорізький козак, який «порочит жінчину по пристойности», оскільки такий злочин «к обеславленню всего войска запорожского простирається».

За Гетьманщини у кримінальне законодавство включаються нові склади злочинів такі як «безчоловіччя» (мужеложство, скотолозтво), перевідництво. Поширеним був такий злочин як конокрадіство, котре, всупереч законодавству, розглядалося населенням як тяжкий злочин, траплялися й випадки самосуду.

Головна мета покарання полягала у залякуванні, для чого воно здійснювалося прилюдно. Одночасно його метою було запобігання (загальне та спеціальне), відплата заподіянням муки злочинцю, примусова праця, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями.

Система покарання була досить складною. У більшості кримінально-правових норм вказувався вид покарання, але не визначалися його межі. Допускалася множинність покарань, тобто застосування декількох видів покарання за один злочин. Покарання поділялися на основні та додаткові.

Вид і розмір покарання залежали від соціального становища злочинця та потерпілого. За вбивство збіглого селянина, винний карався грошовим штрафом. В Правобережній Україні шляхтич, який убив просту людину, карався теж штрафом і був зобов'язаний відшкодувати шкоду родині вбитого. Просту ж людину за вбивство шляхтича страчували. Привілейоване становище козацької старшини, української шляхти і дворянства виявлялося також в тому, що коли будь-хто з них вчинював злочин, він, як правило, підлягав значно полегшеному покаранню.

Загострення класової боротьби обумовило посилення кримінальної репресії, що досягалося не тільки переглядом чинного законодавства чи правового звичаю, а й широким застосуванням нових кримінально-правових норм, введенням нових видів покарання, а також поширенням на територію України російського кримінального права, зокрема військово-кримінальних законів.

Виключна міра покарання - страта поділялися на просту та кваліфіковану. Проста страта полягала у відсіканні голови, повішанні та розстрілі. В окремих випадках застосовувалося утоплення, про що свідчать запорізькі архіви 1700 р.: «Насыпав за пазуху песку, посадить его в реку Чортомлык». Для посилення страждань приреченого на смерть та найбільшого залякування населення застосовувалися кваліфіковані види страти: четвертування - відсікання кінцівок, а потім голови; колесування - роздроблення кісток і покладення тіла злочинця на горизонтально встановлене колесо, з тим, щоб його п'яти стикалися з головою; посадження на кіл (палу); підвішування за ребро на гак; закопування живцем у землю. Останнє покарання застосовувалося до матерів - дітовбивць. Запорожців за вбивство товариша закопували в землю живцем разом з вбитим.

Тілесні покарання поділялися на ті, якими завдавалося каліцтво, та на болючі. До перших відносилися відсікання носа, вух, кінцівок.

З болючих тілесних покарань найтяжчим було биття батоном, яке нерідко було замасковано стратою. Застосовувалося також биття киями - палицями, що також могло призвести до смерті покараного. Забивання біля ганебного стовпа було у запорожців найпоширенішим видом страти. Такому покаранню винні підлягали за крадіжки, гайдамацтво, дезертирство та ін.

Кримінальне право виходило з реальності покарання, тому вироки виконувалися, навіть, за відсутності злочинця (якщо він був втікачем). Одним з таких прикладів є повішання за наказом царя у Глухові опудала гетьмана Мазепи.

З другої половини XVII ст. набуває поширення новий вид покарання - заслання, яке заступило стародавню форму вигнання (виволання).

На Запорізькій Січі продовжувало існувати таке покарання, як вигнання - відлучення від козацької громади на певний строк чи безстрокове, без права надання вигнанцю на території «вольностей запорожских» (умежах кордонів земель Запорозької Січі) притулку та захисту.

Починаючи з другої половини XVIII ст., поширився новий вид покарання - заслання на каторгу (довічно або на певний строк). Каторжан використовували на важких роботах (побудові фортець, у копальнях тощо).

Серед видів покарання було й позбавлення волі. В'язниць, як правило, не існувало, засуджених тримали у сараях, хатах при військових урядах, пушкарнях, камерах при ратушах. Ув'язнення часто поєднувалося з «заковыванием в железа», приковуванням до стовпа чи гармати. В'язні мали самі себе утримувати, випрошуючи милостиню у населення. Строк перебування в ув'язненні визначався від чотирьох тижнів до року, але найчастіше він не вказувався - «до покорности».

З утвердженням Російського абсолютизму тюремне ув'язнення набуває широкого застосування як покарання за злочини проти влади, порядку управління, проти честі, за душоубство та ін. Тільки наприкінці XVIII ст. російський уряд робить спроби регламентувати тюремне ув'язнення.

Широкого розповсюдження набрали ганебні покарання. Одним з них було прив'язування злочинця на майдані під час ярмарку до стовпа і кожний бажачий міг піддати його тілесному покаранню. Такому покаранню піддавали злодіїв поки вони не повернуть вкрадене; нерідко воно тривало 2-3 дні. На Запорізькій Січі як ганебне покарання практикувалося посадження злочинця на дерев'яну кобилу.

Майнові покарання полягали у накладенні штрафу, відрахуванні з платні, конфіскації усього чи частини майна злочинця. У судових документах цього періоду штрафи звалися «виною». Вони диференціювалися на «вину рядову», «панську», «до шкатули войсковой», «вину злодейскую», «вину паненскую». Такий вид покарання, як відшкодування за «моральну кривду», іменувався нав'язкою. З середини XVIII ст. до нав'язки, як правило, стали додавати визначення «шляхетская», оскільки вона присуджувалося на користь козацької старшини, котра прирівнювалася до шляхти.

Перелічені види покарання підрозділялися на основні й додаткові. Усе майно засудженого гетьмана Самойловича було конфісковане - одна половина пішла до військового скарбу, друга - у царську скарбницю. Конфісковано було і майно останнього отамана Запорізької Січі - Калнишевського.

У зв'язку із широким застосуванням норм звичаєвого права окремі покарання мали архаїчний характер. Так, обвинувачення у чаклунстві каралося штрафом на користь церкви, накладанням церковної епітимії, відшкодуванням збитків (якщо вони були реальними).

Від покарання могли звільнитися (чи воно могло бути значно полегшено) розумово відсталі особи або ті, хто мав фізичні вади а також особи похилого віку. Страта не застосовувалася до вагітних жінок, підлітків до 16 років, до літніх людей.

На остаточне рішення суду могла вплинути громадська думка. Це стосувалось, зокрема, суворих вироків щодо людей доброї слави. На Запорізькій

Січі козака від шибениці могла врятувати жінка, яка побажала взяти його собі в чоловіки.

Процесуальне право. У період, що досліджується, в Україні існували дві форми процесу: обвинувально-змагальний та слідчий (інквізиційний). Як і раніше, не було чіткого розподілу процесу на кримінальний та цивільний, хоча вже намітилися тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувально-змагального, а кримінальні - в межах слідчого процесу.

На початку XVIII ст. процес був переважно гласним і відкритим. В ньому могли брати участь сторонні особи, які висловлювали свою думку щодо справи, порушували клопотання. Згодом поширення набувають закриті процеси, особливо кримінальні.

За судовою практикою, яка складалася до початку XVIII ст., усі жителі України були правоздатними. Але траплялися винятки. За литовськими статутами неправоздатними були невільники («баніти»), «безчесні», «прокляті». За попередніми нормами не визнавалися дієздатними діти, марнотратники, психічно хворі, німі, жінки без чоловіків чи опікунів та залежні селяни, якщо їх пан не виступав «асистентом».

Особи, що виступали у судовому процесі з вимогами чи захистом від претензій, звалися процесуальними сторонами. Вони брали участь в розгляді цивільних і кримінальних справ. Сторона, яка ставила вимогу іменувалася «поводом», «актором», «кредитором», «інстигатором», «укривдженим», «жалобливою стороною», «чолобитником», «донositелем». Сторона, яка захищалася називалася «возваною», «зłodійською», «відвітною». З XVIII ст. поширення одержали терміни відповідно «позивач» та «відповідач».

Недієздатні особи, а також позивач чи інший зацікавлений учасник процесу мали свого представника на суді, який називався «прокуратором», «патроном», «адвокатом», «повіреним». Згідно з законоположеннями 1743 р. «Адвокат, пленіпотент, прокуратор, повірений називається той, хто в гучній справі з доручення когось, замість поручителя на суді отстоює, відповідає і розправляєтся». За професійними адвокатами вводиться у обіг назва «присяжні скасування Гетьманщини при Генеральному військовому суді функціонували чотири призначені адвокати. За ордером Малоросійської колегії від 20 червня 1767 р. адвокатів було введено до складу нижчих судів.

Позов, позовна скарга подавалися усно, як у цивільних, так і у кримінальних справах. Лише після розпорядження Апостола скарги стали прийматися у письмовому вигляді. З подачею позова починалася, так звана, судова «контраверсія».

Попереднє слідство здійснював сам позивач - потерпілий, а в кримінальних справах, що зачіпали інтереси держави, - судові органи. Слідчі дії у судових документах називалися «шлякуванням».

Потерпілий мав повідомити про правопорушення у найближчу державну установу, пізніше в суд. Повідомлення реєструвалося у спеціальній книзі. Після цього потерпілий опитував усіх, хто хось щось знав про злочин. Якщо злочинець залишив слід, починалося його переслідування - «погоня». Потерпілий мав право сам захопити злочинця «на гарячому» і привести його до суду. Суди вживали до злочинця заходи впливу - брали під варту, накладали арешт на його майно.

Судочинство було усним. У суді вживалася здебільшого українська мова, але вона знаходилася під значним впливом мов сусідніх народів та латині. З середини

XVIII ст. застосування російської мови в Лівобережній Україні значно посилилось, тому протоколи судових засідань почали складатися на ній. Ведення протоколів було обов'язковим. За інструкцією Апостола вони підписувалися усіма членами суду. З 1783 р. було введено канцелярське судочинство, суд здійснювався суворо «за формою».

Розгляд справ у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного задоволення позову потерпілого. Сторони були зобов'язані в процесі судового розгляду («заход свій выговорить») і в наступні три дні викласти усе на папері та обмінятися копіями документів. Далі йшли допит і дослідження доказів. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів. Інститут судово-медичних експертів офіційно був створений у 70-х рр. XVIII ст.

Свідків приводили до суду сторони у числі не менше двох. Законодавство та судова практика розрізняли свідків на звичайних та офіційних. Звичайні свідки - це приватні особи, які були заінтересовані у справі та свідчили про факти, пов'язані з нею. Офіційні свідки - це також заінтересовані у справі особи, які перебували при суді; ними були розшукувач і возний. Правдивість показань сторін та свідків забезпечувалася присягою чи співприсяжництвом. Сторона, яка відмовлялася від присяги, програвала справу.

Нерідко суд вдавався до закладу - «викидщини». Сторона, яка прагнула переконати суд у власній правоті, виставляла певну суму грошей чи пропонувала ушкодити їй здоров'я та, навіть, позбавити життя, якщо вона виявиться неправою. Предмет закладу йшов на користь адміністрації чи суду.

В кримінальних справах для одержання показань обвинуваченого чи свідків застосовувалося катування у вигляді, так званої, «проби», «квестії», «муки». Звільнялися від них шляхта, духовенство, урядовці вищих рангів, божевільні, старі (понад 70 років), малолітні, вагітні жінки. Після 1716 р. подавання і дослідження доказів у судах України регулювалося нормами «Краткого изображения процессов».

Судовий процес завершувала судова постанова - «декрет». У XVIII ст. вирок суду в кримінальних справах почав називатися «мнение», постанова в цивільних справах - «решение». Крім того, суди приймали різні постанови, що стосувалися окремих питань судочинства. Вони приймалися більшістю голосів членів суду. Спочатку вони виносились усно, потім їх записували у судові книги «для пам'яті».

Сторона, яка була незадоволена вирокком чи рішенням суду, могла порушити клопотання про їх скасування. Для цього використовувалися звичайні або надзвичайні правові засоби. Звичайні засоби (скарга на суддів, апеляція) застосовувались у випадку, коли судова постанова ще не набрала чинності. Надзвичайні засоби (відновлення розгляду справи) впроваджувалися після набрання постановою чинності.

Скарга на суддів подавалася до вищого суду; вона містила відомості про те, що вони, зловживаючи службовим становищем винесли неправомірне рішення. Верховний суд міг скасувати скаргу чи задовольнити її. Якщо рішення скасовувалося, на суддів покладалася обов'язок відшкодувати усі судові витрати.

Сторона, що була незадоволена вирокком чи рішенням, мала заявити про свій намір подати апеляцію та вказати причини оскарження. Апеляція подавалася у 10-денний строк після винесення судової постанови. Розглядом справи в апеляційному порядку встановлювалася обґрунтованість постанови суду першої інстанції і, якщо

в ній були відсутні записи про показання відповідача, безпідставно відкидалися докази, була прийнята з порушенням процесуальних норм, вона визнавалася необґрунтованою, але частіше апеляційна інстанція залишала скарги без задоволення. Скасовуючи рішення чи вирок, апеляційна інстанція могла вносити в них значні зміни, навіть, прийняти нову постанову, а також надіслати справу на новий розгляд.

Відновлення процесу було надзвичайним засобом перегляду рішення чи вироку. Причин для відновлення було багато, головна з них - виникнення обставин, що раніше не були відомі суду, сторонам та їх представникам. На практиці процес відновлювався, зокрема при встановленні факту зловживання суддів та інших учасників процесу.

Судові рішення виконували місцеві уряди чи самі суди. З XVIII ст. їх виконувала особа, що служила в суді, - возний. Вироки виконував кат («містр»), іноді самі засуджені.

В Правобережній Україні процес у середині XVIII ст. із змагального перетворився на інквізиційний. Судочинство характеризувалося формалізмом і здійснювалося на латині.

ТЕМА: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ТА ПРАВО УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

П Л А Н

1. Соціальна структура населення.
2. Державний лад.
3. Джерела та основні риси права.

1. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

Правову основу реформи 1861 р. в Україні склали як спільні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ряд спеціально призначених для Українських губерній указів і постанов. Для більшості місцевостей України з родючою землею встановилися незначні за розміром селянські наділи.

Незважаючи на окремі винятки, документи реформи 1861 р. в цілому відбували інтереси поміщиків, надаючи їм широкі можливості для значного зменшення селянського землезаволодіння. Разом з тим, селянською реформою були створені соціально-економічні умови для формування нових класів-буржуазії та пролетаріату, закладено основу для зміни правового статусу колишніх класів-станів феодального суспільства у напрямі пристосування їх до умов капіталізму.

Селянство. Скасування кріпосного права внесло серйозні зміни у правове становище селян. Положення 19 лютого 1861 р. оголошувало селян, які вийшли з кріпосної залежності, “вільними селянськими обивателями” і в наступному наділило їх особистими та майновими правами: вступами в шлюб “без дозволу поміщика” і самостійно вирішувати свої сімейні та господарські справи, придбати у власність нерухоме майно. Здійснювати торгівлю і тримати “промислові та ремісничі заклади”, укладати угоди, вступати в купецькі гільдії.

За селянами закріплювалися також права у сфері судочинства вони мали подавати позови і відповідати на суді, виступати як представники сторін. Селяни також одержали право утворювати власні органи самоврядування-обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), а також сільських старост (на сільських сходах).

Однак внаслідок характеру реформи 1861 р. селяни фактично були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони ставали “селянами-власниками”, а до того вважалися “тимчасовозобов’язаними”. Їх власність вважалася тільки рухоме майно. Хати селян, інше нерухоме майно та земельні ділянки залишалися власністю поміщиків. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов’язаного стану (від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях – до 1 січня 1883 р.) виконання селянами найбільш важких для них зобов’язань - оброку та панщини.

Серед законодавчих актів, що стосувалися спеціальних груп селян, слід відмітити “Положення про устрій дворових людей” та правило про кріпосних робітників і селян дрібномаєтних поміщиків. Хоча формально дворові люди поділялися за всіма правилами, наданими селянам, що вийшли з кріпосної залежності, насправді ж вони опинилися у більш скрутному становищі. Стаття 6 Положення проголошувала: “Право на участь в користуванні польових поділом на однакових засадах, надається лише тим дворовим людям, які до обнародування

указу 2 березня 1858 р. самі особисто користувалися польовим наділом або, по влаштуванні до поміщика в послужні чи то на господарську посаду, не переставали користуватися наділом або ж нести і відрядну повинність про обробці орних ланів.” Усі інші дворові селяни польовими і присадибними землями не наділялися.

Фабричні селяни (так називалися селяни, що відпрацьовували панщину на поміщицьких фабриках та заводах) з моменту укладення статутної грамоти, але не пізніше ніж через 2 роки від оголошення законів про реформу, переводилися на оброк. Якщо фабричні селяни не мали наділів, вони звільнялися від кріпосної залежності на умовах дворових людей.

Збереження численних кріпосницьких пережитків, які обмежували право селян, було свідченням того, що селянство ще залишилося класом не капіталістичного, а кріпосного суспільства. Проте слід мати на увазі і те, що скасування кріпосного права в реальних умовах середини ХХІ ст. задало феодальному ладу, що перебував у стані затяжної кризи, нищівного удару.

Дворянство. Еволюційний шлях перетворення у пореформений період суспільної структури зумовив збереження економічних привілеїв та політичної влади за старим правлячим класом-дворянством. Після звільнення селян дворянство, як в стан вступило у період кризи і розкладу. Суб’єктивна неспроможність швидко переорієнтуватися, відмовитися від зручного життя, в сукупності з об’єктивними труднощами, сільськогосподарською кризою, нарешті з політикою протекціонізму, що досягла свого апогею з введенням у 1861 р. заборонного тарифу все це мало своїм наслідком втрату дворянством великої кількості землі.

У пореформених період клас дворян – поміщиків розколовся на дві верстви. Дворянство, яке вело своє господарство на капіталістичній основі, являло собою велику землевласницьку буржуазію, а поміщики, що поклали в основу господарювання відробіткову систему, склали клас дворян – напівкріпосників.

До прошарку дворян – землевласників, що обуржуазилися ще примикала група великих землевласників із інших станів. Однак, як справедливо зауважують сучасні дослідники, “ототожнювати ці неоднакові за змістом поняття можна тільки умовно, з обмовками. Реальністю царської Росії була глибока соціальна прірва, що відокремлювала дворян від працівників інших станів”. Ця прірва була зумовлена прямим закріпленням у законодавстві за дворянами особливих прав та привілеїв.

В Україні, ще нормами Зводу законів Російської імперії було закріплено за дворянством перше місце у переліку станів, зберігалось за ним звання “благородного”, а також обширний перелік прав. Привілеї та пільги дворянського класу були доповнені новими, спрямованими на зміцнення його економічної основи з компенсацією за втрату ним права на безоплатну працю кріпосних селян. Зокрема, дворянам було надано право на одержання кредиту в державному Дворянському банку і приватних земельних банків під заставу земель, встановленні пільги та премії за реалізацію сільськогосподарської продукції (особливо за кордоном цукру). Урядовцям — дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані пільгові умови придбання у власність і орендування земель в Правобережній Україні.

Дворянство зберегло свою корпоративну організацію, а також пануюче становище в управлінні країною. Предводитель дворянства очолював повітове по селянським справам присутствіє. «Неодмінного» члена губернського присутствія обирали дворянські збори. Дворяни очолювали дворянські училищні ради,

посідали перше місце у військових присутствіях, визначали особовий склад мирових суддів. У створених по реформі 1864р. органах земського самоврядування дворянству відводилася переважна роль.

Робітничий клас. У пореформений період пролетаріат України складався з фабрично-заводських робітників. За національною ознакою робітничий клас складався переважно з українців (близько 75%). Значний відсоток припадав на вихідців із великоруських губерній.

Становище робітників у весь час погіршувалося, посилювалася й їх експлуатація. У своєму прагненні одержати надприбутки капіталісти не турбувалися про створення для робітників належних умов праці і життя. Робочий день тривав 12-13 годин, а на багатьох підприємствах — навіть 15-16 годин. При цьому заробітна плата залишалася вкрай низькою.

Протягом тривалого часу у правовому становищі робітників не було ніяких змін. Капіталісти на свій розсуд встановлювали умови найму, тривалість робочого дня і розміри заробітної плати. Лише з початку 80-х рр. під впливом масового стройового руху, особливо у 90-х рр., уряд вдався до регулювання відносин між робітниками і фабрикантами шляхом прийняття фабрично-трудоного законодавства. Закони 3 червня 1886р. і 2 червня 1897р. були в Росії основними фабричними законами.

Буржуазія. Однією з важливіших змін у соціальній структурі суспільства було формування класу буржуазії, цей процес відбувався в межах загальних для всієї країни закономірностей. Разом з тим формування буржуазії в Україні мало свої особливості, які визначались рівнем розвитку економіки, спеціалізацією виробництва, положенням регіону в системі всеросійського капіталу. Розвиток капіталізму в промисловості, поштовх якому дала реформа 1861р., створив ґрунт для кількісного зростання промислової буржуазії, нагромадження її капіталів, зміцнення економічного становища і ролі в житті суспільства. Промислова буржуазія поповнювалася вихідцями із різних станів - дворянства, купецтва, заможного селянства. До складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково капіталісти - іноземці, які переселялися в Україну, вкладаючи капітали в важку промисловість: вугільну, металургічну. Ядро торговельної торгівельної буржуазії складалося з купців. Кількість купців у другій половині ХІХ ст. продовжувала зростати.

Поступово розвиток капіталізму супроводжувався структурними змінами в класі буржуазії. Дуже великим було значення у цьому процесі промислового перевороту. Зростання машинної індустрії, посилення концентрації виробництва мали своїм наслідком зосередження великих промислових підприємств в руках окремих осіб. Промисловий переворот висунув в лідери приватновласницького розвитку крупний промисловий капітал, який підпорядковував собі торговельний та грошовий капітал.

Поступово буржуазія займала привілейоване становище. Купецтво було звільнено від подушного податку і користувалося правом оптової та роздрібною торгівлі, створення підприємств і придбання для цієї мети землі. Уряд розширив правоздатність буржуазії прийняттям актів, які надавали буржуазії, яка вийшла з дворянського, купецького та селянського станів, однакові з буржуазією центральної Росії права (створення підприємств, одержання кредитів тощо).

Протекціоністська система певним чином сприяла промислово - капіталістичному розвитку, але вона при досягнутому його рівні не було єдино

можливою, а сам розвиток наприкінці XIX ст. міг би бути в цілому більш швидким і без митного заступництва, коли були ліквідовані кріпосницькі перешкоди, особливо на шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві. Будучи заінтересованим у розвитку промисловості, царат сприяв і виникненню промислової буржуазії. Хоча уряд з підозрою ставився до класового самовизначення буржуазії, він був вимушений дозволити їй створювати свої підприємницькі об'єднання. Саме в Україні виникло одне з таких об'єднань — з'їзди гірничопромисловців — півдня Росії.

2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Перетвореннями 60-х-70-х рр. в державний устрій Росії було запроваджено окремі елементи державності: створено виборні представницькі установи (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові суди), закладено основи буржуазного судоустрою і судочинства. Серед вищої бюрократії понизився відсоток земельних власників (трохи більше 50%). Хоча у її складі, як і раніше, переважали дворяни — урядовці, поряд з цим з'явилися і нові прошарки. Один з них складав, так званий, «третьої елемент» — вільнонайманий персонал органів самоврядування (лікарі, вчителя тощо). Починаючи з 60-х рр. у державному апараті почали працювати жінки.

В Україні існував попередній адміністративно-територіальний поділ.

Генерал-губернатори. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор був вищим представником верховної ради у «ввірених йому губерніях».

Власний апарат генерал-губернатора був невеликий — він складався лише з канцелярії та декількох урядовців для особливих доручень.

Повноваження «головного начальника краю» були закріплені Загальною інструкцією генерал-губернаторам, а також в інших нормативних актах — статутах положеннях. Загальна інструкція наголошувала, що генерал - губернатори «суть главные блюстители неприкосновенности верховных прав самодержавия, пользы государства и точного исполнения законов и распоряжений высшего правительства по всех частях управления во ввереном крае». При цьому до обов'язків генерал-губернатора відносилися питання запального добробуту і внутрішньої безпеки. Закон надавав генерал - губернатору право ревізувати усі дії осіб, його підвідомчих, доповнювати, змінювати, або скасовувати постанови підпорядкованих йому губернаторів.

Підкреслимо, що право оголошення місцевості в стані посиленої охорони належало генерал-губернатору. Цими повноваженнями вони широко користувалися при здійсненні колоніальної політики царату в Україні.

Губернатори. Наприкінці XIX ст. губернатори отримали повноваження, яких вони не мали навіть у дореформений період. У 1866р. вони отримали право вимагати виконання своїх «законних вимог» від усіх службовців. Тоді ж губернаторам була надана можливість ревізувати усі цивільні установи губернії, а також закрити приватні товариства, клуби тощо. В разі виявлення в їх діяльності чогось «противного державному порядку.» 3 1876р. Вони почали видавати «обов'язкові постанови» (про заборону зборів, закриття органів преси). За наданням губернатора Особлива нарада при МВС вирішувала питання про адміністративне заслання на строк до 5 років осіб, «шкідливих для громадського та державного спокою».

У губернатора знаходився весь поліцейський апарат губернії: він безпосередньо призначав поліцмейстерів, повітових справників, а також станових приставів.

Широкі каральні права, розгалужений апарат, на який спирався губернатор, використовувалися для боротьби з політичними противниками існуючого ладу.

В кожному із 85 повітів України адміністративна влада належала справнику, який призначався губернатором з дворян. Справник очолював повітове поліцейське управління, до складу якого входили два дворянських засідателя, що обиралися повітовими дворянськими зборами.

Важливе місце в урядовому апараті, покликаному забезпечувати «порядок і спокій» серед селянського населення було відведено земським дільничим начальникам. Вони призначалися губернатором за погодженням з предводителями дворянства з наступним затвердженням МВС. Земськими начальниками могли бути тільки потомствени дворяни, які володіли землею в повіті мали вищу освіту. Земські начальники наділялися, крім судових, широкими адміністративними функціями, до яких відносилися нагляд за органами селянського громадського управління та ревізія їх діяльності.

Першорядну роль у місцевому державному апараті відігравали органи поліції — загальної та політичної. Система органів загальної поліції, яка функціонувала у 2-й половині XIX ст. і була підпорядкована місцевій адміністрації, склалася після реформи 60-х рр.

З 1862р. у кожному повіті існував єдиний поліцейський орган — повітове поліцейське управління. Воно було органом, який очолював повітовий справник. При цьому знаходився його помічник і члени-засідателі повітового поліцейського управління, які усі разом складали управління.

Повіт поділявся на більш дрібні адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці, селища. В станах поліцію очолювали станові пристави. Вони призначалися губернатором за наданням повітового справника.

У 1878р. становим приставам надали помічників у особі поліцейських урядників.

У «виконавчі урядовці» і «нижчі чини поліції» одержували утримання від держави. У 60-70-х р. XIX ст. урядом було вжито заходів до забезпечення поліції надійними кадрами, збільшено платню, підвищено розмір пенсії, встановлені нагороди.

В усіх великих містах існували міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Поліцмейстер та його помічник призначалися губернатором. Управління були підпорядковані «виконавчі урядовці поліції» та «нижчі чини».

Міста поділялися на частини, дільниці та околотки. Частини очолювалися міськими приставами, дільниці — дільничними.

Особливе місце у поліцейському апараті Російської імперії посідали органи поліції - жандармерія.

У 1867р. було прийнято Положення про корпус жандармів. Після його прийняття на містах було створено губернські жандармські управління і жандармські поліцейські управління залізниці. Ці органи складали основу цього відомства.

У 1880-1883рр. під впливом другої революційної ситуації міністр внутрішніх справ став одночасно і шефом жандармів, замість відділення в МВС було створено Департамент поліції.

В Україні у 70-90 рр. XIX ст. територіальні органи корпусу жандармів були представлені дев'ятьма губернськими жандармськими управліннями (ГЖУ) і жандармським управлінням м. Одеси. Функціями ГЖУ були. політичний розшук організацій та окремих осіб «протиурядового напрямку», дізнання в справах про державно злочини і контррозвідка.

Територія України була покрита густою сіткою органів жандармської залізничної поліції.

Судова реформа. У 1864р. колишній, становий суд який повністю залежав від адміністрації був замінений на суд, який ґрунтувався на буржуазно-демократичних принципах: безшановості, незалежності.

Мировий суд був об'єктом пишання лібералів. Дільничі судді користувалися авторитетом у населення. Недивно, що мировий суд став об'єктом критичних нападок з боку реакційної преси.

Мирові судді обиралися повітовими, земськими зборами і міськими думами. Мирові суди за статутом 1864р.- розглядали дрібні кримінальні справи (шахрайство, образа і побої тощо).

Наприкінці 80-х рр. замість мирових суддів в Лівобережній Україні було створено нову, складну систему судових органів, низовими ланками якої були земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду. Дільничим земським начальникам передавалися, за невеликим винятком, усі справи, розгляд яких судові статути 1864р. накладали на мирових суддів.

Іншим органом, до якого перейшли функції скасованого мирового суду, був міський суддя. Міські суді призначалися міністром юстиції з осіб, що відповідали ряду вимог. Зокрема, кандидати повинні були мати вищу юридичну освіту.

Третім органом, створеним замість мирових судів, були повітові члени окружного суду. Кожен з них призначався міністром юстиції. Їм були підсудні всі цивільні та кримінальні справи, віднесені судовим статутом 1864р. до компетенцій мирових судів і не включені до юрисдикції земських начальників і міських судів.

Закони 1889р. заснували складну систему апеляційних та касаційних інстанцій для місцевих судів. Судові статути передбачали для мирових судів одну апеляційну інстанцію - З'їзд мирових суддів і одну касаційну — Сенат.

Міську реформу було розпочато після затвердження царем 16 червня 1870р. Міського положення. В першу чергу воно мало вводитися в дію у дев'яти губернських і прирівняних до них містах України. В інших містах реформа проводилася на розсуд міністра внутрішніх справ.

Згідно з положенням 1870р. на виборчих засадах створювалися органи міського громадського управління — міські думи як розпорядний орган і міські управи — як виконавчі. Міські думи обирали міські управи в склад голови та кількох членів. Новий виборчий закон, ліквідувавши становий принцип, став кроком уперед, але залишився недемократичним, оскільки вибори були цензовими, побудовані на принцип майнового представництва.

Залежно від майнового становища всі вибори поділялися на три курії. Кожна з них обирала однакову кількість гласних міської думи. Встановлений порядок забезпечував явну перевагу в думках і управах заможних верств населення міста.

Реформуючи громадське управління міст, уряд наділив органи самоврядними правами лише в тих межах, в яких вважав це вигідним і можливим для себе. Громадському управлінню були надані функції “господарського самоврядування”, яке не мало право займатися політикою.

На самоврядування було покладено багато справ загально - імперських які не мали прямого відношення до місцевих потреб (витрати на утримання поліції в'язниць, військового гарнізону). Міські ж потреби задовольнялися залишковим принципом.

Незважаючи на різні несприятливі умови, міське самоврядування відіграло важливу роль у розвитку міст.

Військова реформа. На першому етапі реформи (з 1864р.) був скорочений до 15 років строк служби рекрутів, дещо поліпшилася підготовка офіцерського складу і технічне забезпечення армії. 1 січня 1874р. Був затверджений Статут про військову повинність. Він вводив замість рекрутської військову повинність для всього чоловічого населення імперії.

Особи, які досягли 21 року, призивалися на службу за жеребом. Загальний строк служби в сухопутних військах встановлювався в 15 років (дійсна служба — 6 років, а служба в запасі — 9 років). Строки служби на флоті були відповідно 7 і 13 роки. Дійсна служба для осіб з вищою освітою складала 6 місяців, із середньою — 1,5 року.

Реформа повністю ігнорувала національний фактор при формуванні армії.

В 1864р. було створено 15 військових округів, в тому числі в Україні - Київський, Одеській, Харківській. На чолі кожного округу стояв головний Начальник, він же був командуючий військами.

Законом 1892р. про воєнний стан передбачалося істотне розширення прав військового начальства щодо населення відповідної території.

Буржуазне реформаторство 60-70-х рр. було непослідовним. Це, зокрема, виявилось в тому, що були важливі зміни в соціальному та політичному ладі хоча і підготовлялися, але так і не набрали чинності.

Питання уряду між прогресивними перетвореннями і реакційними заходами розширювали і зміцнювали опозицію старого ладу.

3. ДЖЕРЕЛА ТА ОКРЕМІ РИСИ ПРАВА

Як відомо, однією із ознак розвитку права в буржуазному суспільстві є його кодифікація. Протягом ХІХ ст. кодекси активно розроблялися і приймалися у багатьох європейських країнах. Російська бюрократія негативно ставилася до видання чітких галузевих кодексів, в яких вона вбачала можливе обмеження дій властей. Робота кодифікаційних комісій тривала довгі роки, через що підготовлені проекти кодексів до кінця століття так і не набрали чинності.

Основні джерела права не змінилися. Як і раніше, діяло повне зібрання законів Російської імперії — було опубліковане його друге і третє видання.

Чинні правові норми містив також Звід законів Російської імперії.

В галузі кримінального права діяла більша частина кримінальних та виправних норм Уложення про покарання. У 1866 і 1885рр. набрала чинності його нова редакція. Проте і в цьому разі Уложення не було позбавлене певних прогалин та казуїстичностей. Не без підстав деякі криміналісти називали Уложення «цілковитим анахронізмом».

Основним джерелом цивільного права був 10-й том Зводу законів.

Велика кількість цивільно - правових норм містилася в актах, що були видані під час реформи та найдальших перетворень, а саме, в судових статутах, тимчасових правилах про волосний суд та ін. Вони були джерелами процесуального права.

Розвиток робітничого руху в країні зумовив роздроблення фабричного законодавства. Це, зокрема були закони «Про малолітніх працюючих на заводах, фабриках та мануфактурах» (1882р.), «Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках, заводах та мануфактурах» (1885р.), «Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках, заводах та мануфактурах» (1885р.), «Про нагляд за закладами фабричної промисловості та про відносини фабрикантів і робітників» (1886р.), «Про тривалість та розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» (1897р). Норми фабричних законів, у яких йшлося про захист інтересів робітників, багато в чому мали декларативний характер.

В галузі адміністративного законодавства найважливішим було вже згадане Положення про заходи по охороні державного порядку та громадського спокою від 14 серпня 1881. Прийняте як тимчасовий захід за роки, це Положення постійно доповнювалося і проіснувало аж до повалення царату.

В обмеженому вигляді зберігли значення джерела права, звичай. Звичаєве право застосовувалося волосними судами при розгляді майнових спорів селян.

До звичаїв зверталися при відсутності норми закону.

У судочинстві, яке застосовувалося до осіб духовного звання, зберігався вплив церковного права.

Все це гальмувало, але не могло зупинити еволюцію права по новому соціально-економічному шляху.

Цивільне право. Після скасування кріпосного права селяни були виключені з переліку об'єктів власності, законом про стани їм були надані особисті та майнові права. У той же час явно пережитковий характер мало збереження у Зводі законів положень, згідно з якими до об'єктів власності було віднесено нерухоме майно, зокрема поміщицькі землі, на яких проживали тимчасово зобов'язані селяни.

Продовжували діяти деякі норми звичаєвого права, які обмежували права селян, хоча останні і були звільнені від кріпосної залежності. Ці обмеження стосувалися, перш за все, права власності селян на землю. Селяни не могли вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. Більшість угод, пов'язаних із землею, укладалися лише за згодою селянської громади.

Зобов'язальне право цього періоду ґрунтується на принципі договірної свободи. Але в умовах царської Росії можновладці міста і села нерідко нав'язували трудящим кабальні угоди. За оренду поміщицької землі селяни працювали в панських маєтках або видавали поміщикам частину врожаю, одержаного працею на орендованій землі.

Свобода найму призвела до жорстокої експлуатації робітників на капіталістичних підприємствах. Прагнули запобігти дальшому загостренню класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, царат пішов на деяке обмеження свавілля капіталістів (робочий час не більше 11,5 годин). Для нагляду за додержанням фабричного законодавства створювався спеціальний орган — фабрична інспекція.

Кримінальне право. Новою редакцією Уложення про покарання було запроваджено ряд принципів буржуазного кримінального права. Так, було встановлено, що злочином визначається діяння, прямо вказане у законі.

Проголошувався принцип вини у формі умислу і необережності.

Закріплювалися елементи складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона).

В той же час зберігалось чимало норм феодального права. Так, на першому місці в Уложенні 1885 р. стояли злочини проти релігії. Феодальним пережитком було притягнення до відповідальності дітей з 7 років.

Мета покарання полягала в тому, щоб шляхом кримінальної репресії виключити небажані для держави вчинки.

Існувало багато видів позбавлення волі, спеціальні покарання за посадові злочини. До кінця століття зберігався розподіл покарань на основні (страта, каторга та ін.) та додаткові (позбавлення титулів, звань та ін.).

Кримінальний процес. Завершається виділення в самостійну галузь кримінально-процесуального права. Буржуазно принципи судового процесу, які були проголошені реформами, залишилися незмінними до початку ХХ ст., хоча реакційні кола прагнули звужити ліберальний характер судочинства. Великим здобутком кримінально-процесуального права було проголошення таких демократичних принципів правосуддя, як сутність, гласність, змагальність, право обвинуваченого на захист.

Велике значення мало проголошення в праві презумпції невинності, згідно з якою особа вважалася невинною до того часу, доки її винність не буде доведена вироком суду. Скасовувалася система формальних доказів, яка була замінена системою вільної оцінки за внутрішнім переконанням.

В законодавстві докладно регламентувався процесуальний порядок розгляду кримінальних справ окружними судами з участю присяжних засідателів. В цих судах винесенню вироку передував вердикт присяжних про винність або невинність підсудного.

Чимало уваги було приділено стадіям кримінального процесу в загальних судах. Попереднє розслідування поділялося на дізнання та попереднє слідство. Передбачалися й такі стадії процесу, як підготовка до суду дії, судове слідство з дебатами сторін, винесення вироку і перегляд його.

Цивільний процес. Розгляд цивільних справ у мировому суді відбувався спрощено, оскільки мировий суддя вирішував одноособово невеликі за сумою позови (не більше 300 крб.). Після подачі позову відповідач викликався до канцелярії суду, де знайомився із змістом заяви. Всі основні процесуальні дії мирового судді фіксувалися у книзі протоколів рішення суду могли бути оскаржені в апеляційному порядку.

Розгляд цивільних справ у загальних судах був більш складним. Він здійснювався відповідно до принципів усності, гласності, змагальності. Справа починалася з подачі позову. З його змістом знайомився відповідач, який міг подати заперечення. В суді брали участь адвокати, допускалося примирення сторін. Тягар доказування покладался на сторону, яка щось вимагала.

Перегляд рішень змагальних судів здійснювався в апеляційному порядку.

На еволюцію правової системи царської Росії, до складу якої, входила Україна, впливав як соціально - економічний розвиток країни по капіталістичному шляху, так і загострення класової боротьби. Це зумовило суперечливість права. У своїй основі воно залишалось феодальним і в той же час в нього все більше впроваджувалися принципи та норми буржуазного характеру.

ТЕМА: ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 рр.)

П Л А Н

1. Боротьба за національно-державне відродження. Утворення Центральної Ради.
2. Утворення Української Народної Республіки. Організація державної влади.
3. Законодавча діяльність УНР.
4. Причини поразки і уроки державотворчої діяльності УНР.

1. БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ. УТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Лютнева революція створила сприятливі умови для розвитку національно визвольного руху пригноблених народів Росії. Головною перешкодою на шляху розв'язання національного питання, як уже зазначалось, була політична діяльність Тимчасового Уряду. Він, хоча і заявив у декларації від 3 березня 1917 р. про скасування усіх національних обмежень, насправді ж продовжував шовіністичну політику.

З перших днів національно-демократичної революції сталося згуртування національних сил в Україні, і виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, - Української Центральної Ради. З часом Рада мала скликати український парламент і створити відповідальний перед ним уряд. Національний центр був започаткований Товариством українських поступовців (ТУП). Його політичним ідеалом була автономія України в складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. На співпрацю з поступовцями погодилися і українські соціалісти. До Центральної Ради увійшли також представники православного духовенства, культурно-освітніх, кооперативних, військових, курсантських та інших організацій, громад і гуртків, представники наукових товариств.

3 березня 1917 р. вважається офіційною датою заснування Центральної Ради і початком її історії.

Центральна Рада виникла на революційній хвилі народного піднесення як організація, котра ставила перед собою завдання перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу та самовизначення і відродження багатовікової державної традиції.

Головою Ради було обрано видатного історика і громадського діяча М. Грушевського – лідера ТУП. Незабаром М.Грушевський приєднався до українських есерів. На чолі Ради стояли також В. Винниченко, С. Петлюра, С.Єфремов та інші. Визначальна роль у Центральній Раді належала українським соціал-демократам, які мали соціалістичну орієнтацію, розраховану на відділену перспективу. Найближчим же часом вони прагнули до того, щоб добитися від Тимчасового уряду широкої автономії для України у складі Російської Федеративної республіки.

Зміст національно-територіальної автономії М.Грушевський розкрив на прикладі “українських земель Російської держави, які прагнуть до того, щоб з них

була утворена одна національна територія”. Вона “має вершити у себе дома будь-які свої справи – економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію, суд”.

19 березня 1917 р. у Києві відбулася стотисячна маніфестація, яка завершилась ухвалою резолюції про доручення Центральній Раді вступити у прямі переговори з Тимчасовим урядом щодо зазначених проблем.

Протягом усього березня лідери Центральної Ради напружено працювали над скликанням з’їзду, який одержав назву “Всеукраїнський національний Конгрес”. В.Винниченко писав про скликання Конгресу як про перший крок по шляху організації державності.

Конгрес відбувся 5 – 7 квітня 1917 року. У документах, ухвалених Конгресом, визначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України та інших регіонів країни у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення економічних, політичних та інших прав національних меншин, які проживають в Україні; допуск представників України до участі в майбутніх переговорах з Німеччиною; встановлення правового статусу для українців, які проживають в інших губерніях Росії. Конгрес доручив Центральній Раді організувати крайові Ради та поступово встановити українську владу на місцях. Важливим рішенням було також те, що кордони автономних республік мали бути визначені на підставі етнографічного принципу. Серед організаційних питань, які вирішив Конгрес, було обрання депутатів Центральної Ради, у тому числі й до виконкому. Головою Ради став М.Грушевський, його заступниками в Раді – В.Винниченко і С.Єфремов у виконкомі - Ф.Крижанівський, Д.Антонович.

Таким чином, Конгресом були оформлені ідеологічні та організаційні основи руху, перш за все, в питаннях національно-державного будівництва як альтернативна політична сила існуючої в Україні фінансової та промислової буржуазії, з одного боку, а з другого – тієї частини пролетаріату, яку очолювала більшовицька партія. Лідери Центральної Ради використовували могутнє патріотичне піднесення українського народу, підхопивши його загальнодемократичні вимоги щодо усунення будь-яких обмежень української мови та культури в суспільно-політичному житті.

Відправною точкою організаційною роботи Центральної Ради є рішення Національного Конгресу, згідно з яким Центральна Рада мала розвиватися саме як національний парламент. Поступово почали свою діяльність президія та постійні комісії Центральної Ради, почало формуватися те, що називають апаратом, з’явилися певні кошти, хоча фінансові труднощі увесь час тяжіли над Центральною Радою. Бракувало ще одного дуже важливого елемента – правової основи, на якій ґрунтувалася б її діяльність. Проте і ця проблема була розв’язана. Уже в резолюціях Національного Конгресу Центральній Раді доручалося створити комітет для розробки статусу автономної України. Першим узагальнюючим документом, який мав регламентувати діяльність Центральної Ради, став “Наказ Українській Центральній Раді” від 5 травня 1917 року. Отже, досить швидко Центральна Рада практично завершила перший етап своєї організаційної діяльності, а її вплив зріс на стільки, що М.Грушевський визнав за можливе говорити про “Тимчасовий Український уряд”.

Тимчасовий уряд Росії, проте, не поспішав задовольняти вимогу політичної автономної України, хоча в цей період його контакти з Центральною Радою активізувалися. Для зміцнення позицій Центральної Ради досить важливе значення мала підтримка її з боку скликаних у Києві у травні 1917 р. Всеукраїнських з'їздів: військового, селянського і робітничого. З'їзд ухвалив рішення про українізацію армії. Був сформований Перший полк імені Богдана Хмельницького.

Відносини Центральної Ради з Тимчасовим Урядом все більше загострювались, що зумовлювалось перш за все політичною лінією загальноросійської влади. Прагнучи закріпити за собою на майбутнє керівництво національним рухом та враховуючи революційні настрої широких мас, Центральна Рада 10 червня 1917 р. прийняла свій перший Універсал державний правовий документ у формі звернення до населення. Він був оголошений В.Винниченком на II Військовому з'їзді. В I Універсалі проголошувалась суверенність українського народу на своїй землі.

Принципово новим було положення про відмову передавати будь-які кошти, в тому числі і податки, в центральну державну скарбницю, а також про впровадження спеціального податку – на “рідну справу”, тобто на потреби України.

Проте Тимчасовий уряд продовжував чинити перешкоди відродженню української державності. Лідери Центральної Ради після переговорів з петроградськими міністрами, які прибули до Києва, змушені були в питанні про автономію України тимчасово піти на поступки. У виданому II Універсалі 3 липня 1917 р., виходячи з угоди з тимчасовим урядом, Центральна Рада відмовилася від автономії України до скликання всеросійських Установчих зборів.

2. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У ніч з 24 на 25 жовтня 1917 року в Петрограді перемогло збройне повстання, очолюване більшовиками.

Події у Петрограді вітала про більшовицька настроєна частина трудящих України, однак переважна більшість народних мас підтримувала політику партій, які входили до складу Центральної Ради, - партій соціальних реформ і національного відродження. Тому перехід в Україні влади до Рад більшовикам вдалось здійснити лише в пролетарському Донбасі. В більшості ж районів України події розвивалися інакше. Особливо напружене становище складалося у Києві.

Одержавши повідомлення про повалення Тимчасового уряду, керівництво Центральної Ради прийняло резолюцію, в якій засуджувалось збройне повстання в Петрограді. Не маючи підстав захищати Тимчасовий уряд, українські партії все ж таки висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, бо вони не представляли всієї революційної демократії.

Центральна Рада вважала, що в такій ситуації можливий єдиний вихід, щоб вона стала дійсною, фактичною, крайовою владою, - утворення Української Народної Республіки, 7 листопада 1917 р. був оголошений текст III Універсалу Центральної Ради. “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою...” говорилося в Універсалі. – Ми твердо станемо на нашій землі, щоби силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”.

М. Грушевський наголошував: на тому, що подібна “широка автономія об’єктивно дає початок її перетворенню у “повну державу” і вже через два місяці

після проголошення УНР на весь голос заявила, що вона є “повною державою”. 22 січня 1918 р. IV Універсал Центральної Ради сповістив, що “віднині Українська Народна Республіка” стає самостійною, не від кого незалежною державою”. Зрозуміло, були й інші чинники, що зумовили рішучий поворот до повної незалежності, однак, з точки зору еволюції “чистих” державних форм, цей шлях є закономірним.

Особливе місце в структурі вищих органів в УНР займала Центральна Рада.

У деклараціях Генерального Секретаріату вживаються правові означення Центральної Ради: “законодавчий орган”, “представницький орган” і нарешті “революційний, демократичний парламент”.

Прагнучи у питаннях державного будівництва спиратися на всі соціальні верстви населення України, Центральна Рада намагалася розширити свою соціальну базу. Саме з цією метою на початок грудня 1917 р. був спланований I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів. За нормами представництва депутати з'їзду мали представляти усі українські землі.

Свої наміри щодо цього з'їзду мали і більшовики України. Вони намагалися шляхом переобрання складу Центральної Ради перетворити її на зразок російського ЦВК.

Функції українського уряду виконував генеральний Секретаріат. Після оголошення IV Універсалу Генеральний Секретаріат перетворився на Раду Народних Міністрів.

Перед українським урядом постали ті ж самі проблеми, що й перед Центральною Радою. Це були соціально-економічні проблеми, проблеми державотворення.

В галузі державотворення після проголошення УНР на перший план постає проблема, яка полягала в прагненні розділити “сфери впливу” між Генеральним Секретаріатом і самою Центральною Радою, хоча вона так і не дістала свого розв'язання. В результаті сталося так, що Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний Секретаріат як орган виконавчий займалися одними й тими ж самими питаннями, по яких приймалися то постанови, то закони.

Наприклад, протягом грудня 1917 р. і Центральна Рада, і Генеральний Секретаріат звернулися до проблеми ціноутворення. На жаль навіть конституція УНР не вирішили цієї проблеми.

Однак за тих умов українській справі значно більшої шкоди завдало не протистояння “гілок влади”, а партійні чвари й суперечки між політичними силами, які реально впливали на державне будівництво.

Центральна Рада все ж таки зробила важливий крок у напрямі формування державного механізму, ухваливши 25 листопада 1917 р. ”Закон про порядок видання нових законів”, відповідно до якого залишалися в силі до прийдучих змін законодавчим порядком усі державні уряди і установи, які залишалися на території Української Народної республіки по день 7 листопада 1917 р. Цей факт фактично заклав правові основи державного будівництва. Видані ще до жовтневого перевороту універсали й декларації мали здебільшого політичний і пропагандистський характер та були розраховані на тривалий переговорний процес з російським центром щодо кожного генерального секретаря, кожного конкретного повноваження. Проте жовтневі події в Петрограді докорінно змінили ситуацію і поставили Центральну Раду перед необхідністю терміново будувати державу в повному обсязі. В цій ситуації більшовики ламали стару державну машину, лідери

Центральної Ради, навпаки, прагнули пристосувати її до потреб національного самовизначення.

Варто звернути увагу й на те, що одні інституції починали діяти ще до того, як відповідним чином “легалізувалися”. Так, посада Генерального контролера існувала ще в першому складі Генерального Секретаріату, однак 23 березня 1918 р. його канцелярія подає на розгляд Центральної Ради проект закону “Про тимчасову організацію державного контролю”. Створення ж деяких інших, навпаки, декларувалося значно раніше, ніж до них доходили руки. Ще в жовтні 1917 р. Декларація Центрального Секретаріату передбачила організацію економічного комітету. Однак ця ідея стала реалізуватися лише в останній місяць існування Центральної Ради, коли 31 березня 1918 р. до неї надійшов проект закону “Про вищу економічну раду УНР”.

Загальні принципи організації місцевої влади вперше окреслив ще до утворення УНР М.Грушевський, який розробив таку схему: “Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки вибори з народного”.

Правова невизначеність зберігалася до останнього дня існування Центральної Ради, коли, нарешті, Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 р., не ввела все до спільного знаменника. У ст. 5 говорилося: “Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципову децентралізацію”.

Крім, цієї загальної норми, до конституції увійшло ще дві статті, які відзначали відносини суб’єктів самоврядування з державною адміністрацією. Так, Радам і Управам громад, волостей і земель належить єдина безпосередня місцева влада. Міністри УРН тільки контролюють їх діяльність, безпосередньо і через визначених урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки”. Що ж до самої Ради Народних Міністрів, то до її компетенції входили лише ті питання, які “зістаються поза межами установ місцевої самоуправи або дотикають цілої УНР”, причому Рада Народних Міністрів не може порушувати законом установлених компетенцій органів місцевого самоврядування.

27 листопада 1917 р. Мала Рада затвердила запропонований Генеральним Секретаріатом законопроект, відповідно до якого “суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки”. 12 грудня 1917 р. Секретарство судових справ внесло на розгляд Центральної Ради законопроект про утворення до скликання Установчих зборів тимчасового Генерального Суду, і через три дні він був ухвалений Центральною Радою.

“Генеральний суд, - йшлося в ст.1, - складається з трьох департаментів цивільного, карного і адміністративного і виконує по цілій території України всі Функції, належні досі Правительствующому Сенатові в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства”. Члени Генерального Суду мали звання генеральних судів, а їх повноваження – до затвердження Генерального Суду мали звання генеральних суддів, а їх повноваження до затвердження Генерального Суду на основі Конституції – визначалися дореволюційним російським законодавством, зокрема, «Учреждением судебных установлений». Цим законодавством керувалися й суди першої інстанції.

У подвійному підпорядкуванні опинилася так звана “прокуратурія”. З одного боку, вона діяла при Генеральному Суді і називалася – Прокуратурія Генерального

Суду, а з другого – її регламент затверджувався секретарством судових справ, і воно ж надавало одному з прокурорів звання старшого й доручало “провід над прокураторією”. На початку січня 1918 року Центральна Рада ухвалила й спеціальний закон “Про упорядження прокураторського нагляду на Україні”.

Важливий крок на шляху формування судової системи Центральна Рада зробила 30 грудня 1917 р. вона спеціальним законом визнала “неправомочність київської, харківської і новочеркаської судових палат 1 грудня 1917 р.” і одночасно ухвалила ще один закон - “Про заведення апеляційних судів”.

Цікаво, що на практиці вибори судів проходили в обстановці конкурентної боротьби. Як свідчать протоколи засідання Центральної Ради від 2 квітня 1918 року на ньому було обрано п’ятеро Генеральних суддів, причому для голосування пропонувалося 17 кандидатур.

Наприкінці квітня 1918 р. Центральна Рада знову мала розглянути питання про Генеральний суд. Так, 18 квітня 1918 р. Генеральне писарство винесло на її розгляд проект закону “Про зміну Артикулу і Закону про Генеральний Суд, яким, зокрема, йому пропонувалося надати й функції Головного Військового Суду щодо справ, вирішуваних на території України.

3. ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проголошення УНР докорінно змінило орієнтири в обстановці, коли молода держава опинилася віч-на-віч з проблемою невідкладного законодавчого регулювання найважливіших проблем життя країни.

25 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про порядок видання законів, згідно з яким “до сформування Федеративної Російської республіки і утворення її конституції виключне й неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Центральній Раді”, а “право видавати розпорядження в обсягу урядування на основі законів належить Генеральним Секретарям Української Народної Республіки”. Разом з тим, цей закон не підтвердив дію “всіх законів і постанов”, які мали чинність на території УНР до 27 жовтня 1917 р. і не були скасовані Універсалами, закони й постанови центральної Ради й Генерального Секретаріату. Водночас почався процес формування власної правової системи.

В галузі державного будівництва найбільш вагомим з огляду на стратегічні завдання Центральної Ради став закон “Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки” - це був найбільший за обсягом закон, прийнятий Центральною Радою, 183 статті якого детально регламентували порядок організації й проведення виборів.

Досить неоднозначно розвивалася діяльність Центральної Ради в сфері, умовно кажучи, “правового забезпечення економічної реформи”. Тодішня ідеологія цих перетворень визначалась проголошеними III Універсалом гаслами “Упорядкування праці робітництва”, “доброго упорядкування виробництва”, “рівномірного розподілення продуктів”. Відповідно Центральна Рада мала виробити правові підходи до реалізації своєї концепції “соціально орієнтованої” і “керованої” економіки, однак вона не досягла цієї мети, насамперед через політичні причини, хоча в той час прийняла ряд важливих актів.

На перший план вийшла проблема власної валюти – в умовах кризи грошового обігу. На початку січня Центральна Рада вела в дію “Тимчасовий закон

про випуск державних кредитних білетів УНР”. Закон встановлював, що вони випускаються державним банком в розмірі, суворо обмеженому дійсними потребами грошового обігу.

Деякі акти регламентували оподаткування. Зокрема, відповідно до закону від 9 грудня 1917 р. всі державні податки та прибутки, які на підставі існуючих законів збиралися на території УНР, визнавалися “прибутками державного скарбу УНР”. Генеральний Секретаріат закликав населення своєчасно вносити податки.

Нарешті, справжнім каменем спотикання для Центральної Ради виявився державний бюджет, який так і не вийшов за межі проміжних рішень.

Деякі кроки зробила Центральна Рада і в галузі соціального законодавства, ухваливши, щоправда, із запізненням, закон “Про 8-годинний робочий день”.

Центральна Рада торкнулася багатьох інших галузей права – від кримінального до міжнародного.

Особливе заперечення виклала ідея власності на землю. III Універсал скасував право приватної власності на землю.

Аналогічний принцип був покладений в основу земельного законопроекту, ухваленого наприкінці січня 1918 р. Ним, зокрема, встановлювалося, що “Землі відводяться земельними комітетами в приватнотрудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам”.

Складнішою виявилася доля закону про громадянство від 2 – 4 березня 1918 р., згідно з яким громадянином УНР визнався той, “хто народився на території України і зобов’язаний з нею постійним перебуванням”.

Слід пам’ятати і закон про державну символіку. 12 березня 1918 р. Мала Рада затвердила “Володимирів Тризуб” державним гербом УНР.

Паралельно продовжувалась робота над проектом конституції УНР. 12 листопада 1917 р. VII сесія Центральної ради на своєму засіданні заслухала доповідь М. Грушевського про проект конституції України. Згадує її і IV Універсал, де сказано, що Установчі збори мають ухвалити конституцію й закріпити в ній “свободу, порядок і добробут на тепер і на будучі часи”.

Та історія, як відомо, повернула все по своєму, і конституцію ухвалила Центральна Рада. Це сталося 29 квітня 1918 р., тобто останній день її існування.

Відповідно до конституції УНР мала б стати парламентською республікою. У свій передостанній день Центральна Рада обрала президента УНР. Ним став М. Грушевський. Центральна Рада прийняла Конституцію як перспективний документ, як своєрідний заповіт, бо добре усвідомлювала свою приреченість, однак, сподіваючись на краще, прагнула зміцнити свої позиції. Саме для цього і потрібен був президент.

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ І УРОКИ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНР.

4 грудня 1917 р. Центральна Рада отримала ультиматум Раднаркому за підписами Леніна і Троцького. Обвинувачення з боку радянського уряду зводилось до того, що відкликаючи в односторонньому порядку українізовані війська, Центральна Рада дезорганізує фронт, крім того роззброює радянські сили в Україні й відмовляється пропустити війська проти Каледіна. А через два дні на засіданні Всеукраїнського з’їзду Рад М. Грушевський заявив, що на Україну вже вступили війська Раднаркому.

У відповідь на ультиматум Раднарком обвинувачувався у грубому замаху “на право самовизначення України шляхом нав’язування їй своїх форм політичного устрою”. М.Грушевський заявив, що “народні комісари не мають права втручатися в українські справи, а у прийнятій на Всеукраїнському з’їзді Рад резолюції ультиматум визначався як “агресивний крок проти Української Народної Республіки”. Нарешті, В. Винниченко, М.Порш в розмові по прямому дроті з українською делегацією, яка перебувала в Петрограді для участі в селянському з’їзді, підкреслили, що основою для переговорів між Центральною Радою і Раднаркомом може бути визнання УНР й заява народних комісарів про повне невтручання у її внутрішні справи. Більшовики ж навпаки, незважаючи на численні декларації про “самовизначення націй аж до відділення”, не переводили своїх відносин з Україною в площину міжнародного права.

Постає закономірне запитання: чому перед такою загрозою, а тим більше після вітальних телеграм Центральній Раді, після багатотисячних маніфестацій на її підтримку, після ширококомовних й цілком обґрунтованих заяв, що український рух підтримують мільйони багнетів, все ж таки Центральна Рада не змогла протистояти більшовицькому наступу, а в творах В.Винниченка з’явилися такі сумні рядки “Я під той час уже не вірив у особисту прихильність народу до Центральної Ради”.

Відповідь на це запитання лежить у площині двох факторів – зовнішнього і внутрішнього.

Насамперед, це характерна для української історії проблема політичної орієнтації. Лідери Центральної Ради, зазначав В. Винниченко в своєму “заповіті борцям”, опинилися перед вибором: де шукати допомоги проти ворога нашого національного визволення. Думка щодо цього була неоднозначною: одна частина стояла за те, щоб шукати її в народі, йдучи на зустріч вічним соціально-економічним прагненням його, щоб із гасла “Вільна Україна” зробити гасло “Вільна Україна без холопа і пана”, щоб з’єднати всі прагнення в одне, щоб одnobічне визволення розвинути у всебічне. Інша частина Центральної Ради не найшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти це гасло, вона переважною більшістю голосів висловила “за орієнтацію на зовнішні сили, закликання на поміч проти більшовицької навали німецького війська.

Що ж стосується внутрішнього фактора, то тут спостерігається універсальна закономірність, якою є вічна прірва між задумом і його втіленням у життя, що виявилася у спробах Центральної Ради реалізувати намічену соціальну-економічну програму. Українські лідери добре усвідомлювали вирішальне значення соціально-економічних перетворень. Та цей далекоглядний висновок лишився тільки політичним заповітом. Так само фатальну роль відіграла й нездатність Центральної Ради налагодити ефективний державний механізм.

Однак, була ще одна причина, ще на початку діяльності Центральної Ради М. Грушевський запропонував визнати “всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством”.

Він щиро прагнув національного миру й злагоди, однак, зіткнувшись з цілком злободенною дилемою – пріоритет націй чи прав людини, все ж таки обирає перше. І це породило низку труднощів.

У житті, таким чином, все виявилось набагато складнішим, в ідеалістичні картини міжнародних взаємин не мали шансів у тодішньому розколотому суспільстві. На жаль, М.Грушевський та його соратники не змогли знайти оптимального рішення, і це врешті-решт визначило їх долю.

ТЕМА: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ БУДІВНИЦТВО В УСРР У 1919-1920 р.

П Л А Н

1. Державне будівництво.
2. Органи захисту більшовицького радянського режиму.
3. Становлення радянського права.

1. ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО

Всеукраїнський з'їзд Рад. Як уже зазначалося, після жовтневого збройного повстання у Петрограді та приходу до влади більшовиків, оформленого рішенням II Всеросійського з'їзду Рад робітничих та солдатських депутатів, III Універсалом Центральної Ради у відповідь на це було проголошено Українську Народну Республіку. Центральна Рада засудила збройне повстання у Петрограді та зробила заяву про неприпустимість нелегітимного переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів. Намітилося явне протистояння Центральної Ради та ВЦВК і Раднаркому на Чолі з Леніним В., як загальноросійської державної влади. Це протистояння значно посилилося після "Маніфесту до українського народу" з ультимативними вимогами до Української ради. Прийнятий Раднаркомом 3 грудня 1917 року, напередодні I Всеукраїнського з'їзду Рад, цей маніфест став своєрідним каталізатором, який прискорив початок громадянської війни в країні.

Більшовики України, спираючись на прийнятті II Всеросійським з'їздом Рад декрети про мир і землю, Декларацію Всеросійського ЦВК про права народів Росії, та інші популярні акти радянської влади і, борючись за перетворення їх в життя, розгорнули бурхливу діяльність по більшовизації Рад та встановленню їх влади на місцях як органів класової диктатури пролетаріату. Недостатньо активна позиція Центральної Ради щодо практичної реалізації проголошених нею соціальних завдань, про що писав В. Винниченко, полегшила процес становлення більшовицької влади у уряді, перш за все пролетарських регіонів України. Після перевиборів до Рад у листопаді та на початку грудня 1917 року в них різко посилювався вплив більшовиків. У багатьох Радах вони повністю оволоділи керівними позиціями. У Луганській Раді більшовики склали 85,5% депутатів, Бердянській – 75, Друновській – 70, Київській – 60, Лозово – Павловській – 57,8, Кременчуцькій – 52,6, Харківській – 47,5, Катеринославській – 46,6, Одеській – близько 40%. Всього на кінець 1917 року в Україні діяли майже 300 Рад, переважно робітничих та селянських депутатів. У їх будівництві більшовикам України значну допомогу подавали їх однопартійні з центральних регіонів Росії, ЦК більшовицької партії. Більшовики розгорнули активну діяльність по утворенню пролетарських збройних формувань – Червоної гвардії. Найчисленнішою в Україні була Червона гвардія Донбасу – найважливіша збройна опора більшовиків. ЦК більшовицької партії робив усе можливе, щоб забезпечити Червону армію зброєю. Робітники Донбасу й самі виготовляли зброю на заводах Луганська, Юзівки, Краматорська та інших міст. Характерною рисою Червоної гвардії вже у листопаді було прагнення більшовиків перетворити її на організацію поголовного озброєння робітників.

З'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів прийняв пропозицію більшовицьки настроєних делегатів Всеукраїнського з'їзду Рад про об'єднання в

єдиний з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів. На цьому з'їзді були представлені 82 Ради (близько 200 делегатів), ясна річ, важко визнати легітимність такого з'їзду.

З'їзд Рад розглянув такі питання: 1) про сучасний політичний момент; 2) про організацію влади в Україні; 3) про самовизначення України; 4) про вибори Центрального Виконавчого Комітету України. Порядок денний був доповнений питанням “Про Донецько-Криворізький басейн”.

Структуру органів влади I Всеукраїнський з'їзд Рад визначив, орієнтуючись на зразок, який склався у Радянській Росії. Влада на місцях закріплювалася за повітовими, міськими, губернськими та обласними Радами. Здійснення влади у центрі покладалося на Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, обраний ними ЦВК, й ті вищі органи виконавчої і розпорядчої влади, які мав створити ЦВК. Із передбаченого 61 члена ЦВК з'їзд обрав лише 41, вказавши, що 20 його членів мають бути добрані наступним з'їздом Рад селянських депутатів. У числі обраних було 35 більшовиків, 4 лівих есери, 1 лівий український соціал-демократ та 1 меншовик-інтернаціоналіст. Головою ЦВК був обраний лівий український соціал-демократ Ю.Медведев.

17 грудня було опубліковане повідомлення, що ЦВК Рад України утворив радянський уряд – Народний Секретаріат.

Основним завданням більшовиків тепер стала боротьба проти Центральної Ради, та повсюдне встановлення радянської влади на місцях. Це у підсумку мало привести до однопартійної більшовицької державної системи.

Центральній Раді довелося поспіхом формувати нові загони “вільних козаків” і гайдамаків.

У січні 1918 року радянська влада була встановлена у Вінниці, Олександрівську, Миколаєві, Херсоні, Єлизаветграді, Кам'янець-Подільському, багатьох інших містах і селах, а також у Криму.

Вірні Центральній Раді війська не змогли стримати наступ радянських військ. Крім того, в самому Києві почалося збройне повстання. 28 січня 1918 року в Києві встановилася радянська влада. 30 січня до міста прибув Народний Секретаріат.

Події революції, громадянської війни та воєнної інтервенції займають чільне місце в історії України. Оцінка їх була неоднозначною. І це природно, адже йшлося про долю й саме існування цілих класів, верств населення – мільйонів живих і зведених у могилу людей. Останнім часом вчені піддають науковому, критичному аналізу цю найбільш значущу і водночас трагічну подію двадцятого століття.

Всеукраїнський з'їзд Рад. Громадянська війна і вступ у середині лютого в Україну австро-німецьких військ поставили перед Радами ряд складних проблем у сфері державного будівництва. Для зміцнення диктатури пролетаріату потрібно було перш за все посилити представництво найбіднішого селянства у вищих органах державної влади. З цією метою за рішенням I Всеукраїнського з'їзду Рад на 15 січня 1918 року у Харкові скликався Всеукраїнський з'їзд Рад селянських депутатів. Проте на з'їзд приїхали лише частина (78) делегатів, котрі й утворили Всеукраїнську селянську конференцію, яка розпочала свою роботу 20 січня. У числі делегатів було 44 більшовиків та їх прибічників. Серед інших переважали ліві есери.

Більшовики прагнули ліквідувати політичний плюралізм, і встановити в країні диктатуру своєї партії. Конференція у резолюціях приєдналася до рішення 1

Всеукраїнського з'їзду Рад і схвалила політику ЦВК Рад України та Народного Секретаріату. Особливу увагу селянської конференції привернув проект декрету про землю, схвалений в основних положеннях. Закінчуючи свою роботу, конференція обрала членами ЦВК 20 представників селян, як це було вирішено І Всеукраїнським з'їздом Рад. Конференція висловилася за скликання найближчим часом ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів.

З питання про землю ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв “Тимчасове положення про соціалізацію землі”, яке відтворювало з незначними змінами ухвалений 27 січня 1918 року Всеукраїнським ЦВК “Закон про соціалізацію землі”, і доручив ЦВК Рад України розробити та оприлюднити декрети про 8-годинний робочий день і робітничий контроль, а також маніфест “До українського народу” та відозву до австро-німецьких солдатів окупаційних військ. З'їзд обрав новий склад ЦВК Рад України.

ВУЦВК і Народний Секретаріат. Діяльність ЦВК Рад України здійснювалася у важких умовах. Він, як і Народний Секретаріат, переїхав з Харкова до Києва, а згодом, у зв'язку з австро-німецькою інтервенцією, був змушений перебраться до Полтави, потім до Катеринослава і нарешті – до Таганрога. При евакуації багатьох членів ЦВК залишили на місцях залишили для підпільної роботи. Щоб зберегти працездатність ЦВК, довелося поповнити його склад, не чекаючи ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад. У лютому 1918 року ЦВК включив до свого складу 8 представників селянської бідноти, обраних Катеринославським губернським з'їздом, а у першій половині березня – 10 представників виконкому Київської Ради, 5-від Полтавської міськради та 14- від Полтавського губвиконкому.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади радянської України був її уряд – Народний Секретаріат, який формувався ЦВК. За прикладом Раднаркому Росії Народному Секретаріату були надані також законодавчі повноваження. Проводилася, як показала історія, хибна лінія на відмову від розподілу гілок державної влади. Центральними органами управління окремими галузями державної діяльності були народні секретарства, які очолювалися членами ЦВК- народними секретарями.

Складане завдання створення центрального державного апарату Народний Секретаріат вирішував шляхом використання апарату місцевих Рад. Наприклад, функції республіканського продовольчого комітету покладалися на Харківський губпродком, комісаріат у справах польської нації був організований на базі відповідного Харківського губернського комісаріату. У зв'язку з тим, що секретарствам в умовах війни часто доводилося змінювати своє місцеперебування, більшість із них навіть не мала можливості розгорнути свій апарат.

Місцеві Ради. В міру організації радянського державного апарату на місцях ліквідувалися урядові установи Центральної Ради. 24 січня 1918 року народне секретарство внутрішніх справ повідомило, що “жодне розпорядження, яке виходить від скинутої Центральної Ради, не повинно виконуватися”, а винні у невиконанні цієї вказівки “оголошуватимуться ворогами народу України”. 27 січня Народний Секретаріат скасував посади губернських, повітових та міських комісарів Тимчасового Уряду і Центральної Ради.

Політичною підставою організації та діяльності місцевих Рад була їх більшовизація. У деяких пролетарських центрах це завдання, як вже зазначалося, було розв'язане ще наприкінці 1917 року. Проте більшовики намагалися завершити

цей процес повсюдно. У цьому плані велике значення мало злиття Рад робітничих та солдатських депутатів з Радами селянських депутатів.

Більшовизація Рад навесні 1918 року наштовхнулася на серйозний опір з боку інших лівих партій, перш за все лівих есерів. При розв'язанні найважливіших питань усе більшого значення набувають розширені пленуми Рад, тобто пленуми, на які запрошувалися представники фабзавкомів, профспілок, солдатських комітетів, штабів Червоної гвардії та інших низових організацій. Більшовики намагалися передати їм функції розв'язання усіх найважливіших питань. Меншовики та есери обґрунтовано оспорювали законність таких рішень.

Надзвичайні органи радянської влади. В Україні, за прикладом радянської Росії, створювалися також надзвичайні державні органи влади – революційні та військово-революційні комітети.

Надзвичайним органом всеукраїнського значення була також надзвичайна комісія Народного Секретаріату для “оборони країни і революції”, створена 21 лютого 1918 року. Ця комісія одержала “найширші повноваження, включаючи й право негайно приймати рішення від імені уряду Української Республіки”. Вона відала організацією революційної армії, мала право вводити воєнний і облоговий стан.

У початковому періоді радянського будівництва створювалися крім ревкомів також інші тимчасові надзвичайні органи радянської влади, а саме: революційні штаби, революційні “трійки”, “шістки”, “сімки” та “дев'ятки”. Революційні штаби утворювалися ревкомами або Радами для збройної боротьби з політичними противниками, їхні функції дещо збігалися з функціями штабів Червоної гвардії, а нерідко наближались до функцій російських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, яких в Україні на той час ще не існувало.

У здійсненні влади на місцях помітна роль належала комендантам і комісарам, котрі призначалися або обиралися ревкомами, революційними штабами та Радами, а іноді місцевими з'їздами Рад. Штаб головному В. Антонова-Овсієнка, Центральний військово-революційний комітет Донбасу, усі інші надзвичайні комітети призначали комісарів для виконання на місцях воєнних, продовольчих завдань і боротьби з політичними противниками.

Боротьба за відновлення Радянської влади. Під час громадянської війни Україна була окупована австро-німецькими військами. Аналіз подій весни 1918 року, а також попереднього періоду дозволяє, як це не прикро, зробити висновок, що громадянська війна розпочалася насамперед як війна сил, керованих соціалістичними партіями. Найбільш жорстоку позицію, що виключала політичний плюралізм, займали більшовики. Логіка боротьби призвела до виходу “на поле бою” праворадикальних сил, аж до “білого руху”. До цієї боротьби підключилися також іноземні інтервенти. Більшовики опинилися у внутріполітичній, а невдовзі – і в зовнішньополітичній ізоляції, що, можливо, і стало одним із основних чинників, які підштовхнули їх на згубний шлях. Більшовики й у теоретичному плані розглядали громадянську війну як виправданий у певних умовах метод утвердження соціалізму. Отже, війну було розпочато відповідно до фатального лозунгу Леніна про перетворення війни імпералістичної у війну громадянську. Ленін проголошував, що більшовики – єдина партія, яка не боїться такої війни. “Наша партія за громадянську війну”, - повторював за ним Троцький.

У цілому події 1918-1919 років в Україні розгорталися в загальному контексті громадянської війни на території дореволюційної Росії. Разом із тим вони

мали свою специфіку і визначалися особливим драматизмом, який виявився у надзвичайній запеклості боротьби за владу, в більш складному, ніж в інших регіонах колишньої імперії, комбінування найрізноманітніших політичних сил, їх швидкій змінюваності біля керма влади, у поєднанні гасла соціального визволення з гаслом національно - державного суверенітету.

Більшовики, спираючись на допомогу радянської Росії, докладали чимало зусиль, щоб відновити в Україні радянську владу. Боротьба за відновлення органів радянської влади розпочалася ще на початку окупації України Австро-німецькими військами. 18 квітня 1918 року у Таганрозі, куди евакуювалися ЦВК і Народний Секретаріат, відбулася сесія ЦВК Рад України, де було створено Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів (Повстанбюро) у складі 9 чоловік. Найбільш значну групу в Повстанбюро склали більшовики, його головою був М. Скрипник. До складу Повстанбюро входили також ліві есери та ліві українські соціал-демократи.

Програма діяльності уряду в розгорненій формі містилася у “Декларації Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України”, опрелюдненій 28 січня 1919 року. Український Радянський уряд в період до третього Всеукраїнського з’їзду Рад зосередив свою діяльність на організації вигнання інтервентів і розгрому збройних сил внутрішньої опозиції.

З’їзди Рад скликалися за багатоступінчастою виборчою системою. Губернські з’їзди Рад склалися з’їздів Рад. На допомогу диктатурі пролетаріату в умовах країни з величезною більшістю селянського населення були підвищені норми представництва для робітників.

Третій Всеукраїнський з’їзд Рад. Конституція УСРР 1919 року. До початку весни 1919 року на значній частині території України були відновлені Ради. Радянське будівництво в УСРР вступило у нову фазу. На початку березня 1919 року відбувся третій з’їзд КП(б)У. Для участі у його роботі ЦК РКП(б) направив Свердлов – найближчого соратника Леніна. Третій з’їзд КП(б)У, розглянувши проект Конституції УСРР підкреслив, що вона має закріпити диктатуру пролетаріату у формі Республіки Рад. Враховуючи досвід державного будівництва в радянській Росії, третій з’їзд КП(б)У визнав за необхідне для УСРР прийняти Конституцію РСФРР, з деякими змінами залежно від місцевих умов.

10 березня 1919 року проект Конституції УСРР був поданий на розгляд і затвердження з’їзду Рад. З доповіддю про проект Конституції виступив член ЦК КП(б)У, нарком юстиції О. Хмельницький. Проти проекту Конституції виступили ліві есери, які піддали критиці положення, що УСРР є республікою диктатури пролетаріату. Третій Всеукраїнський з’їзд Рад відкину це заперечення і затвердив запропонований проект Конституції.

На третьому Всеукраїнському з’їзді Рад був обраний ВУЦВК у складі 99 членів, з них 89 більшовиків та 10 українських есерів (боротьбистів). ВУЦВК обрав свою Президію і затвердив склад Раднаркому. Головою ВУЦВК був обраний Г. Петровський. До складу Раднаркому увійшли більшовики О. Бубнов, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Скрипник, О. Шпіхтер та інші.

У квітні-травні 1918 року влада в УСРР, як центральна, так і місцева, в основному була організована відповідно до Конституції. Виняток становили прифронтові райони, а також такі, де особливо сильним був опір опозиції. Тут влада залишалась у ревкомів. Всього до червня-липня 1919 року було обрано 10 губернських, 95 повітових, 1816 волосних та 14143 сільських виконкомів.

Серед заходів, що були здійсненні партією більшовиків і радянською владою по перетворенню країни у озброєний табір, значне місце зайняла перебудова державних органів відповідно до воєнних умов. 30 квітня 1919 року за прикладом Ради оборони УСРР. Через Раду робітничої та селянської оборони комуністична партія і радянська влада здійснювали безпосередню мобілізацію усіх сил та засобів країни в інтересах її оборони. До Ради оборони УСРР входили секретар ЦК КП(б)У, два представники ВУЦВК, голова Раднаркому, наркоми у військових справах, Продовольства, шляхів сполучень, соціалістичної інспекції, командуючий військами Українського фронту та один з членів Реввійськради, голова надзвичайної комісії по постачанню Червоної армії.

Відновлення радянських органів влади та управління.

Наприкінці 1919 року білогвардійці, війська інтервентів і сили внутрішньої опозиції зазнали поразки. Розпочалося відновлення в Україні диктатури пролетаріату. Пленум РКП(б), який відбувся 29 листопада 1919 року, прийняв резолюцію «Про Радянську владу на Україні», в якій були накреслені завдання диктатури пролетаріату в республіці. Розуміючи небезпечність революційного екстремізму, ЦК партії дав вказівки щодо організації державного апарату, підкресливши необхідність посилення зв'язку радянських установ з трудящими масами. Перед представниками центральної влади ставився обов'язок широко залучати бідне та середнє селянство до справи управління країною. Для керівництва партійною та радянською роботою в Україні пленум ЦК РКП(б) запропонував сформувати Тимчасове бюро у складі С.Косіора, Г.Петровського, В.Затонського і Д.Мануїльського.

22 грудня 1919 року Всеукрревком затвердив «Тимчасове положення про організацію Радянської влади на Україні», згідно з якими губернські ревкоми призначалися Всеукрревкомом за узгодженням з губернськими комітетами КП(б)У і командуванням Червоної армії. Повітові ревкоми призначалися губернськими ревкомами також за узгодженням з місцевими більшовицькими парторганізаціями та військовою владою.

У другій половині лютого 1920 року Всеукрревком склав свої повноваження, оскільки виконав покладені на нього завдання. Було прийнято рішення про відновлення ВУЦВК та Раднаркому.

Радянське будівництво в УСРР у 1920 році. 25 лютого Президія ВУЦВК ухвалила рішення «Про призначення повсюдних виборів до Рад та про порядок обрання на Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад».

На заключному засіданні Четвертого Всеукраїнського з'їзду Рад був обраний ВУЦВК у кількості 82 членів і 44 кандидатів. Серед членів ВУЦВК було 74 комуністи, 2 україністи, 3 лівих есери (боротьбисти), 3 безпартійних.

У листопаді 1920 року в Харкові відбулася П'ята конференція КП(б)У, яка накреслила основні завдання у зв'язку з переходом до мирної праці. У сфері державного будівництва на перший план висувалося таке завдання, як повсюдний перехід влади від надзвичайних органів до Рад. Було прийняте рішення про повсюдні перевибори Рад. В основу виборчої компанії було покладено принцип скликання широких виробничих конференцій, загальних зборів, мітингів. У жовтні-грудні 1920 року в багатьох промислових центрах були обрані міські Ради, і всюди в них були забезпечені пролетарська більшість та комуністичне партійне керівництво.

Федеративні зв'язки радянських республік до укладення воєнно-політичного союзу.

Наприкінці 1918-го на початку 1919 років отримали розвиток такі форми зв'язків між радянськими республіками, які утворилися ще наприкінці 1917-го на початку 1918 років. Ці форми державних зв'язків визначалися такими принципами: тотожність суспільно-економічного і політичного ладу, керівна роль ЦК комуністичної партії на території радянських республік, що забезпечило у будівництві федерації особливе становище РСФРР.

На початку 1919 року склалася і така ознака тогочасного “федеративного характеру” відносин між радянськими республіками, як спільність громадянства.

Слід мати на увазі, що при такому федеративному будівництві часто ігнорувалися особливості національного розвитку, прагнення народів до самобутності, розвитку національної культури. Таким чином, ще до укладення угоди від 1 червня 1919 року між РСФРР, УСРР та іншими радянськими республіками склалися характерні форми державного зв'язку, які знайшли розвиток і юридичне оформлення в наступних договорах, укладених між ними.

Воєнно-політичний союз УСРР з РСФРР та іншими радянськими республіками. Необхідність подальшого зміцнення об'єднання радянських республік диктувалася метою, на той час дбали більшовики проведення в життя ідеї світової пролетарської революції. Заходи щодо союзу радянських республік протягом березня-травня неодноразово обговорювалися ЦК РКП(б). Вони передусім зводилися до забезпечення тісної єдності республік, особливої ролі в цьому процесі радянської Росії. У квітні 1919 року ЦК РКП(б) ухвалив директиви для ЦК РКП(б)У щодо необхідності єдності дій радянської України та радянської Росії.

Остаточна форма союзу республік була визначена на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 1 червня 1919 року. В той же день відбулося засідання ВЦВК за участю представників радянських республік. ВЦВК прийняв декрет “Про об'єднання Радянських соціалістичних республік : Росії, України, Литви, Латвії, Білорусі для боротьби зі світовим імперіалізмом”, де говорилося: “Здійснити тісне об'єднання:

- Військової організації та військового командування.
- Рад народного господарства.
- Залізничного управління та господарства.
- Фінансів.

Комісаріатів праці Радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусі та Криму з тим, щоб керівництво зазначеними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій».

Робота більшовиків по об'єднанню радянських республік поновилася після перемоги над білогвардійцями. Велику роль у розв'язанні цієї проблеми відіграли постанови Всеросійської партконференції, в яких була накреслена програма подальшого зміцнення в Україні диктатури пролетаріату.

Подальше поглиблення і розширення інтеграції радянських республік наприкінці 1920 року. Після вигнання інтервентів і перемоги над силами внутрішньої опозиції розпочався перехід до мирного будівництва. У боротьбі з господарською розрухою передбачалося зміцнення федеративних зв'язків між УСРР, РСФРР та іншими радянськими республіками шляхом укладання двосторонніх союзних робітничо-селянських договорів між РСФРР та іншими республіками з військових та економічних питань. Конференція КП(б)У (17-22 листопада 1920р.) висловила за зміцнення економічного союзу УСРР з РСФРР та

іншими радянськими республіками. Вона намітила такий напрямок боротьби за зміцнення господарського союзу: "Розвиток тих чи інших галузей господарства України має відбуватися в межах загального господарського плану федерації". Відповідно до постанови цієї конференції пленум ЦК КП(б)У 23 листопада 1920 року ухвалив рішення про необхідність упорядкувати представництво делегації всеукраїнських з'їздів Рад на всеросійських з'їздах і з цією метою проводити чергові всеукраїнські з'їзди Рад перед всеросійськими. Пленум ЦК КП(б)У вирішив звернутися до ЦК РКП(б) з пропозицією про якнайскоріше утворення федеративної комісії для розробки відносин між складовими частинами радянської федерації. Українській делегації на Восьмому Всеросійському з'їзді Рад доручалося поставити це питання перед з'їздом.

Робітничо-селянські договори про воєнний та господарський союз підбили підсумок розвитку федеративних відносин між радянськими республіками в період, що розглядається, та були підставою для їх надмірної інтеграції в нових, мирних умовах. Зміцнення диктатури пролетаріату – ось що було визначальним в діяльності Комуністичної партії при розв'язанні проблеми національно – державного будівництва.

Збройні Сили. Значну діяльність по створенню та зміцненню збройних сил органи радянської влади розгорнули в 1917-1920 роках. В Україні у другій половині грудня 1917 року нараховувалося 40 000 червоногвардійців, у січні – понад 50 000, і у лютому 1918 року – не менше 120 000.

Проте і такого зростання Червоної гвардії було недостатньо, щоб вона змогла розв'язати воєнні завдання, які стояли перед пролетарською диктатурою. Більшовикам потрібна була регулярна армія.

25 грудня Народний Секретаріат доручив військово – революційному комітетові при ЦВК Рад України розпочати організацію Червоної гвардії для операції у загальноукраїнському масштабі. Реорганізація Червоної гвардії в Червону армію найшвидше відбувалася в Донбасі.

31 грудня народне секретарство з військових справ оприлюднило звернення до трудящих із закликом записуватися до полків Червоного козацтва, 20 січня 1918 року Народний Секретаріат прийняв декрет про утворення Червоного козацтва, який відтворював основні принципи декрету Леніна про організацію Червоної армії; необхідність рекомендацій революційних організацій; більшовицьке керівництво в армії.

Принцип військового обов'язку закріплювався і в Конституції УСРР. У результаті чисельність Червоної армії в Україні на кінець весни 1919 року перевищувала 188 000 чоловік, організованих в три армії.

У Червоній армії були окремі інтернаціональні формування, що склалися з угорців, чехів, румунів, поляків, німців та представників інших національностей, які під впливом більшовицької агітації вступили у радянські війська.

Таким чином, в процесі утворення Червоної армії в Україні неухильно втілювалися в життя більшовицькі принципи будівництва армії соціалістичної держави, які широко здійснювалися також в інших радянських республіках. Червона армія як знаряддя диктатури пролетаріату з перших кроків її створення набувала яскраво вираженого класового характеру. Це була армія з централізованою системою управління, єдиною організаційною структурою та жорстокою революційною дисципліною, і підпорядковувалася вона, по суті, російському військовому керівництву.

Економічна політика мала вирішальне значення для долі соціалістичної держави. Наприкінці 1917 – на початку 1918 років радянська влада не мала ні досвіду управління виробництвом, ні кадрів для цього, вона могла лише організувати робітничий контроль над виробництвом. Функції контролю на окремих підприємствах покладалася на спеціальні кадрові комісії або безпосередньо на фабзавкоми. Створювалися територіальні ради робітничого контролю. Як і в радянській Росії, в Україні створювалися також Ради народного господарства, наприклад Південна обласна рада народного господарства в Донецько-Криворізькому басейні. Проте скільки-небудь значної роботи до весни 1918 року ці органи здійснити не встигли.

Господарська розруха, успадкована від імперіалістичної війни, подальше загострення громадянської війни внесли нові корективи в структуру органів управління економікою. 8 березня 1919 року Раднарком України прийняв запропоновані Раднаркомом РСФРР та УСРР про об'єднання Уккранаргоспу з ВРНГ. У розвиток угоди Раднаркомів РСФРР та УСРР про об'єднання уккранаргоспу з ВРНГ Президія ВРНГ 25 березня 1920 року, ухвалила рішення про встановлення єдиної економічної політики УСРР та РСФРР. Воно було оформлене у вигляді спільної постанови ВРНГ та Уккранаргоспу.

Організація низового управління націоналізованими промисловими підприємствами протягом періоду воєнного комунізму також змінювалася. Прийняте на Першому Всеросійському з'їзді раднаргоспів 3 червня 1918 року "Положення про управління націоналізованими підприємствами" передбачало призначення двох третин складу фабрично-заводського управління раднаргоспами. При цьому професіональним об'єднанням (обласним або республіканському) надавалась можливість висунути половину кандидатів для призначення до колегії заводоуправління. Третину його складали спеціалісти з числа технічних службовців.

На початку 1920 року до порядку утворення заводоуправлінь в Україні були внесені деякі зміни. Посилилась роль державних господарських органів у конструюванні правлінь підприємств, причому принцип виборності значною мірою замінювався принципом підбору кандидатів. Намітилися тенденції до зменшення числа членів колегій заводоуправлінь. Особливо підкреслювалися особиста відповідальність окремих членів заводоуправління.

Висновок по першому питанні:

Так, ми з Вами розглянули перше питання, та уяснили процес встановлення і еволюції радянських органів влади і управління, радянське будівництво в УРСР в 1920 році, федеративні зв'язки радянських республік до, а також після укладення військово-політичного союзу УРСР та РСФРР, поглиблення інтеграції радянських республік наприкінці 1920 року, розбудову збройних сил.

Що уявляли органи захисту більшовицького радянського режиму, буде змістом другого питання лекції.

2. ОРГАНИ ЗАХИСТУ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

У ході революції поряд з іншими владними структурами старого державного апарату було ліквідовано міліцію Тимчасового уряду, старий суд та прокуратуру, правоохоронні органи УНР. Замість них радянська влада організувала робітничо-селянську міліцію, надзвичайні комісії для боротьби з контрреволюцією, новий суд

та інші органи захисту революційного режиму. Значною мірою це були структури тоталітарно-репресивної системи, що вже формувалася.

Судові органи УСРР. Окремі спроби Рад створити власні суди в Україні спостерігалися ще до перемоги жовтневого збройного повстання в Петрограді. У листопаді-грудні 1917 року будівництво судів за ініціативою більшовиків розгортається в Україні на багато ширше, а суди, що створювалися, отримують більш стійке організаційне оформлення. На початку грудня в Одесі комітет охорони міста при виконкомі Ради заснував два революційних трибунали із слідчими комісіями при них. У середині грудня створюються шляхові дисциплінарні суди при районних комітетах Південно-Західної залізниці та Головний дисциплінарний суд залізниці. Наприкінці грудня тут же, в Одесі, було створено військово-морський революційний трибунал.

Ревкоми організовували слідчі комісії для боротьби з політичними противниками. Наприкінці січня 1918 року, після встановлення радянської влади в Києві, було створено слідчу комісію при Київському ревкомі з метою переслідування прибічників Центральної Ради. У середині січня було організовано слідчу комісію при Одеському ревкомі.

До особливостей постанови Народного Секретаріату від 4 січня 1918 року, які не сприяли правосуддю, слід віднести те, що вона відкидала не тільки апеляційне, а й касаційне оскарження рішень та вироків народного суду і тому не створювала касаційної інстанції.

Наприкінці 1918 року в процесі утвердження радянської влади відновлювалися радянські судові органи.

У Червоній армії діяли революційні військові трибунали.

При розгляді кримінальних справ народний суд діяв у складі народного судді та двох або шести народних засідателів. Послідовно проводилася політика на “заробітничування та заселянствування” судових установ. Народні судді та народні засідателі обиралися. Для суддів був обов’язковим стаж політичної роботи.

Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією. В Україні за прикладом РСФРР був створений спеціальний орган боротьби перш за все з політичними противниками – надзвичайні комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем та злочинами за посадою на підставі декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 року “Про організацію Всеукраїнської Надзвичайної Комісії”. Надзвичайні комісії виявилися жорстокими, каральними, репресивними структурами більшовицької радянської влади.

Важливе значення для організації діяльності НК мало “Звернення ЦК РКП(б) до комуністів – робітників всіх надзвичайних комісій” від 8 лютого 1919 року, де підтверджувалась думка про партійність органів НК. Звернення ЦК РКП(б) було покладено в основу діяльності ВУНК, яка постійно зміцнювала організаційні зв’язки з партійними органами. Йшов процес перетворення НК в своєрідну партійну структуру. Апарат НК до кінця 1920 року уже налічував у своєму складі майже 40 % комуністів – на той час це досить велика цифра.

Радянська міліція створюється наприкінці 1917 року. Тоді ще домінувала більшовицька ідея про загальний міліцейський обов’язок для трудящих. На підставі виданого наприкінці 1918 року декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про організацію влади на місцях” при військово – революційних комітетах створювалися відділи народної міліції. 5 лютого 1919 року Тимчасовий

робітничо–селянський уряд прийняв декрет про будівництво радянської міліції у республіканському масштабі. Здійснювався перехід до штатної державної міліції. Під керівництвом НКВС впроваджувалася однотиповість в структуру та форми діяльності міліції, яка ставала органом місцевих Рад. Поступово склалися спеціалізовані структури міліції: карний розшук, загальна, судово-кримінальна, промислова, залізнична, річкова та морська служби міліції.

На початку 1919 року органи карного розшуку ще не були підпорядковані загальній міліції. Посередині квітня 1919 року Раднарком України видав декрет, згідно з яким усі органи розшуку та судово-кримінальної міліції було повністю підпорядковано НКВС та його місцевим установам.

Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 18 червня 1919 року “Про організацію залізничної міліції” до відання залізничної міліції відносилися: боротьба із злочинами на транспорті, охорона разом з армійськими частинами залізничних споруд, охорона порядку на станціях, нагляд за очищенням шляхів. Залізнична міліція будувалася з урахуванням структури управління залізниці. За аналогічними принципами будувалася також річкова та морська міліція. На спеціальну промислову міліцію покладалася охорона заводів, фабрик та інших промислових об’єктів.

Улітку 1919 року у зв’язку з ускладненням воєнного становища Радянської республіки було вжито заходів до мілітаризації міліції. 30 липня Рада оборони України видала постанову “Про мілітаризацію міліції”, а згідно з якою 1/3 рядового та 1/5 командного складу міліції по черзі мали перебувати на фронті.

У березні 1920 року створено Головне управління радянської робітничо-селянської міліції НКВС, начальником якого було призначеного О.Чайковського.

3. СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПРАВА

Одночасно з будівництвом радянського державного апарату в Україні відбувався процес створення радянського права. На нього суттєво впливали завдання по захисту диктатури пролетаріату. Надзвичайне загострення класової боротьби внесло корективи в процес регулювання суспільних відносин, зокрема призвело до різкого посилення заходів позаправового примушення. У радянській Росії в той час надзвичайний Шостий з’їзд Рад, наприклад, визначив за можливе “вжиття екстрених заходів, не передбачених у чинному законодавстві або відступаючих від нього”. Ці більшовицькі ідеї одержали поширення і в радянській Україні.

Основні риси цивільного права. Більшовики, як свідчить історія, обрали помилковий спосіб усупільнення засобів виробництва. Державна власність створювалася шляхом експропріації приватної власності, націоналізації землі, фабрик, заводів, транспорту взагалі, і в першу чергу командних висот народного господарства. Цей процес здійснювався на підставі окремих декретів центральних та місцевих органів влади. Оскільки в лавах робітничого класу в той час не було кадрів, підготовлених до управління підприємствами, більшовицький план оволодіння промисловістю передбачав уведення на першому етапі робітничого контролю для боротьби з капіталістами, контролю за їх діяльністю та підготовкою пролетарських управлінських кадрів. Діяльність цього органу регламентувалася Положенням про робітничий контроль. У разі опору з боку підприємців останні виганялися, а підприємство експропріювалися. Така акція, як правило, призводила підприємство до економічного краху. Націоналізація формально вимагала санкції

вищих органів державної влади та управління. Тому в постановах місцевих органів влади акти експропріації найчастіше за все формулювалися як “реквізиція”, “секвестр.” Так, завод “Герлях та Пульст” в Харкові фактично став державною власністю ще у листопаді 1917 року. У грудні він був “реквізований” Харківським військово-революційним комітетом, а в січні 1918 року його фактичну націоналізацію затвердили Харківська Рада, ЦРФЗК, а згодом – народне секретарство праці та районна РНГ. Подібних випадків прояву місцевої “пролетарської ініціативи» у справі націоналізації, а потім і санкціонування її Радами та ревкомами було багато. Спостерігалися правовий нігілізм народних мас і правлячої партії, навіть поширеність ідеї про непотрібність цивільного права при соціалізмі.

Націоналізацією великих підприємств промисловості закладався фундамент державної власності. Проте експропріація не обмежувалася основними засобами виробництва. Щоправда, націоналізація банків в Україні проводилася недостатньо послідовно. Через два тижні після оприлюднення декрету ВЦВК про націоналізацію банків, Економічна рада Донкривбасу ставить перед ВУЦВК питання про проведення такої націоналізації в Україні. Проте у Києві в середині лютого усі приватні банки ще працювали під контролем фінвідділу.

Для розв’язання проблем націоналізації в Україні в основному використовувалося законодавство радянської Росії. Наприклад, втілювався в життя декрет ВЦВК про ревізію сейфів – банків.

Республіканську постанову про скасування приватної власності на домобудівлі було прийнято, мабуть, тільки в середині лютого 1918 року. Вона повторювала харківський проект, скасувавши приватну власність на усі домоволодіння, в тому числі й на трудові. 22 лютого Харківська Рада встановила, що домобудівлі, які приносять менше 500 крб. Річного доходу, не підлягають муніципалізації.

Повсюдно забороняється приватна торгівля хлібопродуктами, уводиться їх нормований розподіл, реквізуються хлібопекарні. Розпочинає переглядатися організація взагалі продовольчого постачання, а згодом – порядок постачання населення найбільш важливими промисловими товарами. Мануфактура та взуття, які були на фабриках і в приватно торгівельній мережі, бралися на облік. Робиться спроба використати цю мережу для організації класового розподілу продукції під контролем Рад.

Таким чином, приватний цивільний обіг наприкінці 1917 – на початку 1918 років хоча формально і зберігався, але він енергійно витискувався націоналізацією землі, промисловості, банків, домобудівель, монополією хлібної торгівлі та торгівлі найважливішими промисловими товарами.

У власність держави перейшли й деякі інші об’єкти. Декретами Раднаркому УСРР від 4 березня 1919 року було націоналізовано усі благодійні установи, а від 25 квітня – лікувальні та санітарні установи.

Кооперативна власність як колективна власність дрібних виробників націоналізації не підлягала: 12 лютого 1919 року УРНГ та наркомпрод України видали спільну постанову “Про невтручання місцевих органів радянської влади в справі кооперативів”. Кооперативні організації одержали права юридичних осіб.

Право періоду воєнного комунізму мало уваги приділяло захисту трудового господарства та особистої власності громадян. Діяльність ремісників та кустарів-одинаків була поставлена під контроль губернських раднаргоспів, які

зобов'язували кустарів виробляти продукцію, потрібну державі, і здавати її місцевим органам народного господарства.

З відносинами власності пов'язано законодавство про спадкування. У березні 1919 року Раднорком УСРР прийняв декрет “Про скасування спадкування”. Майно, залишене після смерті власників, поверталось у власність держави. Щодо непрацездатних та нужденних родичів спадкодавця було встановлено правило, згідно з яким їм забезпечувалося лише утримання із майна потерпілого.

Правове регулювання розподілу. 1919-1920 роки характеризувалися все більшим втручанням держави в цей процес. Радянська держава, наприклад, одержувала від селян продукти сільського господарства у формі продрозверстки. 13 квітня 1919 року було оприлюднено декрет Раднаркому УСРР “Про розверстку лишків врожаю 1918 року та попередніх років”, згідно з яким вся кількість потрібного державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів розкладалась наркомпродом між губерніями для вилучення його у населення. Губпродкоми розкладали одержане завдання між повітами, а повітпродкоми – між волостями. Волосні власті доводили розверстку до окремих сіл та селянських господарств. 10% зданого за продрозверсткою кожною волостю хліба залишалось в розпорядженні місцевих органів для подання допомоги біднякам. Селяни, “які мали продовольство” та не здавали хліб, віддавалися до суду за законами воєнного часу, їхнє майно підлягало конфіскації. На практиці продрозверстка призвела до нового пограбування селян і голоду на селі.

Основні риси сімейного права. Перші закони в галузі сімейних відносин видано у лютому 1919 року. Це були декрети Раднаркому УСРР “Про громадянський шлюб та про введення криг актів громадянського стану”, “Про розлучення”. В них підкреслювалося, що УСРР надалі визнає тільки громадянські шлюби. Церковний шлюб оголошувався приватною справою осіб, які одружувалися. Встановлювалося, що одруження допускається лише на добровільних засадах, особам, які раніше взяли шлюб за примушенням надавалося право створити нову сім'ю. Шлюб розривався органами РАГСу за проханням хоча б однієї із сторін.

Основні риси земельного та колгоспного права. Перший Всеукраїнський З'їзд Рад, доручаючи ВУЦВК запровадити в Україні законодавство Російської Федерації, указав, в першу чергу на декрет про землю. Вводилися в дію також постанова Раднаркому РСФРР від 5 листопада 1917 року “Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів” та прийняте Раднаркомом РСФРР 4 грудня 1917 року “Положення про земельні комітети і про врегулювання ними сільськогосподарських”. Часто керувалися в Україні прийнятим Третім Всеросійським з'їздом Рад Законом “Про соціалізацію землі.” Закріпивши право розпорядження землею за Радами та підпорядкованими їм волосними земельними комітетами, ці законодавчі акти фактично встановили націоналізацію землі.

Наприкінці 1918 року державну власність на землю було повністю відновлено. Конституція УСРР 1919 року закріпила скасування приватної власності на землю.

Зміст права державної власності полягає у визначенні радянською владою загальних правил володіння та користування землею. Заборонялися цивільно-правові угоди з землею. Тільки держава, яка стала виключним власником землі, мала право визначати долю землі, як об'єкта володіння та користування нею. Для

контролю за дотриманням законодавства про націоналізацію землі було створено Всеукраїнську центральну комісію з націоналізації землі.

У практиці застосування навіть такого своєрідного аграрного законодавства були допущені серйозні перекоєчення. Широко застосовувалися методи примушування щодо селянства при створюванні радгоспів, артілей і комун. Розподіл землі у зрівняльне землекористування передбачався декретом ВУЦВК від 26 травня 1919 року, а також виданим 5 лютого 1920 року Законом про землю.

Основні риси трудового права. Відсутність у перший час в Україні центру регулювання трудових відносин призвела до того, що з метою розв'язання трудових спорів трудящі зверталися до найближчого органу радянської влади. Тут спори розглядалися у відділах праці, комісарами праці або комісіями профспілок та ЦРФЗК.

У профспілках та державних органах регулювання трудових відносин здійснювалась робота над тарифними положеннями. Як правило, профспілки розробляли тарифи, а державні органи – регулювання трудових відносин, і затверджували їх.

Тарифи вводилися в дію постановами Народного Секретаріату комісарів праці, а щодо окремих підприємств – також місцевими Радами. А втім уся робота над тарифами зводилася нанівець внаслідок швидкого знецінювання грошей.

Поряд з трудовою повинністю значне поширення одержала трудова мобілізація, на основі якої здійснювався перерозподіл робочої сили. З лютого 1920 року особливо почастишали трудові мобілізації спеціалістів. Правилами внутрішнього розпорядку вимагали сумлінного виконання трудових обов'язків, і перш за все норм виробітку, забороняли запізнення, прогули, самовільну відсутність на роботі. З'являлося поняття трудового дезертирства, як злісного ухилення від трудової повинності. До порушників трудової дисципліни застосовувалися заходи примушення.

Основні риси кримінального права. У перші місяці радянської влади завдання кримінального права полягало в тому, не зупиняючись навіть перед крайніми мірами, придушити опір утвердженому більшовицькому режиму, викоренити ті небезпечні загальнокримінальні злочини, розмах яких ускладнював встановлення радянської влади. У лютому та березні 1918 року кримінальщина буквально хитала основи суспільного порядку в багатьох містах. В Катеринославі бандити “серед біла дня” грабували магазини та кооперативи, силою визволяли арештованих із в'язниць. Катеринославська Рада постановила створити для боротьби з грабежами “особливий робітничий комітет”, до якого кожний заводський комітет мав надсилати по два своїх представника. У постанові Одеської Ради говорилося, що “віднині спійманий на місці злочину розстрілюватиметься тут же, спійманий же під час облави розстрілюватиметься без суду і слідства”.

Таким чином, боротьба із злочинністю, на жаль, здійснювалася шляхом утвердження беззаконня.

Суворі заходи вживалися при вилученні вогнепальної зброї. Надзвичайний штаб Харкова оголосив, що “громадяни, які зберігають зброю без належного дозволу, вважаються контрреволюціонерами” і повинні здати зброю під страхом розстрілу. Вводилися жорсткі заходи боротьби з таким злочиним, як поширення чуток, які сіють паніку. Розпорядженням Центроштабу всім Радам Донбасу пропонувалося притягати осіб, які поширюють провокаційні чулки до

“відповідальності як контрреволюціонерів”, а винних в самочинних обшуках, арештах та реквізиціях розстрілювати на місці.

Невизначеність санкцій кримінально-правових норм була результатом не тільки класової більшовицької політики, а й відсутності спеціальних знань у багатьох керівників Рад. При визначенні покарань керувалися ідеями “небезпечного стану” та “соціальної небезпечної особистості”.

Велике значення для розвитку кримінального права мали видані у грудні 1919 року “Керівні начала з кримінального права РСВРР”. У перші місяці після видання “Керівних начал...” наркомюст УСРР рекомендував судовим установам України керуватися ними “ у порядку революційної соціалістичної правосвідомості”, а 4 серпня 1920 року вони були офіційно уведені в дію на території України.

Основні риси кримінально – процесуального права. Кримінально – процесуальні норми були встановлені Тимчасовим положенням про народні суди та революційні трибунали УРСР від 20 лютого 1919 року, Положенням про народний суд, прийнятим Раднаркомом УСРР 26 жовтня 1920 року, а також Інструкцією нарком’юсту УСРР від 3 червня 1919 року “Про судочинство”. В цих актах підкреслювалися процесуальні відмінності у діяльності революційних трибуналів та народних суддів.

Щодо політичних злочинців попереднє розслідування повинно було проводитись протягом 48 годин.

Тимчасове положення від 20 лютого 1919 року не знало інституту касаційного оскарження вироків, винесених ревтрибуналами, допускалося лише подання клопотання про помилування та пом’якшування покарання. Цей пробіл було усунуто декретом Раднаркому УСРР від 16 квітня 1919 року “Про утворення Верховного Касаційного Суду”. Встановлено, що касаційному оскарженню підлягали всі вирок трибуналу, за винятком вироків, винесених верховним ревтрибуналом при ВУЦВК. Крім перегляду вироків, що не набрали законної сили, з середини 1919 року був дозволений також перегляд вироків, що набрали законної сили.

Участь у процесі обвинувачення та захисту була обов’язковою при розгляді справ про найбільш тяжкі злочини. Судові засідання, як правило, були відкритими. При вирішенні справ народний суд керувався декретами уряду, інтересами революції та правосвідомістю.

Висновок по третьому питанні лекції:

Таким чином, аналіз державного ладу і правової системи радянської України в період з кінця 1917 року та до кінця 1920 року свідчить, що внаслідок встановлення радянської влади, громадянської війни та воєнної інтервенції тут утвердилась військово–пролетарська диктатура, точніше воєнно-більшовицька партійна диктатура, основними рисами якої були:

Керівна роль більшовицької партії у державному будівництві, ліквідація з цієї метою політичного плюралізму і у підсумку – інтеграція більшовицької партії у владу.

Розвиток та зміцнення системи державних органів, безпосередньо пов’язаних із здійсненням функцій оборони і придушення опору класових противників.

Утворення поряд з передбаченими Конституцією органами державної влади нелегітимних державних органів; крайня централізація управління; формування органів командно-адміністративної системи.

Згорання державних органів і правових норм, розрахованих на керівництво в умовах ринкових форм господарювання, з одночасним розвитком державних органів і правових норм, пов'язаних з проведенням “воєнно-комуністичних ” заходів в економіці.

Перехід до воєнних або напіввоєнних методів правління, широке використання заходів позаекономічного державно-правового примушування.

Широке застосування суворої класової репресії, спрямованої на ліквідацію не тільки осіб, які вчинили антирадянські злочини, а й ідеологічних противників. Ці акції в найгостріші періоди боротьби набували характеру масового політичного терору. Внаслідок зазначеного відбувався процес становлення тоталітарно-репресивного режиму в Україні.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

П Л А Н

1. Становище України на початку 1920-х років. Нова економічна політика та її законодавче оформлення.
2. Зміни в державному устрої України у зв'язку з утворенням СРСР.

1. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ

Зовнішньоекономічна політика України. Наприкінці 1920-на початку 1921рр. Стало зрозумілим, що утопічні ідеї більшовиків про перемогу світової пролетарської революції в реальному житті зазнали повного краху. Радянські республіки потрапили у міжнародну ізоляцію з повністю зруйнованими першою світовою і громадськими війнами промисловістю та сільським господарством. Вихід з цього становища більшовики шукали у встановленні мирних відносин з капіталістичними країнами. Деякі зрушення у цьому напрямку мали місце. Так, 7 грудня 1921 року було підписано угоду між РСФРР та УСРР, з одного боку, та Австрією – з другого боку, про встановлення економічних та торговельних відносин, а 21 січня 1922 року укладено договір про дружбу між УСРР та Туреччиною. На початку 1922 року було оголошено про ухвалене в Каннах рішення Верховної Ради Антанти скликати у Генуї конференцію з участю Росії та Німеччини для врегулювання економічних та фінансових проблем. Оскільки інші радянські республіки на конференцію не запрошувалися, вони доручили делегації РСФРР від їхнього імені укладала і підписували міжнародні договори та угоди.

Внутрішнє становище України.

Зрозуміло, що ці та інші незважаючи на кризовий стан у сільському господарстві, повну незацікавленість хліборобів у розширенні виробництва, більшовицьке керівництво не відмовлялося в кінці 1920 р. від воєнно-комуністичної доктрини, продовжуючи продрозверстку за допомогою озброєних робітничих і червоноармійських загонів. У відповідь на ці акції властей селяни почали чинити збройний опір. По всій Україні поширювався селянський рух, який офіційна пропаганда оголошувала «політичним бандитизмом».

Відповідно до цієї постанови розмір податку визначався для кожного господарства окремо і обчислювався залежно від врожаю у певній місцевості та від кількості ріллі і числа їдців господарства. З метою зацікавлення селян у швидкому виконанні зобов'язань перед державою та розгортання товарообміну. Селянин знав заздалегідь, що у нього не будуть вилучатися лишки, а існуватиме певний податок; лишками він може розпоряджатися на свій розсуд, зокрема обмінювати їх на необхідні для дальшого піднесення його господарства, промислові товари.

Радянський уряд неухильно проводив у законодавстві тверду класову політику, підтримуючи бідноту. Так, захищаючи бідні верстви селянства, ВУЦВК 8 липня 1922р. прийняв постанову «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб», 1 листопада 1922 р. постанову «Про продовження строку для закріплення майна, відібраного комнезами». Схвалюючи податкове законодавство, уряд основний тягар податків перекладав на заможні верстви сільського населення.

Але слід було негайно реорганізувати на засадах непу управління націоналізованою промисловістю, надати державним підприємствам господарсько-оперативної самостійності і перевести їх на господарський розрахунок.

Уже восени 1921 р. радянська держава використовувала товарно-грошові відносини. У положенні про цей орган вказувалося, що він створювався при Раднаркомі УСРР, для об'єднання, систематичного узгодження, планового керівництва, регулювання і контролю роботи економічних наркоматів УСРР, уповноважених наркоматів РСФРР.

Одним з найголовніших завдань економічної ради було створення єдиного господарського плану. Для реалізації цього завдання при економічній раді. 10 квітня уряд УСРР прийняв нове Положення про державну планову комісію УСРР.

На відміну від попереднього положення, згідно з яким Держплан УСРР підлягав економічній раді за новим положенням. Це, безумовно, підвищувало роль і значення Держплану республіки в системі державних органів, підсилювало планові засади у керівництві народним господарством. За станом на кінець листопада 1921 р. в Україні в оренду було віддано 5286 дрібних підприємств харчової, шкіряної, хімічної й інших галузей промисловості.

Але в цілому економічні позиції непманів завдяки застосуванню владою різноманітних обмежень (економічних і адміністративних) були слабкими. Так, на відміну від державної промисловості приватні підприємства у роки відбудовчого періоду занепадали. Хоч у цензовій промисловості України кількість приватних заводів і фабрик зросла з 452 у 1922\23 рр. до 493 у 1924\25 рр. Це зростання відбулося повністю за рахунок харчової промисловості, яка налічувала в 1924\25 рр. 368 невеликих приватних підприємств. В усіх інших галузях йшов інтенсивний процес згортання приватного сектора.

В продукції цензової промисловості, частка приватних підприємств скоротилася у 1924\25 рр. До 5,3% ; у харчовій промисловості – до 15,8 %. Таке становище значною мірою було пов'язане з політикою радянської влади стосовно приватних осіб в економіці. Намагаючись не допустити значної концентрації приватного капіталу, держава активно втручалася в приватногосподарський сектор, використовуючи податки.

Запровадження принципу госпрозрахунку викликало необхідність перегляду найважливіших інститутів трудового права, в першу чергу скасування трудової повинності і трудових мобілізацій, а також заміни системи оплати праці.

Замість зрівнялівки в постачанні, що існувала в роки “воєнного комунізму”, поступово впроваджувався принцип оплати за кількістю і якістю праці. В Україні було прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на вдосконалення системи заробітної праці.

Одним з найголовніших складових елементів нової економічної політики була торгівля. Тому не випадково держава значну увагу приділяла законодавчому регулюванню торгівлі, як державної і корпоративної, так і приватної. Тільки за період 1923-1924 рр. були прийняті такі правові акти в галузі торгівельного законодавства:

1. Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 3 січня 1923 р. “Про купівлю-продаж вроздріб із розстрочкою платежу”, яка мала особливе значення для сільського населення, бо давала змогу селянам купувати на пільгових умовах сільськогосподарські машини;

2. Положення Раднаркому УСРР від 23 лютого 1924 р. “Про товарні біржі”, котре визначало структуру бірж;

3. Постанова ВУЦВК І Раднаркому УСРР від 14 березня 1924 р. “Про боротьбу з дорожнечею”, що мала на меті зниження цін;

4. Інструкція про торгівлю, яка визначала коло осіб, які мали право трудитися-торгувати;

5. Постанова Раднаркому УСРР від 26 вересня 1924 р. “Про фірми”, що встановлювала порядок функціонування фірм і зміст поняття фірми;

6. Постанова Раднаркому УСРР від 2 жовтня 1924 р. “Про торговельний реєстр”, яка вимагала від усіх торговельних і промислових підприємств реєструватися в органах НКВС УСРР.

У той час, коли розвиток державної і корпоративної торгівлі державними органами стимулювався, регулювання приватної торгівлі з боку держави було непослідовним і значною мірою зводилося до її вслякого обмеження і витіснення. Основними методами впливу з боку держави на приватний ринок були: вилучення деяких видів торгівлі з приватної сфери, монополізація в руках держави торгівлі цілим рядом об'єктів; податкове обкладання торгівлі шляхом і обмежене кредитування; економічне регулювання торгівлі шляхом виходу державних торговельних органів на вільний ринок й використання методів конкуренції та ін.

Для стримання намагань приватних торговців порушити встановлені законодавством рамки, держава активно використовувала судові і адміністративні органи. Під час НЕПу значну роль у посиленні регулюючого впливу на ринок з боку держави відіграло користування такої форми організації обміну, як біржа, яка обмежувала приватний обіг, сприяла впровадженню планових засад у розвиток товарообігу. В руках урядових установ і держторговельних організацій біржі ставили одним з найбільш дійових важелів із обліку й контролю приватної торгівлі. В Україні формування біржового торгу припадає на 1923 р. На початку цього року в Україні діяло 7 товарних бірж, у січні 1924 р. – вже 12. Правовою базою для діяльності були: постанова РПО РСФРР від 23 серпня 1922 р. “Про товарні біржі”, Інструкція щодо проведення в життя цієї постанови, прийнята Всеукраїнською комісією із внутрішньої торгівлі (Комвнуторг), а також Взірцевий статут товарної біржі, розроблений згаданою комісією. Велике значення у зміцненні товарообігу та господарських зв'язків мала ярмаркова торгівля. У грудні 1922 р. Раднарком УСРР прийняв постанову “Про порядок відкриття ярмарок.”

Дискримінаційні заходи держави стосовно приватної торгівлі негативно впливали на її стан. Так, вже у 1925/1926 рр. Частка приватного капіталу в оптовому товарообігу України знизилася до 5,8 %. Але в роздрібній торгівлі в перші роки НЕПу приватний капітал займав сильні позиції. Так, на 1922/23 рр. 96,3 % роздрібною торгівлі перебувало в руках приватного капіталу.

Перехід до нової економічної політики супроводжувався зміцненням таких галузей державного господарства, як фінанси і кредит. Нормалізації економічного становища значною мірою сприяла грошова реформа. У жовтні 1922 р. Уряд увів банківські білети (червінці), що забезпечувалися золотом, валютою, ходовими товарами. Але стали червінець спочатку обслуговувати тільки потреби оптової торгівлі і розрахунки між державними установами та підприємствами. У роздрібній торгівлі і сільському господарстві продовжував функціонувати несталий радзнак, що за відсутністю інших ресурсів використовувався державою для покриття бюджетного дефіциту. Із зміцненням змички між промисловістю і сільським

господарством, з поліпшенням фінансового становища держави з'явилася можливість завершити реформу. У лютому 1924 р. згідно з декретом ЦВК І Раднаркому СРСР в обіг надійшли державні казначейські білети вартістю 1,3,5 крб. золотом. Радзнак було вилучено повністю.

На рубежі 1925-26 рр. Закінчувався так званий “відбудовний період”, коли в економіці на засадах НЕПу в республіці, як і в цілому в СРСР, були здобуті певні успіхи. Це пов'язувалося з рішенням XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.). Реалізація накреслених більшовицькими з'їздами програм призвела до згортання НЕПу.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР, розрахованого на 1928/29 – 1932/33 господарські роки. У травні 1929 р. проект першого п'ятирічного плану затвердив V Всесоюзний з'їзд Рад. В УРСР перший п'ятирічний план розвитку народного господарства України затвердив XI Всеукраїнський з'їзд Рад (7-15 травня 1929 р.). Восени 1929 р. за ініціативою Сталіна було взято курс на “великий перелом”, тобто невпинне підвищення першого п'ятирічного плану в галузі індустріалізації і колективізації сільського господарства.

Корективи до прийнятого V Всесоюзним з'їздом Рад першого п'яти – річного плану розвитку народного господарства країни внесла верхівка ЦК ВКП (б) на чолі зі Сталіним без погодження з верховними органами влади – з'їздом Рад СРСР. Наслідки здійсненого наприкінці 1929 р. під тиском Сталіна і його найближчого оточення повороту для народного господарства і долі мільйонів громадян виявилися надто тяжкими.

Таке “підхльостування” індустріалізації обернулося не виконанням основних завдань п'ятирічки. На початку тридцятих років було повністю покинчено з приватним капіталом в економіці країни. Процес витіснення непманів найбільш активно відбувався протягом 1928-1929 рр. Одним із основних засобів тиску на приватний капітал в народному господарстві України була жорстока податкова політика радянської влади. Але використовувалися і запозичені від епохи “воєнного комунізму” примусові заходи, наприклад, під час хлібозаготівельної компанії 1928 р. До селян власників хліба, які ухилялися від здачі хлібних лишків за державними цінами, органи влади застосовували надзвичайні заходи, зокрема притягування до кримінальної відповідальності. Згортання непу негативно позначилося на найважливішій системі економічних відносин – відносин між містом і селом.

Першою відмовою від засад непу в сільському господарстві було проведення соціальної колективізації, яка розпочалася наприкінці 1929 року, що фактично означало початок реєстрації воєнно-комуністичної політики. З метою забезпечення успіху цієї не бувалої в історії людства акції партійно-державна верхівка на чолі зі Сталіним протиставила найбідніші верстви села незаможним та екс епропріювала останнім гаслом “ліквідації куркульства як класу” й “загострення класової боротьби”. Наслідки сталінської колективізації були жахливими. Накладена на колгоспи безрозмірна продрозверстка, жорстока регламентація їхньої господарської діяльності що призвели до глибокої деградації продуктивних сил села і нарешті до голодомору початку 30-років. Організований ВКП(б) голодомор в Україні знищив мільйони людей.

Зі згортанням непу створювалася суворо централізована командно-адміністративна система керівництва народним господарством України. Новий

господарський механізм ґрунтувався на директивному плануванні, а не на економічних засадах.

Державний лад на початку 1920-х рр.

Формально правову основу організації та діяльності державного механізму республіки на початку 20-х років визначала Конституція УСРР 1919 року.

Відповідно до неї найвищим органом державної влади були Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК і Рада Народних Комісарів. У 1921-1922 рр. В їхній роботі відбулися певні зміни. Так, Всеукраїнський з'їзд Рад, який за Конституцією мав скликатися ВУЦВК не рідше як двічі на рік, став збиратися лише один раз. За постановою У Всеукраїнського з'їзду Рад "Про радянське будівництво" ВУЦВК повинен був розглядати всі декрети, які встановлювали загальні норми політичного та економічного життя. Президія ВУЦВК зобов'язувалася публікувати проекти декретів не пізніше ніж за два тижні до сесії ВУЦВК. Крім того, передбачалося скликати чергові сесії ВУЦВК не рідше ніж один раз у два місяці. Проте періодичність сесій невдовзі була змінена. Постановою Президії ВУЦВК від 8 березня 1922 р. вони мали скликатися не менше трьох разів на рік і на більш тривалі строки. Подальшого розвитку набули і конституційні положення про Раду Народних Комісарів щодо посилення її ролі в усіх сферах життя країни та уточнення правового становища уряду республіки. Раднарком як найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади здобув право розглядати і розв'язувати всі невідкладні загальнодержавні питання, в тому числі заходи законодавчого характеру. Все це свідчило про те, що поглибився процес посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої.

У зв'язку з переходом до мирної господарської діяльності Українську Раду трудової армії було реорганізовано в Уккраекономраду, яка одержала статус економічної комісії при Раднаркомі УСРР і була виключена з числа законодавчих органів. Все це знайшло своє закріплення в Положенні про Українську Економічну Раду від 28 вересня 1921 року.

Безпосереднє управління більшістю промислових підприємств перейшло до губнаргоспів, діяльністю яких керував Уккраднаргосп згідно з єдиним державним господарським планом. Відбулися також зміни організаційної структури наркоматів, уточнювалися їхні завдання, компетенція.

Нові умови потребували перебудови роботи й місцевих органів влади. Законодавчим актом, спрямованим на дальше зміцнення Рад як місцевих органів державної влади, уточнення їхніх взаємин із вищими органами та посилення їхньої ролі в умовах мирної господарської діяльності стала постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад про радянське будівництво. Встановлювалося, що рішення місцевих з'їздів Рад можуть скасовуватися в разі необхідності лише вищими з'їздами Рад, їхніми виконкомами та ВУЦВК і його Президією. Ні які інші органи влади та управління такого права не мали. Обмежувалося право губвиконкомів припиняти проведення в життя розпорядження окремих наркоматів. Важливе значення мало положення про те, що центральні відомства повинні були провадити всі справи через місцеві Ради та їхні відділи. Тим самим місцеві Ради й виконкоми визнавалися єдиними повноважними і повноправними органами державної влади на місцях.

30 березня 1921 року Президія ВУЦВК видала постанову "Про регулярні перевибори Рад і про скликання в установлені строки з'їздів Рад". Згідно з нею перевибори місцевих Рад – міських, сільських і селецьких, волвиконкомів, а також

сільських і волостних КНС – проводяться через кожні шість місяців, а з'їзди Рад губерній і повітів скликаються не менше двох разів на рік. У березні 1922 р. ВУЦВК знову розглянув питання, пов'язані з виборами та діяльністю Рад. Своєю постановою він встановив, що перевибори місцевих Рад і скликання місцевих з'їздів Рад проводиться раз на рік. У січні 1922 р. розпочалася робота з підготовки реформи адміністративно-територіального устрою УСРР, де все ще зберігалися волості, повіти і губернії. Постановою ВУЦВК “Про адміністративно-територіальний поділ України” від 1 лютого 1922 р. закладалися правові основи адміністративно-територіальної реформи УСРР. ВУЦВК поставив завдання підготувати зміну адміністративно-територіального поділу республіки за єдиним планом на основі наукових даних і господарсько-економічних вимог.

Дійсний перехід до нової економічної політики змушував відмовитись від методів воєнного комунізму, беззаконня, позасудової репресії тощо. Важливе значення у цьому відводилося перебудові судової системи і створенню державної прокуратури – органу з нагляду за дотриманням законності на території всієї республіки.

28 червня 1922 року ВУЦВК затвердив Положення про прокурорський нагляд. Прокуратуру УСРР очолював як прокурор республіки народний комісар юстиції УСРР М.О.Скрипник. Місцевими органами прокуратури були призначували прокурором УСРР, прокурори губерній, які мали помічників, у тому числі в повітах, що також призначалися і звільнялися прокурором УСРР. 2 жовтня 1922 р. було прийнято Положення про адвокатуру.

Основою судової реформи стала постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. якою затверджувалося Положення про судоустрій УСРР. Існуючі до цього судові органи (революційні трибунали, народні суди у різноманітних складах, Вищий судовий контроль наркомісту УСРР) скасовувалися, утворювалась єдина система судових установ, яка складалась з трьох ланок: народного суду (у складі або постійного нарсудді, або постійного нарсудді і двох нарсуддатеley), губерньський суд і Верховний суд УСРР.

Постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 р. була скасована Українська надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, злочинами за посадою. Ліквідувалися і місцеві органи цієї комісії. При наркоматі внутрішніх справ УСРР утворилося державне політичне управління для боротьби з контрреволюційними виступами, шпигунством, контрабандою тощо. Справи про злочин проти рядянського ладу підлягали згідно із законом розгляду в судовому порядку. На жаль, на практиці досить швидко від цього відмовилися. Поновилися свавілля, позасудові репресії (“трійки”, особливі наради тощо). Поступово знову одержали поширення методи “червоного терору”.

2. ЗМІНИ В ДЕРЖАВНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ У З'ЯЗКУ З УТВОРЕННЯМ СРСР

Договірні відносини між УСРР та РСФРР у 1921-1922 рр.

Незалежні радянські республіки, хоч формально і мали статус «самостійних держав», були тісно пов'язані між собою, причому роль центру відіграла Російська Федерація, навколо якої ґрунтувалися всі інші республіки. Прагнення до об'єднання зумовлюється економічними зв'язками між республіками, що склалися протягом тривалого часу, однаковою політичною структурою, а також об'єднаною політикою безмежно зацентралізованої правлячої більшовицької

партії, в структурі якої керівні комітети партії у національних республіках, хоч і називалися центральними, як, наприклад, ЦК КП(б)У, насправді користувалися не більшими правами ніж обласні або губернські парткоми в РСФРР, і тому змушені були підкорятися рішенням ЦК КП(б)У. Республіки формально розцінювали ці зв'язки як федеративні.

Формування радянської федерації відбувалося на основі підписаних наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. союзних договорів між РСФРР та іншими республіками. Так, 28 грудня 1920 р. представники РСФРР Ленін і Чичерін та представники УСРР - Раковський підписали в Москві договір про військовий і господарський союз між Російською Федерацією та Україною. У ньому наголошувалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність» кожної із сторін і укладають цей договір, усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони», а також в інтересах їхнього господарського будівництва. Для практичного здійснення цих завдань об'єднувалися сім наркоматів обох республік: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучень, пошти, телеграфів. За договором об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали у Раднаркомі УСРР своїх «уповноважених». Керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося через Всеросійські з'їзди Рад і ВЦВК, до складу яких включалися представники УСРР.

У лютому 1921 року договір ратифіковано Всеукраїнським з'їздом Рад.

Постановою раднаркому УСРР від 25 січня 1921 року «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР» встановлювалося, що призначувані наркоматами РСФРР уповноважені при Раднаркомі УСРР затверджуються ВУЦВК і входять до складу Раднаркому УСРР на правах народних комісарів.

Права і обов'язки уповноважених визначалися окремими положеннями, виданими і затвердженими урядами РСФРР та УСРР протягом 1921 року.

Договірні зв'язки з самого початку мали передумови нерівноправності республік. Надання державним органам РСФРР загальнофедеративних функцій управління ставило РСФРР у привілейоване становище порівняно з УСРР, що давало змогу апаратним структурам ігнорувати рішення державних органів України і серйозно послаблювати суверенітет УСРР.

Подальше зростання централізації управління керівної ролі органів РСФРР у вирішенні навіть суто Українських питань. Важливе значення у цьому мало об'єднання господарської діяльності РСФРР та УСРР.

Відповідно до Положення про Держплан при Раді Праці і Оборони РСФРР від 8 червня 1922 р. на нього покладалася розробка єдиного державного плану, який поширюється як на всю РСФРР, так і на союзні радянські республіки.

Таким чином, Держплан перетворювався в загальнофедеративний орган.

Поступово у державних органах РСФРР зосереджується управління найважливішими галузями української промисловості. В рішеннях їх Всеросійського з'їзду Рад та IV Всеросійського з'їзду раднаргоспів була розроблена єдина система управління промисловістю всієї договірної федерації. Промисловість розподілялася на загально федеративну і місцеву. ВДНГ РСФРР у цій системі безпосередньо керував загально федеративною промисловістю усіх республік. Раднаргоспи республік ставали обласними органами ВДНГ. На цій основі центральне управління кам'яновугільної промисловості Донбасу було підпорядковано безпосередньо Головному паливному комітету РСФРР. Діючі на

Україні великі трести (“Укрметал”, “Південсталь”, “Сільмаштрест” та ін.) також підпорядковувалися відповідним органам державного управління РСФРР. Здійснювалася також централізація управління шляхами сполучення зв’язком, торгівельним флотом тощо. Такі ж процеси підпорядкування українських галузей виробництва органам РСФРР відбувалися в легкій промисловості, торгівлі. У 1922 р. управління транспортом і зв’язком на території України повністю перейшло до органів РСФРР.

Договірна федерація, яка розвивалася в 1921-1922рр. мала істотні вади. В її основу відразу ж було покладено принцип нерівності суб’єктів об’єднання. РСФРР мала серйозні переваги над іншими договірними республіками, привласнюючи собі права союзного центру. Так, Всеросійський з’їзд Рад і ВОВК ставали загальнофедеративними представницькими органами, залишаючись разом з тим органами влади однієї з республік. Союзні функції надавалися Раді Праці і Оборони, Держплану і ВДНГ РСФРР, деяким російським наркоматам. В об’єднаних галузях державного управління нормативні акти РСФРР були обов’язковими в Україні. Все це глибоко порушувало федеративну форму, яка передбачала утворення нових союзних структур у вигляді двопалатного представницького органу, федеральної виконавчої влади тощо. Але ніяких спроб створити подібні органи не було. Пропозиція голови Рад наркому УРСР Х.Чаковського, який ще у 1919 р. пропонував утворити федеральну Раду Республік як верховний орган державного управління союзу республік залишилося поза увагою. Виходячи з формальних ознак державного об’єднання радянських республік у 1921-1922рр. Деякі автори навіть вважали, що відносини РСФРР із союзними радянськими республіками побудовані на основах конфедерації.

Спробою захистити певною мірою суверенні права республік було уведення представництва договірних республік у вищих органах влади РСФРР. Так, у роботі 9 і 10 Всеросійських з’їздів Рад відповідно у грудні 1921 р. і в грудні 1922 р. брали участь представники інших республік. До складу Всеросійського ВОВК уже в червні 1929 р. було включено 30 членів України.

Проте це не розв’язувало цілковито проблеми захисту суверенітету національних республік. Вони так і не здобули повноцінного і рівного представництва в органах влади, де вирішувалися справи, що безпосередньо їх торкалися.

Союзний договір регулював державні взаємовідносини УРСР і РСФРР у загальних рисах. Вони були недостатньо визначеними. Відсутність чіткого розмежування функцій центру і республіки, протиріччя стосовно компетенції загальнофедеративних і республіканських структур породжували конфлікти між управлінськими органами України та Росії.

Деякі відомства РСФРР не рахувалися з потребами України, приймали рішення без участі належних органів. Об’єднані наркомати фактично були комісаріатами РСФРР і не враховували інтересів України, ігнорували її специфічні особливості. За таких умов порушення суверенних прав України було практично неминучим.

Ситуація, що склалася на цей період у взаєминах РСФРР та національних республік, була цілком закономірною. Становлення радянської федерації відбувалося не шляхом створення спеціальної мережі установ для розв’язання спільних для всіх республік завдань, а перетворення вищих органів влади РСФРР у союзні. Зосередження в органах влади РСФРР керівництва важливими галузями

діяльності всіх незалежних республік було проявом намагання побудувати союз республік за типом РСФРР; перетворити незалежні республіки в автономні в складі РСФРР. Надання національним республікам статусу автономних мало призвести до поглинання України та інших республік Російською Федерацією. Так поступово визрівала в надрах партійного і державного апарату ідея “автономізації”. Тому не дивно, що в березні 1921 р. на 10 з’їзді РКП(б) Сталін називав Російську Федерацію “живим утіленням” майбутнього державного союзу радянських республік.

Українські керівники одними із перших звернули увагу на хиби, притаманні системі договірних відносин. Х.Чаковський ще в червні 1921 р. надіслав телеграму Леніну з проханням врегулювати взаємовідносини між наркоматами РСФРР та УРСР. На відсутність розмежування функцій центру і республік, що призводило до неминучої плутанини, вказував нарком освіти УРСР В.Задонський. У 1922р. на засіданнях політбюро ЦК КВ(б) систематично розглядалися питання, пов’язані з уточненням взаємовідносин між окремими відомствами УРСР і РСФРР, зокрема між Центроспілкою і Вукооспілкою, між ДПУ обох республік, між Наркомом Засправ УРСР і РСФРР та ін. у березні 1922р. з метою уточнення прав і обов’язків УРСР у її відносинах із РСФРР створюється спеціальна комісія з членів ЦК РКП(б)У. Вона провела ряд засідань, зробила кілька угод щодо окремих наркоматів. Аналогічні пропозиції про визначення та удосконалення зв’язків між республіками і РСФРР надходили також від Білорусії, закавказьких республік.

Утворення союзу РСР. 11 серпня 1922р. оргбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки до чергового пленуму ЦК питання про взаємозв’язки договірних республік. До складу комісії увійшли В.Куйбишев (голова), Г.Орджонікідзе, Х.Чаковський, Г.Сокольников, Й.Сталін, а також представники від національних республік. Україну представляв Г.Петровський.

Сталін подав комісії проект резолюції, цілковито побудована на ідеї “автономізації”. Його й надіслали в республіки для обговорення. Сталінський проект підтримали Вірменія і Азербайджан. Грузія рішуче виступила проти. Білорусія утрималася. Гострі заперечення викликав в Україні з боку Х.Чаковського і Г.Петровського, яких підтримали деякі члени ЦК КП(б). Проте, перший секретар ЦК Компартії України Д.Манільський без погодження з ЦК КП(б) 4 вересня 1922 року надіслав Сталіну листа, в якому повністю підтримав ідею “автоматизації”. 3 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б) нарешті висловилося проти “автономізації”, за незалежність України у складі союзної держави, але водночас, підкорюючись партійній дисципліні, давало згоду на вступ УРСР до складу РСФРР на умовах “автономізації”, якщо на цьому буде наполягати ЦК РКП(б).

24 вересня 1922р. комісія оргбюро прийняла запропонований Сталіним проект резолюції “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками і затвердила його в основній редакції”. Це рішення, підкреслювалося в установі. Йшлося про те, що суто партійне рішення прийняте при зачинених дверях, нав’язати представницьким органам національних республік, видати його нібито за їх власне бажання.

26 вересня 1922 р. проект резолюції, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань, комісії оргбюро ЦК РКП(б) були надіслані в Горки Леніну, який через хворобу не брав участі в роботі комісії. Ознайомившись з усіма документами, Ленін у листі Т.Каменеву для членів політбюро ЦК РКП(б) виступив проти сталінського проекту “автономізації” і

запропонував принципово інший шлях об'єднання, утворивши новий поверх у вигляді федерації незалежних республік, де найвищим органом Союзу буде загально федеративний ЦВК.

Резолюція оргбюро була перероблена у відповідності з ленінським зауваженням, хоч Сталін і назвав її прямолінійно національним лібералізмом. Визнавалося об'єднання радянських республік у Союз Соціалістичних Радянських Республік, найвищим органом якого називався Союзний ЦВК, а виконавчим – Союзний Раднарком. У такій редакції резолюцію і подали на пленум ЦК РКП(б), котрий 6 жовтня 1922 року прийняв постанову «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними радянськими соціалістичними республіками», де вищим органом Союзу визнавався тепер Всесоюзний з'їзд Рад, який обирає федеральний ЦВК.

30 грудня 1922р. у Москві відкрився перший Всесоюзний з'їзд Рад, який ухвалив рішення про утворення Союзу РСР і в основному затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. Згідно з цими документами чотири радянські республіки – РСФРР, УРСР, ЗСФРР, БСРР – утворюють одну союзну державу. Договір визначав структуру загальносоюзних верховних органів влади та їх компетенцію. Встановлювалося, що народні комісаріати розподілятимуться на союзні, союзно-республіканські, республіканські. Остаточне затвердження Декларації про утворення СРСР і Союзного договору було перенесено на 11 Всеросійський з'їзд Рад. Це викликалося необхідністю перевірки постанов, що приймаються, потребою їх доопрацювання.

1 з'їзд Рад обрав Центральний виконавчий Комітет Союзу РСР у складі 371 члена і 138 кандидатів. 88 членів ЦВК СРСР представляли УРСР. Обрано також було чотирьох голів ЦВК, у тому числі від України – Г.Петровського. Так закріплювалося утворення єдиної союзної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Перебудова державного апарату УРСР у зв'язку з утворенням СРСР.

Підготовка союзної Конституції 1924 року. У 1923 році згідно з рішенням I Всесоюзного з'їзду Рад розгортався процес дороблення Договору і Декларації про утворення СРСР, а тим самим розробки союзної Конституції.

Уже перша сесія ЦВК СРСР (30 грудня 1922) обрала Президію ЦВК СРСР і доручила їй підготувати проект положень про ЦВК СРСР про Раду народних комісарів і Раду Праці та Оборони СРСР, про наркомати СРСР. 24 лютого 1923 року було створено спеціальну комісію ЦК РКП(б) для розробки проекту Конституції Союзу РСР. Участь у цій розробці брали і керівні, партійні, та радянські працівники УРСР, які намагалися захистити державний суверенітет республіки. З цією метою при ВУЦВК і Рад наркомі УРСР створилася конституційна комісія для участі в розробці основних питань в будівництві Союзу РСР, для вироблення проектів про загальносоюзні органи, про Верховний Суд СРСР та ін. М.Фрунзе було доручено включитися в роботу над проектом про взаємини об'єднаних наркоматів СРСР і УРСР.

У процесі підготовки проекту Конституції розгорнулася гостра політична боротьба. Сталін та його прихильники намагалися максимально обмежити суверенітет республік. Спроби окремих діячів республік протистояти цим актам рішуче придушувалися, все чіткіше проявлялися риси сталінської “автономізації”.

Позиція українського керівництва була викладена М.Фрунзе на лютневому Пленумі ЦК РКП(б). Він вимагав відділення органів управління Союзу від існуючих органів РСФРР, розширення бюджетних прав республік та ін. Захистити

суверенні права України намагався також В.Задонський, який наполягав на тому, щоб республіки були самостійними в галузі фінансів. Як найширшу адміністративну і господарську автономію республік відстоював Х. Чаковський.

Основна боротьба відбулася на 12 з'їзді РКП(б) 17-25 квітня 1923 р. З доповіддю "Національні моменти в партійному й державному будівництві" виступив Сталін. Представники української делегації висловили ряд критичних зауважень. Особливе значення має вступ Х.Чаковського, який вніс від української парторганізації поправку до запропонованої Сталіним резолюції стосовно норм представництва й складу другої палати ЦВК СРСР. Згідно зі Сталінською резолюцією до Ради Національностей передбачалося обирати по чотири представника від союзних і автономних республік, а також по одному – від національних областей. За таким розкладом виходило, що РСФРР матиме в цій палаті 64-72 голоси., Закавказька федерація – 12, а УРСР та БСРР – по чотири голоси. Х.Чаковський наполягав на тому, щоб до другої палати входили тільки представники союзних республік. Проте його поправку з'їзд відхилив.

Після 12 з'їзду РКП(б) в Україні продовжувалася робота по доопрацюванню Союзного договору. Комісія при Рад наркомі УРСР на чолі з Х.Чаковським підготувала свій проект Союзного договору, який повинен був захистити суверенні права республік.

Остаточне питання про характер Союзу було вирішено на четвертій нараді ЦК РКП(б) із відповідними працівниками національних республік і областей в червні 1923 р. Надії на серйозні зміни, на захист суверенітету України виявилися марними. Основні положення українського проекту договору зазнали тут нищівної критики з боку Сталіна, який безпідставно звинуватив авторів проекту. І в першу чергу Чаковського в бажанні домогтися чогось середнього між конфедерацією і федерацією з перевагою на бік конфедерації.

Декларацію і Союзний договір 1922 р. не було допрацьовано. Резолюція четвертої наради фактично спрямовувалася на утворення централізованої федерації.

Після цього розширена комісія Президії ЦВК СРСР виробила текст союзної Конституції і надіслала його на розгляд до союзних республік та ратифікацію. ВУЦВК 2 липня 1923 р. розглянувши проект Конституції СРСР, постановив: "Зазначений проект Конституції СРСР в цілому затвердити". Проект Конституції СРСР був також схвалений ЦВК РСФРР, УРСР, ЗСФРР та БСРР.

6 липня відбулася друга сесія ЦВК СРСР, яка прийняла постанову про затвердження Основного закону і негайне надання йому чинності. Схвалений текст Конституції було вирішено "внести на остаточне затвердження її з'їздом Рад Союзу РСР.

Затвердження союзної Конституції потребувало розробки цілого ряду положень про найвищі органи влади і управління СРСР та їх взаємини з найвищими органами влади і управління союзних республік, які забезпечували практичне здійснення основних принципів Конституції СРСР.

Участь у такій роботі брав Уряд України. Так 10 жовтня 1923р. ВУЦВК створив свою комісію, на яку покладалося завдання розглянути основні конституційні питання, пов'язані із утворенням СРСР, і перш за все з'ясувати взаємовідносини як з законодавчими органами так і з окремими союзними республіками.

Конституційно комісія підготувала проект постанови ВУЦВК “Про центральні органи Союзу СРСР” яким було схвалено положення про ЦВК та Раднарком СРСР, про наркомати СРСР та про директивні наркомати.

Представникам УСРР доручалося відстоювати на сесії ЦВК СРСР поправки і пропозиції стосовно прерогатив ЦВК СРСР і ЦВК союзних республік, пропозиції щодо положення про загальносоюзні наркомати, про взаємини між об’єднаними і необ’єднаними наркоматами тощо.

III сесія ЦВК СРСР 6 листопада 1923р. затвердила положення про центральні органи влади СРСР, про Верховний Суд СРСР і тимчасове положення про місцеві фінанси. Проте в процесі будівництва єдиної союзної держави часто виникали непорозуміння, наприклад у зв’язку з Постановою Президії ВРНГ СРСР про вилучення трестів “Південьсталь” і “Південмантрест” з віданням українського Раднаргопу та підпорядкування їх ВРНГ СРСР. Українська економічна рада заявила про свою незгоду з рішенням Президії ВРНГ СРСР. Серйозні зауваження викликав порядок проходження проектів загальносоюзних декретів. Показово, що проти українських зауважень першим щоразу виступав ЦК КП(б)У, намагаючись показати свою відданість союзному партійному центру.

Напередодні II з’їзду Рад відбулися з’їзди союзних республік, які схвалили Конституцію СРСР. Зокрема, питання про союзну Конституцію було розглянуто 19 січня 1924р. на VIII Всеукраїнському з’їзді Рад, який прийняв постанову про II ратифікацію. 31 січня 1924р. Основний Закон СРСР остаточно затвердив II з’їзд Рад Союзу РСР.

Утворення Союзу РСР, прийняття союзної Конституції 1924р. диктували необхідність перебудови державного апарату УСРР. Процес реорганізації охопив усі основні ланки державного механізму, знайшовши своє закріплення у новому тексті Конституції УСРР 1925р. і в подальших змінах Основного Закону.

Найвищі органи державної влади і управління УСРР. Аналіз діяльності Всеукраїнських з’їздів Рад за цей період свідчить, що з’їзд був верховним органом влади УСРР. Своїми законодавчими актами Всеукраїнський з’їзд Рад визначав основний напрям діяльності всіх органів української держави як у центрі, так і в місцях. Його рішення мали характер директив і найвищу юридичну силу. Але з утворенням СРСР він мусив керуватися постановами всесоюзних з’їздів Рад, директивами всесоюзних і республіканських з’їздів Комуністичної партії та Пленумів ЦК.

Невпинне посилення партійного керівництва усіма державними структурами позначалося і на роботі Всеукраїнських з’їздів Рад. Змінювався партійний склад з’їзду. Якщо на V Всеукраїнському з’їзді Рад (лютий – березень 1921р.) поряд з більшовиками засідали 13 представників інших партій (УКП, лівих есерів, бунду та ін.), то на VI з’їзді (грудень 1921р.) їх уже було тільки двоє, а починаючи з VII з’їзду Рад (грудень 1922р.) представницький орган України стає чисто однопартійним - більшовицьким. Пліуралістична політична система знищується, утверджується монопольне становище РКП (б) і КП(б)У.

Всеукраїнський з’їзд Рад розглядав і розв’язував найважливіші питання відбудови промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, культурного будівництва тощо. Значне місце в роботі Всеукраїнських з’їздів Рад займали проблеми перебудови державного апарату УСРР у зв’язку з запровадженням НЕПу і утворенням Союзу РСР.

Так, VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (січень 1924р.) накреслив шляхи дальшого розвитку народного господарства України, ратифікував договір про утворення СРСР і прийняту другою сесією ЦВК СРСР Конституцію Союзу РСР, доручив ВУЦВК переглянути Конституцію УСРР відповідно до союзної Конституції. Черговий IX Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1925р.) розглянув широке коло питань у галузі господарського і державного будівництва, зміни в Конституції УСРР, викликані організацією у складі УСРР Молдавські АСРР. Починаючи з IX Всеукраїнського з'їзду Рад, на з'їздах стали заслуховуватися доповіді про діяльність уряду СРСР та обиратися від УСРР члени Ради Національностей ЦВК СРСР. З 1926р. змінилася періодичність скликання Всеукраїнських з'їзд Рад. Відтепер вони збиралися не щорічно, а один раз на два роки. X Всеукраїнський з'їзд Рад (квітень 1927р.) приділив увагу розвитку сільського господарства, необхідним змінам у Конституції УСРР, політиці поживлення роботи Рад та ін. I Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926р.), виходячи з рішень XIV з'їзду ВКП(б), накреслила ряд заходів щодо прискорення темпів індустріалізації і підвищення питомої ваги важкої промисловості в народному господарстві республіки. X Всеукраїнський з'їзд Рад, виконуючі ці партійні директиви, повинен був конкретизувати їх і надати їм державно-правової форми.

XI з'їзд Рад у травні 1929р. вже мав змогу підбити підсумки індустріалізації і затвердити перший п'ятирічний план розвитку народного господарства УСРР. На цьому ж з'їзді було прийнято нову Конституцію УСРР.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) як вищий орган державної влади УСРР у період між Всеукраїнськими з'їздами Рад у цей час відіграв важливу роль.

У зв'язку з остаточним затвердженням у січні 1924р. Конституції СРСР необхідно було внести відповідні зміни в компетенцію найвищих органів державної влади союзних республік. В Україні для вирішення такого питання важливе значення мало Положення про ВУЦВК від 12 жовтня 1924р. Воно визначало порядок обрання ВУЦВК, строк повноважень, періодичність скликань сесій (не менше трьох разів на рік), основні принципи організації і діяльності Президії ВУЦВК. Цей законодавчий акт вперше прямо вказував, що Президія ВУЦВК між сесіями ВУЦВК є вищим законодавчим, виконавчим та розпорядчим органом влади УСРР.

Важливе місце посідав також затверджений Постановою ВУЦВК у липні 1926р. Наказ про порядок роботи Президії ВУЦВК, якій визначав її склад і регламентував порядок скликання і ведення засідань тощо. Один з розділів наказу присвячувався малій Президії ВУЦВК, що відігравала роль внутрішнього допоміжного підготовчого органу.

У 1926-1929рр. ВУЦВК як і Всеукраїнський з'їзд Рад, чимало уваги приділяв розвитку промисловості (курсу на індустріалізацію), сільському господарству, культурному будівництву. Так, 23 листопада 1926р. ВУЦВК своєю Постановою доручив уряду УСРР вжити необхідних заходів до повного здійснення загальної освіти дітей віком від 8 до 11 років. Багато уваги ВУЦВК приділяв питанням державного будівництва, удосконалення роботи місцевих органів влади. ВУЦВК заслуховував на своїх сесіях звітні доповіді окружних виконкомів, райвиконкомів та окремих сільрад.

Рада Народних Комісарів і народні комісіриати УСРР. Утворення СРСР і затвердження його конституції призвели до серйозних змін у системі органів

державного управління УСРР. 12 жовтня 1924р. було затверджено нове Положення про Раднарком УСРР, згідно з яким він визначався виконавчим і розпорядчим органом державної влади України. До складу Раднаркому УСРР входили: голова РНК, його заступники, наркоми (землеробства, фінансів, внутрішньої торгівлі, праці, внутрішніх справ, юстиції та прокуратури республіки, робітничо-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення), голова ВРНГ, уповноважені Наркоматів СРСР при УСРР. Визначалося коло осіб, котрі могли брати участь у роботі Раднаркомів УСРР із правом дорадчого голосу. Слід зазначити, що Положення 1924р. уперше так докладно визначило склад Раднаркому УСРР.

Значно розширилась нормотворча робота Раднаркому УСРР у 1926-1929рр. За цей період він видав велику кількість важливих постанов як самостійно, так і спільно з ВУЦВК.

Уряд України повинен був звітувати перед союзними органами. Президія ЦВК СРСР мала право скасовувати рішення українських установ. Траплялися випадки коли республіка опротестовувала перед ЦВК СРСР рішення союзних органів які порушувала суверенітет і права УСРР. Із утворенням СРСР виникла необхідність внести зміни до системи органів галузевого управління всіх союзних республік у тому числі і УСРР. У цей час Наркомати Союзу поділялися на дві групи: загальносоюзні – єдині для всього союзу і об'єднання, органами яких у союзних республіках були однойменні Наркомати. До загальносоюзних належали Наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Другу групу Наркоматів становили: вища Рада народного господарства, Наркомати продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянська інспекція.

Республіканськими залишалися Наркомати земельних справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, внутрішніх справ, юстицій.

Виходячи з такого розподілу Наркоматів, ВУЦВК у вересні 1923р. схвалив Постанову “Про перетворення центральної Постанови”. Нарком заксрав УСРР був реорганізований в управління уповноваженого наркомату закордонних справ СРСР в Україні. В той же час управління уповноважених наркомату фінансів РСФСР і наркомату праці РСФСР при Раднаркомі УСРР перетворювалися відповідно в Народні Комісаріати фінансів і праці УСРР. У листопаді 1923р. Укреконом Раду реорганізували в Українську економічну нараду при Раднаркомі УСРР. Розвиток торгівлі за умов НЕПу викликав необхідність створення Наркомату торгівлі УСРР. У червні 1924р. було ліквідовано Наркомпрод УСРР, а його апарат переданий Наркому внутроргу УСРР. Збирання єдиного сільськогосподарського податку покладалося на Наркомат фінансів УСРР та його органів. У серпні 1923р. Наркомат держконтролю УСРР було реорганізовано в Наркомат Робітничо селянської Інспекції.

Всі ці перетворення вели в кінцевому підсумку до посилення централізації в управлінні. Особлива роль в цьому належала загальносоюзним Наркоматам – Наркоматам з безроздільною владою. Надійними провідниками директив союзного центру були і директивні Наркомати.

Практична робота по перебудові держапарату створила умови для вироблення загального положення про народні комісаріати УСРР яке було затверджено ВУЦВК 12 жовтня 1924р. Закріпивши систему органів галузевого державного управління, загальне положення визначило її народних комісаріатів,

розподіяло наркомати на загальносоюзні і директивні, визначало статус уповноважених загальносоюзних наркоматів при уряді УСРР, перелічувало предмети відання та межі повноважень наркоматів УСРР.

Надалі РНК УСРР здійснювала великий обсяг роботи в галузі керівництва народним господарством країни. Так, чимало уваги приділялося і Вищій Раді Народного Господарства УСРР, під керівництвом якої перебувала вся республіканська і місцева промисловість України. З квітня 1929 р. було затверджено Положення про ВРНГ, в якому докладно визначалася її структура. У 1927-1929 рр. було прийнято рішення про наркомати землеробства, фінансів, торгівлі, соціального забезпечення, юстиції, де чітко визначалися права, обов'язки і структура народних комісаріатів. 13 липня 1927 року ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили постанову про розширення прав, робітничо-селянської інспекції. Рішення Наркомату В РСІ УСРР ставали тепер остаточними і обов'язковими для всіх державних установ і підприємств. 23 січня 1929 р. було прийнято Положення про народний комісаріат РСІ УСРР. Нове Положення розширило значною мірою компетенцію РСІ, надало широких повноважень: припиняти незаконні розпорядження та дії посадових осіб, знайомитись під час ревізії з документами і матеріалами установ та підприємств.

В Україні зростає центральний апарат державного управління. Все більш вагомою в управлінні ставала роль комуністів, які займали керівні посади. Запроваджувалась практика беззаперечного підпорядкування директивам вищих органів, поступово формувалися елементи адміністративно-командної системи.

Місцеві органи державної влади УСРР.

Характерною рисою цього періоду було перш за все завершення розпочатої ще в 1922 р. реформи і адміністративно-територіального устрою УСРР, головною метою якої було пошук найбільш ефективної системи контролю за місцевим управлінням. Найскладнішим завданням цієї реформи став перехід від чотириступеневої системи управління (губернія-повіт-волость-село) до триступеневої (округ-район-село). Відбувався такий перехід поступово. Спочатку було підготовлено проект скасування в УСРР волостей і повітів та утворення замість них районів і округів. 12 квітня 1923 р. ЗУЦВК ухвалив постанову "Про новий адміністративно-територіальний поділ України", якою скасував волості і повіти, затвердивши поділ на 53 округи і 706 районів. Одночасно зменшувалась кількість сілрад.

Зміни в адміністративно-територіальному устрою знайшли своє відображення і закріплення у відповідних законодавчих актах про місцеві органи влади. У 1923 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські з'їзди Рад та губвиконкоми, про окружні з'їзди Рад та окрвиконкоми, про районні з'їзди Рад і райвиконкоми, а також положення про сільські Ради. Цими актами було закріплено систему місцевих Рад та їхніх виконкомів, визначена організаційна структура різних ланок місцевих органів, а також форми і методи їхньої діяльності. Аналіз проведеної роботи було дано з постанови ВУКВК "Про підсумки і чергові завдання районування України" від 4 листопада 1923 р. Наприкінці 1924 р. визріли умови для завершення адміністративно-територіальної реформи УСРР. Це питання було винесено на розгляд ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад, який відзначив, що адміністративно-територіальна реформа, розпочата в 1922 р., викликана завданням поліпшення і скорочення держапарату і наближення його до населення. З'їзд вказав на необхідність завершити цю роботу переходом до триступеневої системи управління. Відповідно до постанови з'їзду Рад Президія ВУЦВК своїм рішенням

від 3 червня 1925 р. скасувала губернії як адміністративно-територіальні одиниці. Відтепер територія Української СРР розподілялась на 41 округ, 680 районів, 10314 сільрад. У тому числі було створено 12 національних районів і 549 національних сільрад: російських, німецьких, польських, єврейських та ін. У зв'язку із скасуванням губернії ВУЦВК і Раднарком УСРР 17 березня 1926 р. прийняли рішення про ліквідацію губвиконкомів. Проте остаточно перехід до триступеневої системи управління в УСРР завершився лише на початку 1929 р. Подальший розвиток господарського управління потребував активнішої діяльності місцевих Рад. Тому курс на "пожвавлення Рад" було проголошено основним і найгострішим завданням моменту.

Одним із найважливіших засобів пожвавлення Рад стала організація виборчих компаній до Рад. 10 вересня 1924 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів, у якому було дано вичерпний перелік осіб, що користуються виборчими правами, і осіб, позбавлених таких прав. У листопаді 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили нове Положення про виборчі права громадян, де узагальнювався вже набутий досвід, були внесені деякі уточнення. Але і після цього коло осіб, що були позбавлені виборчих прав, залишалось значним, Вибори були нерівними, багатоступеневими, з відкритим голосуванням. Взагалі можна сказати, що фактично виборів не було. Кандидати, висунуті більшовицьким керівництвом, завжди одержували більшість голосів в умовах відкритого голосування. Питання, пов'язанні з пожвавленням Рад, обговорювалися на нарадах з радянського будівництва при Президії ЦВК СРСР, а також при Президії ВУЦВК. У лютому 1925 р. у Харкові на сесії такої наради була заслухана і обговорена доповідь голови ВУЦВК Петровського про заходи до поліпшення роботи Рад. Резолюції цієї наради знайшли своє відображення в постановах ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад, ВУЦВК, Раднаркомом УСРР.

Хоч Ради і вважалися повновладними органами, працювали вони під постійним контролем і наглядом партійних органів. ЦК КП(б)У ще з жовтні 1922 р. видав циркуляр, за яким для керівництва роботою радянських і господарських органів при виконкомах створювалися комуністичні фракції, куди входили всі комуністи-члени виконкомів. Взагалі в перші роки НЕПу парткоми дуже часто брали на себе Функції радянських установ. ІХ з'їзд КП(б)У встановив, що комуністичні фракції радянських органів (від губвиконкомів до волвиконкомів) повинні стати дійсними та постійними керівниками і провідниками рішень партії в своїх установах.

Поліпшення роботи місцевих Рад, піднесення їхньої ролі в господарському і культурному будівництві було неможливим без перебудови і комнезамів, котрі відігравали важливу роль на селі. В період переходу до НЕПу КНС були фактично організацією влади на селі, нерідко підміняли собою сільраду. В 1921-22 рр. ВУЦВК і Раднарком УСРР закріплювали таке становище комнезамів, надавали їм ряд адміністративних функцій.

За нових умов необхідність реорганізації КНС ставала життєво необхідною. Прийнятий ВУЦВК і Раднаркомом УСРР 1 листопада 1925 р. декрет "Про комітети незаможних селян УСРР" набував правової основи практичної роботи щодо перетворення комнезамів на добровільні громадські організації. "Робітничо-селянський уряд, - наголошувалося в декреті, - вважає, що настав момент зовсім звільнити комітети незаможних селян від адміністративної роботи та

безпосереднього виконання державних функцій, перетворивши комітети незаможних селян у добровільні громадські організації захисту інтересів сільської бідноти".

Завершення таких перетворень викликало зміни в правовому становищі окрвиконкомів та окружних з'їздів Рад. Це знайшло своє законодавче закріплення в затверджених ВУЦВК в 1925 р. Положенні про окружні з'їзди Рад, окружні виконавчі комітети, Положенні про районні з'їзди Рад і районні виконавчі комітети, Положенні про сільські Ради, Положенні про міські і селищні Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Перелічені акти чітко визначили права і обов'язки усіх місцевих органів державної влади УСРР, закріпили далі розширення їхніх повноважень.

Як зазначалося на X Всеукраїнському з'їзді Рад, зміцнення низових органів влади, надання їм значних адміністративних і фінансових прав значною мірою пожвавило роботу Рад. Разом з тим залишилося ще багато прорахунків у діяльності місцевих органів влади, це вимагали усунення. Перш за все звернули увагу на сільські Ради - найбільш поширені органи влади. З метою їх зміцнення ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили інструкцію про роботу комісій сільських Рад, де дали перелік комісій та визначили їх права і компетенцію. 12 жовтня 1927 р. ВУЦВК прийняв нове Положення про сільські Ради, яке значно розширювало діяльність сільрад. Великих повноважень вони набули в галузі землекористування і землевпорядкування. Сільські Ради в межах своєї компетенції ставали найвищими органами влади на підвідомчій їм території. Обирались вони на один рік. Виконавчим органом сільської Ради була президія у складі голови, його заступника і секретаря. Обирались також двоє кандидатів у члени президії. Проте за нових умов значний вплив на сільські Ради мала діяльність комітетів незаможних селян. Того ж року ВУЦВК затвердив Положення про селищні Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що створювало для них належну правову основу. Селищні Ради користувалися правами юридичної особи, відповідно до Адміністративного кодексу УСРР видавали обов'язкові дія мешканців селища постанови.

Індустріалізація країни потребувала значної перебудови роботи міських Рад. Тому ВУЦВК 12 жовтня 1927 року прийняв нове Положення про міські Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Міські Ради здобули право складати бюджети міст і розпоряджатися кредитами. Положення також, надавало право міським Радам створювати районні Ради в межах міста. Нове Положення про районні з'їзди Рад і районні виконавчі комітети значно розширювало компетенцію районних виконкомів у всіх галузях місцевого господарського і культурного будівництва, особливо у фінансово-податковій. Зростало значення райвиконкомів і в керівництві сільським господарством. 1 грудня 1928 р. ВУЦВК прийняв також нове Положення про окружні з'їзди Рад та окружні виконавчі комітети. Основна увага тут приділялася окрвиконкомам, їхній структурі та Компетенції. Значна кількість різноманітних законодавчих актів у галузі державного права, прийнятих з УСРР, надзвичайно ускладнювала діяльність органів влади і управління всіх рівнів. Ця обставина обумовила необхідність створення адміністративного кодексу. Він був затверджений ВУЦВК 12 жовтня 1927 р. і вводився в дію 1 лютого 1928 року. Адміністративний кодекс УСРР регулював широке коло суспільних відносин, пов'язаних із правами і обов'язками органів державного управління у взаєминах між ними, а також у відносинах цих органів з громадянами.

Утворення Молдавської АСРР.

Подією періоду, що розглядається, стало створення на лівобережжі Дністра у складі радянської України молдавської автономної республіки.

Характерно, що рішення про її утворення приймалося за вказівкою партійно-державного керівництва СРСР і розглядалося на суто партійному рівні. Так, 7 березня 1924 року питання про національно-державне самовизначення Лівобережної Молдавії, після того як воно було схвалено ЦК РКП(б) і ЦВК СРСР, було винесено на політбюро ПК КП(б)У. На засіданні розглядалася записка Г.Котовського "Про утворення Молдавської Соціалістичної Республіки", 22 липня 1924 р. ЦК КП(б)У прийняло постанову про утворення Молдавської автономної республіки, а 12 серпня 1924 р. затвердило план заходів щодо оформлення Молдавської радянської національної державності.

В основу організації Молдавської автономної республіки покладалися такі принципи: "АУСРР має повну систему центральних органів. АУСРР має державний і місцевий бюджет. Законодавча автономія в питаннях: а) організації своїх необ'єднаних наркоматів, місцевих виконкомів та їхніх відділів (за принципом організації в УСРР) ; б) встановлення їх штатів і мережі; в) питання мови; г) в організації народної освіти".

І тільки після того, як рішення про утворення Молдавської АСРР було остаточно вирішене партійними органами Союзу РСР і України, сесія ВУЦВК 12 жовтня 1924 р. прийняла постанову "Про утворення автономної Молдавської СРР", де передбачалося "організувати Тимчасовий Революційний Комітет і йому надати повновладність на території АМСРР аж до скликання 1-го з'їзду Рад". 29 жовтня постановою Президії ВУЦВК було створено Ревком АМСРР, який провів значну роботу по організації автономної республіки.

Президія ВУЦВК доручила розробку проекту Конституції Молдавської АСРР Наркомату юстиції УСРР. 20 лютого 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У ознайомилось з проектом Конституції, підготовленим Наркомюстом УСРР, та з проектом у редакції Ревкому Молдавії і передало їх разом зі своїми зауваженнями ВУЦВК для остаточної редакції. У квітні проект Конституції Молдавської АСРР схвалила Президія ВУЦВК. 19-23 квітня 1924 р. в м.Балті відбувся 1 Всемолдавський з'їзд Рад, який затвердив Конституцію Молдавської АСРР, обрав ЦВК республіки і делегатів до складу Ради Національностей ЦВК СРСР та на Всесоюзний 1 Всеукраїнський з'їзди Рад. 10 травня 1925 р. Конституцію Молдавської АСРР затвердив IX Всеукраїнський з'їзд Рад, чим і завершилося оформлення Молдавської АСРР у складі УСРР. Слід зазначити, що в процесі утворення Молдавської автономної республіки виникали значні труднощі, адже Лівобережна Молдавія за національним складом була неоднорідною. Окрім молдаван, тут проживали українці, поляки, євреї, болгары, росіяни, німці та ін. Але партійне і державне керівництво досить легковажно підійшло до цієї проблеми. Молдавська АСРР включала території з переважно українським населенням. За переписом 1926 р. 48,5% її мешканців становили українці і лише 30,1% - молдавани. Тимчасові кордони між Україною і АМСРР були визначені з 1924 р. досить приблизно, їх уточнення тривало аж до вересня 1926 р. Збройні сили. Перехід до мирної господарської роботи позначився на становищі збройних сил. Було проведено скорочення Червоної армії і водночас накреслені заходи щодо її вдосконалення і зміцнення. Вся робота у збройних силах запроваджувалася на основі постанов Х - XI з'їздів РКП(б). У свій час укладення союзного робітничо-

селянського договору між РСФРР і УСРР вимагало внесення змін до організації управління збройними силами в Україні. Виходячи з цього Раднарком УСРР постановою "Про командуючого всіма збройними силами на Україні і уповноваженого РВРР на Україні" від 25 січня 1921 р. встановив, що командуючий збройними силами в Україні, будучи начальником усіх військових частин, управлінь та установ Червоної армії, які перебувають в Україні, разом з тим є уповноваженим РВРР і безпосередньо підпорядковується Реввійськраді республіки.

Нові умови викликали необхідність реформи збройних сил. Важливе значення мала розробка нових принципів комплектування Червоної армії. Першим кроком у цьому напрямку мала постанова ВУЦВК "Про обов'язкову військову службу" від 3 січня 1923 р., видана на підставі декрету ВУЦВК і Раднаркомом РСФСР від 28 вересня 1922 р. У постанові ВУЦВК говорилося: "Всі громадяни УСРР чоловічої статі незалежно від їхнього місцеперебування, притягуються до відбування обов'язкової військової служби". Разом із тим цей акт закріплював принцип комплектування Червоної армії і флоту. Постановою визначалися строки проходження дійсної військової служби, порядок звільнення, перебування в запасі тощо.

У другій половині 1923 р. був визнаний своєчасним перехід до міліційних начал у будівництві збройних сил. З цією метою 8 серпня 1923 р. ЦВК і Раднарком СРСР видали декрет "Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих", де детально визначалося порядок комплектування Червоної армії - так звана змішана система збройних сил (кадрові військові частини і територіальні військові формування). Із метою розробки питань, пов'язаних в організації територіальних формувань, а допризовною позавійськовою підготовкою трудящих, постановою ВУЦВК і Раднаркомом УСРР від 11 листопада 1925 р. при окрвиконкомах, де були розташовані територіальні частини, створювалися спеціальні органи - постійні територіальні наради, в усіх інших округах - постійні наради з питань позавійськової підготовки трудящих.

У зв'язку із завершенням демобілізації та різким скороченням чисельності Червоної армії ЦК РКП(б) виробив план реформи збройних сил. Внаслідок проведення реформи розширилися і зміцніли, поряд з кадровою армією, територіальні формування, які в 1925 р. становили понад 50% усієї системи збройних сил, було реорганізовано інститут комісарів і в управлінні військовими частинами запроваджено принцип єдиноначальності.

Реформа Червоної армії охоплювала також реорганізацію військового управління. Перебудовувався центральний апарат і апарат військових округів. В Україні було скасовано губернські військові комісаріати і створено корпусні та дивізійні територіальні управління. Серйозні завдання у військовій галузі покладалися на місцеві органи державної влади. Активно розгорнулося будівництво національних військових частин.

Схвалений 16 вересня 1925 р. ЦВК і Раднаркомом СРСР Закон "Про обов'язкову військову службу" підбив перші підсумки реформи Червоної армії і остаточно закріпив принцип централізованого будівництва збройних сил СРСР як єдиної союзної держави.

Прокуратура, суд і ДПУ(ДПК) УСРР.

Нові форми відносин, створені на основі НЕПу, перехід до ринкової економіки і заміна прямих адміністративних методів управління нею цивільно-

правовим регулюванням мали набути свого виразу в запровадженні принципу законності і захисту у судовому порядку. Все це і обумовило серйозні зміни в структурі і практичній діяльності правоохоронних органів. Так, прийняття Основ судоустрою СРСР і союзних республік, ліквідація губерній та перехід на триступеневу систему управління потребували перебудови органів Прокуратури УСРР. Це завдання було розв'язане постановою ВУЦВК від 23 жовтня 1925 р. "Про надання чинності Положенню про судоустрій УСРР". За ним державна прокуратура, як і раніш перебувала у складі наркомюсту, але її керівник - народний комісар юстиції одержував назву Генерального прокурора республіки. Під його загальним керівництвом перебував відділ прокуратури наркомюсту УСРР, помічники та прокурори наркомюсту УСРР. Було створено також спеціальну прокуратуру з трудових справ. Місцеві органи прокуратури УСРР складали прокурори округів, які безпосередньо підпорядковувалися Генеральному прокурору УСРР. Положення 1925 р. повніше і детальніше визначило права і обов'язки Прокуратури УСРР її кожного округу, значно розширило ці права відповідно до завдань подальшого зміцнення законності.

Ще в ті часи, коли прокуратура тільки розпочинала свою діяльність, більшовицька партія взяла її під свій контроль. Так, у грудні 1922 р. ЦК РКП(б) своїм циркуляром встановив, що партійні органи повинні здійснювати контроль за діяльністю прокуратури, заслуховуючи доповіді прокурорів на засіданнях губкомів партії.

Прокуратура УСРР проводила досить важливу роботу. Як відзначала сесія ВУЦВК у жовтні 1925 р., "діяльність органів прокуратури було скеровано на охоплення прокурорським оглядом усіх органів влади до сілрад включно". У галузі суду і слідства прокуратура стежила за тим, щоб справи якнайшвидше проходили в судово-слідчих органах, щоб скоріше розв'язувалися земельні справи тощо. Працівники органів прокуратури практикували виїзди до сіл, де приймали і розв'язували заяви і скарги селян, систематично контролювали окремі райони.

У 1926 р. ЦВК і Раднарком СРСР схвалили Положення про військові трибунали і військову прокуратуру. Згідно з цим актом військові прокурори та їхні помічники були при всіх військових з'єднаннях. Військові прокурори округів, фронтів, окремих армій підпорядковувалися старшому помічнику прокурора Верховного Суду СРСР із військової колегії та військової прокуратури. Прокурори корпусів, дивізій та інших з'єднань підлягали прокурору округу.

Серйозних змін зазнала судова система республіки. Прийняття у 1924 р. загальносоюзного закону - Основ судоустрою СРСР і союзних республік - викликало необхідність перегляду Положення про судоустрій УСРР 1922 р., яке вже значно застаріло. З метою погодження судоустрою УСРР із загальносоюзним законом та постановою ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад про перехід на триступеневу систему управління сесія ВУЦВК 23 жовтня 1925 р. затвердила нове Положення про судоустрій УСРР. Єдина система судових установ УСРР складалася з народних та окружних судів і Верховного Суду УСРР. Для розгляду справ особливих категорій поряд із єдиною системою діяли спеціальні суди: судово-земельні комісії, арбітражні комісії, військові трибунали тощо.

Основною ланкою в системі судових органів УСРР, як і раніше лишився народний суд. Окружний суд складався з пленуму і відділів: цивільного, кримінального, адміністративного та дисциплінарної колегії, Верховний Суд УСРР мав такий склад: президія, пленум і декілька колегій.

Особливістю Положення про судоустрій УСРР 1925 р. було те, що воно регламентувало питання організації і діяльності не лада судових органів, а й Прокуратури УСРР, слідчих, колегії захисників, державного нотаріату, інститутів судової експертизи. У зв'язку з тим, що до Положення про судовий устрій УСРР 1925 р. протягом 1926-1929 рр. було внесено чималі зміни і доповнення, ВУЦВК і Раднарком УСРР 11 вересня 1929 р. затвердили нове Положення про судоустрій УСРР.

У республіці зберігалася колишня система судоустрою - народний суд, окружний суд, Верховний Суд УСРР. Судовими установами Молдавської АСРР були народні суди і Головний Суд АМСРР. Зберігалися також спеціальні суди і арбітражні, судово-земельні, трудові сесії народного

суду та ін. Мережа судів у округах визначалася за новим Положенням не нарком'юстом УСРР, а окружним виконкомом. Народні судді районів обиралися окружними з'їздами Рад, а в містах і селищах - пленумами міських та селищних Рад. Народні засідателі мали виконувати свої обов'язки два дні на рік, а не шість, як було раніше.

Детально визначилася структура окружного суду, який складався з пленуму, цивільного відділу, кримінального відділу, надзвичайної сесії у справах про неспроможність кооперативних організацій. Дисциплінарні комісії було скасовано. У Положенні визначався також склад Верховного Суду УСРР.

До 1925 р. слідчий апарат перебував у подвійному підпорядкуванні - суду і прокуратурі. Тепер, використовуючи досвід РСФРР, увесь слідчий апарат передавався прокуратурі. Судові виконавці були як при окружних судах, так і при народних.

Положення 1925 р. мало спеціальний розділ, присвячений організації і діяльності Головного Суду Молдавської АСРР - найвищого судового органу цієї республіки.

Окрім єдиної системи судових установ, як і раніше, в Україні діяли спеціальні дисциплінарні суди і військові трибунали.

Для боротьби зі службовими провинями, що не потребували переслідування в кримінальному порядку, ВУЦВК і Раднарком УСРР у лютому 1926 р. прийняли Положення про дисциплінарні суди. При ВУЦВК, окружних і виконавчих комітетах діяли окружні дисциплінарні суди, члени яких обиралися окрвиконкомами строком на один рік. Дисциплінарні суди застосовували такі стягнення, як зауваження, попередження, сувора догана, переведення на іншу посаду, відшкодування заподіяних збитків. В 1927 р. дисциплінарні суди було скасовано.

Справи про військові і деякі інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядалися трибуналами. Тут діяло загальносоюзне законодавство. 20 серпня 1926 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли Положення про військові трибунали і військову прокуратуру. Згідно з Положенням трибунали утворювалися при військових округах, фронтах, арміях, флотах, корпусах, дивізіях. Працювали вони під керівництвом військової колегії Верховного Суду СРСР.

Услід за РСФРР в Україні було створено громадські суди. У 1928 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову про житлові примирні конфліктні комісії, а в червні 1929 р. Затвердили положення про громадські суди і примирні камери, які мали розглядати деякі кримінальні і цивільні справи. Громадські суди утворювалися на заводах, фабриках, у громадських і державних установах. Їхні списки склалися нарком'юстом УСРР за згодою Всеукраїнською Радою

профспілок, а їх організація покладалася на окружні суди. Обиралися громадські суди загальними зборами робітників і службовців строком на один рік. Вони мали право вдаватися до таких стягнень, як попередження, громадський суд, штраф до 10 крб.

При сільських і селищних Радах утворювалися примирні камери у складі голови, його заступника і двох членів-засідателів. Голова і його заступник обиралися сільською або селищною Радою строком на один рік, засідателі - загальними зборами виборців. Засідання примирних камер відбувалося відкрито. Як і громадські суди, камері накладали такі стягнення, як громадська догана, попередження, відшкодування збитків, примусові роботи на 7 діб, штраф до 10 крб. А головне, підвищилася каральна роль цього органу, він мав право на позасудову репресію.

Зміни відбулися і в структурі ДПУ. У зв'язку з утворенням СРСР та об'єднанням діяльності союзних республік у питаннях боротьби з контрреволюцією Державне політичне управління на основі затвердженого ЦВК СРСР 15 листопада 1923 р. Положення було перетворено в Об'єднане державне політичне управління при Раднаркомі СРСР, ОДПУ діяло на правах союзного народного комісаріату, керувало через своїх уповноважених ДПУ союзних республік, а також особливими відділами армії. Положення також передбачало утворення при голові ОДПУ колегії, члени котрої затверджувалися Раднаркомом СРСР. Колегія ОДПУ мала право визначати міру покарання "ворогам народу". Це надавало можливості використовувати органи ОДПУ у внутріпартійній боротьбі за лідерство в правлячій партії, а також для придушення політичної опозиції та інакомислячих у країні.

На цій основі ВУЦВК і Раднарком УСРР 13 серпня 1924 року затвердили нове Положення про Державне Політичне Керування Української Соціалістичної Радянської республіки, за яким "Державне Політичне Керування УСРР (скорочена назва ДПК) засновується при Раді Народних Комісарів УСРР для боротьби з політичною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом". Призначуваний ВУЦВК голова ДПК при Раднаркомі УСРР водночас був і уповноваженим(ОДПК) СРСР при Раднаркомі УСРР. Місцеві органи ДПУ УСРР функціонували спочатку при губвиконкомах, а потім при окрвиконкомах. Діяли й особливі відділи корпусів та дивізій Українського військового корпусу, транспортні відділи ДПК, органи ДПК з охорони кордонів України. Голова ДПК УСРР входив до складу Раднаркому УСРР і мав праві дорадчого голосу.

Роль ДПК УСРР(ДПУ) зростала. Його органи залучалися до вирішення економічних і національних питань. ДПУ брало активну участь у розв'язаному за секретною вказівкою ЦК РКП(б) кривавому поході проти церкви, у 1922-23 рр. в Україні органи ДПУ провадили масові арешти священників і ксьондзів, руйнували церкви та костьоли.

У 1927-28 рр. органи ДПУ "викрили" у Шахтинському районі Донбасу велику організацію "буржуазних спеціалістів", які нібито діяли за завданням іноземних розвідок. За сфабрикованою ДПУ "шахтинською справою" половину засуджених було розстріляно, а решту - засуджено на тривалі строки ув'язнення.

Українізація державного і господарського апарату УСРР. Більшовики, враховуючи негативний досвід взаємин між центром і периферією перших років радянської влади в Україні, дійшли висновку, що на шляху до суспільної одноманітності, яку забезпечила політика русифікації, слід пройти через етап

політики, яка отримала назву "українізації". Свого розмаху вона набула після утворення Союзу РСР, коли XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. постановив: ширше залучати місцеві кадри до органів управління союзних республік; видавати закони про вживання рідної мови в усіх державних установах; створювати національні військові формування; розширювати видання літератури національними мовами тощо. Точніше, це була політика коренізації, тобто політика переведення на рідну мову (в Україні не тільки на українську, а й залежно від складу населення, на російську, єврейську, німецьку, польську та ін.). Засоби масової інформації, роботу державних установ, викладання в навчальних закладах, а також залучення до органів влади і правлячої партії місцевих кадрів."

В цей час українське партійне і державне керівництво накреслило широку програму "українізації" державного апарату. Конкретний план розвитку української культури і української мови, українізації державного і господарського апарату, органів освіти і культурно-освітніх установ, преси, видавництва та ін., а також забезпечення прав інших національностей було розроблено комісією ЦК КП(б)У з національного питання.

Правовою основою всієї роботи з українізації апарату УСРР та забезпечення прав інших національностей стали постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР "Про заходи забезпечення мов та про допомогу розвитку української мови" від 1 серпня 1923 р. і декрет Раднаркому УСРР "Про заходи у справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ", виданий 27 липня 1923 р. Підтвердивши рівноправність мов усіх національностей, що проживали в Україні, ВУЦВК і Раднарком УСРР встановили, що з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є переважаючою для офіційних відносин. Визнавалося за необхідне посилити українізацію всього державного апарату республіки, накреслено широкий комплекс практичних засобів щодо проведення роботи на переведення на українську мову діловодства центральних і місцевих органів та установ, вивчення працівниками державних установ української мови, забезпечення користування мовами більшості населення в місцевостях, де проживали нацменшості, із збереженням гарантій для решти національностей.

У травні 1924 р. УШ українська партійна конференція вказала на необхідність дальшого поглиблення і розширення роботи в галузі проведення національної політики і висування українських працівників на відповідальні посади. Вона ж запропонувала ЦК вжити заходів щодо посилення роботи серед нацменшостей, створивши для цього необхідну матеріальну базу.

На виконання цих рішень у державних установах, навчальних закладах організовувалася широка мережа гуртків I курсів вивчення української мови.

30 квітня 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли Постанову "Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату". Усі радянські, профспілкові і громадські установи закликалися до нового напруження сил для повного завершення плану українізації державного і господарського апарату. Всі державні установи і державні торгівельно-промислові підприємства переводилися на діловодство українською мовою "ступенево, але не пізніше як 1 січня 1926р. В усіх республіканських відомствах, у місцевих органах засновувалися відомчі комісії з українізації. Було організовано також всеукраїнську центральну комісію з керівництва українізацією. Показово, що роботу з термінового проведення українізації довелося проводити Д.Кагановичу - довірній особі

Сталіна, який був направлений у травні 1925 р. в республіку з завданням "зміцнити партійну організацію України". В Україні він протягом 1925-28 рр. був генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Каганович добре розумів, що прогрес "українізації" був для більшовицької партії лише тактичним засобом "зближення" з українським народом."

На кінець 1925 р. було досягнуті успіхів у справі "українізації" держапарату та культурно-освітніх установ. 78% шкіл соціального виховання на той час було переведено на українську мову, технікуми "українізовано" на 39% і т.д. Завершилась українізація сільського держапарату. Щодо центрального, окружних і районних апаратів, то в них вже працювало понад 50% українців.

Поряд з українізацією радянського і господарського апарату провадилася значна робота щодо розвитку культури інших національностей, що проживали в Україні, забезпечення їхніх прав та інтересів. З цієї метою було організовано Центральну комісію в справах національних меншинств при ВУЦВК і такі ж комісії на місцях. Практикувалося залучення трудящих інших національностей до радянського будівництва шляхом виборів до Рад, проведення національних конференцій, розгортанні культурно-освітньої роботи мовами цих національностей, проведення справ у судах їхньою мовою. У місцях компактного проживання нацменшинств створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці.

Процес українізації викликав хвилю національного відродження, а найвідчутнішим його проявом став бурхливий розвиток гуманітарних наук, українського театру і літератури. Непередбаченим і небажаним для правлячої партії наслідком українізації виявилось несподіване зростання ролі української Інтелігенції, яка незабаром зазнала нищівного удару. Першим постраждав український письменник М.Хвильовий. Слідом за ним під удар попав нарком освіти УСРР О.Шумський, який вважав, що процес українізації іде повільними темпами. Потім настала черга відомого економіста М.Волобуєва.

Період коли стало можливо здійснення політики коренізації (українізації), був обмежений. З формуванням наприкінці 20-х років командно-адміністративної системи під гаслом інтернаціоналізму і дружби народів у країні була реанімована з царських часів політика русифікації. Курс на злиття націй, примарною ознакою якого став висновок партійних теоретиків про формування нової історичної спільності радянського народу, відзначався насильницькою асиміляцією націй в СРСР, занепадом національних культур, традицій, звичаїв.

Комуністична партія безоглядно знищувала у своєму осередку і в суспільстві в цілому будь-які прояви національної специфіки як ворожі інтернаціональній пролетарській справі. Нищівній критиці, а з кінця 20-х років - жорстоким репресіям піддавались ті з комуністів, хто виступав на захист національних інтересів союзних республік, відстоював право на вільний розвиток економічного, культурного й духовного життя всіх народів СРСР.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1929-1941 рр.)

П Л А Н

1. Державний лад України в першій половині 1930 р. Формування командно-адміністративної системи.
2. Конституція УРСР 1937 р. Перебудова державних органів УРСР на основі Конституції 1937 р.
3. Державність Західної України в 20-30 рр. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР.
4. Основні риси права.

1. Державний лад України в першій половині 1930 р. Формування командно-адміністративної системи.

Згідно з Конституцією УРСР 1929р. Систему державних органів республіки очолював Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, якому були підпорядковані усі інші органи влади. Всеукраїнський з'їзд рад складався з представників місцевих і селищних Рад УРСР за нормою один делегат на кожні 10 тисяч виборців і з представників сільського населення за нормою один делегат на кожні 50 тисяч населення. Делегати на з'їзд обиралися Всеукраїнським з'їздом рад і обласними з'їздами рад України. З'їзд, як найвищий орган державної влади на території України видавав нормативні акти, які були юридичною базою для прийняття іншими державними органами своїх рішень, користувався правом вносити зміни та доповнення до Конституції УРСР, здійснював верховне керівництво і найвищий контроль в республіці. Але у дійсності Всеукраїнський з'їзд рад не мав повноти влади і був обмежений у своїй діяльності, тому що керувався директивами комуністичної партії та постановами Всесоюзних з'їздів рад і ЦВК СРСР. Ось чому уже на початку 30-х років помітно звузилась компетенція Всеукраїнського з'їзду рад, значно меншу роль став він відігравати в державному, господарському і соціально-культурному будівництві в республіці.

В умовах тоталітарної держави з'їзди ставали декоративними форумами, які безоглядно схвалювали усі заходи, що впроваджувалися в державі партапаратом.

В період між Всеукраїнськими з'їздами рад верховним законодавчим, розпорядчим і виконавчим органом влади республіки був Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет (ВУЦВК), який складав приблизно третину від кількості делегатів Всеукраїнського з'їзду рад. Діяльність ВУЦВК здійснювалася шляхом проведення сесій.

Починаючи з 30-х років сесії стали скликатися нерегулярно. Час між їх скликанням був від 1,5 місяців до одного року. Причина полягала в тому, що тоталітарний режим не відчував потреби в діяльності представницьких органів влади. Рішення, які приймалися ними, носили декларативний характер.

Характерною рисою періоду було посилення впливу раднаркому УРСР на усі сфери державного життя. РНК був бюрократичним органом, через який тоталітарному більшовицькому керівництву було зручніше керувати країною. Форсована індустріалізація і суцільна колективізація сільського господарства призвели до дедалі більшого зосередження влади у центрі союзу РСР, в ЦК ВКП

(б), а тому вимагали повної перебудови структури та організаційних форм діяльності уряду України. Щоб забезпечити чітке виконання директив, які надходили з центру, постановою ЦВК і раднаркому СРСР при раднаркомах союзних і автономних республік передбачалось утворення комісій виконання, на які були покладені перевірка фактичного виконання директив уряду і зміцнення дисципліни в усіх державних органах та господарських організаціях. До складу цієї комісії входили: голова раднаркому УСРР, один з секретарів ЦК КП(б)У, народний комісар РСІ, голова Всеукраїнської ради профспілок і голова укрколгоспцентру. В такому ж напрямку посилення централізації та підкорення союзному центру йшла подальша реорганізація окремих наркоматів. Так, щоб забезпечити єдине керівництво сільським господарством усієї країни було створено наркомат землеробства СРСР. Дійшла черга й до вищої Ради народного господарства СРСР. У січні 1932 р. ВУ ЦВК і раднарком УСРР реорганізували ВРНГ УСРР у наркомат легкої промисловості, здійснили перебудову управління республіканською і місцевою промисловістю республіки. У відання наркомату легкої промисловості були передані текстильна трикотажна, галантерейна та інші галузі. В той же час усі республіканські та місцеві об'єднання, трести і підприємства машинобудівної, хімічної, будівельних матеріалів та інших галузей знаходились у віданні наркомату важкої промисловості СРСР. Відбувалися зміни й в структурі наркомату торгівлі УССР, який у 1930 р. Було перетворено в наркомат постачання УССР.

Постановою від 15 грудня 1930р. Було ліквідовано наркомат внутрішніх справ УССР, а його функції передано різним відомствам – головному управлінню комунального господарства, головному управлінню міліції та карному розшуку при раднаркомі УССР, а також наркомату юстиції.

З метою посилення єдиначальності і особистої відповідальності керівників було ліквідовано колегії при всіх наркоматах УССР. Замість ліквідованих колегій при наркоматах утворилися ради, які склалися з 30-50 чоловіків, переважно працівників місцевих організацій і підприємств, і збиралися раз у два місяці. Передбачалася також ліквідація в усіх наркоматах спеціальних відділів добору і розподілу кадрів. Ці функції покладались тепер на наркомів і керівників господарських організацій. Крім того, часто проводили так звані “чистки” кадрів, метою яких було утворення такого державного механізму, що беззаперечно виконував вказівки керівної партійно-радянської верхівки.

Щоб забезпечити проведення політики форсованої індустріалізації та насильницької суцільної колективізації, правляча комуністична партія здійснила серйозну перебудову роботи місцевих органів влади. Першочергову увагу було приділено сільським радам, які повинні були очолити боротьбу за суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства як класу. Таку орієнтацію визначили рішення листопадового (1929р.) пленуму ЦК ВКП(б).

Для втілення в життя цієї партійної директиви треба було переглянути склад сільських рад, направити сюди людей, готових провадити лінію компартії, стати на чолі колгоспного будівництва, посилити процеси усупільнення, вести нещадну боротьбу із залишками заможного селянства. Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б), партійні та радянські організації України значно збільшили кількість комнезамів.

Партійні органи здійснювали “чистку” сільських рад, направляли для роботи в них нові кадри з робітників, незаможників, наймитів, здатних провадити в життя лінію компартії. Перебудова роботи сільських рад вимагала перегляду правової бази їх діяльності. Тому ВУ ЦВК 1 липня 1931р. Затвердив нове положення про

сільські ради, яке встановлювало, що сільські ради керують усім господарським і соціально-культурним будівництвом на території села. 1 липня 1931р. Сесія ВУ ЦВК прийняла положення про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети УСРР, яке значно розширило повноваження районних з'їздів рад та їх райвиконкомів. До виключної компетенції районних з'їздів рад було віднесено затвердження перспективних і річних планів господарського і культурного будівництва району, районного бюджету, звітів про діяльність районного виконкому, державних установ, громадських організацій, розташованих на території району. У складі районних виконкомів створювалися відділи: земельний, постачання, фінансовий, народної освіти, планове бюро та управління міліції.

До нових умов треба було пристосувати й роботу місцевих рад. У липні 1931р. ВУ ЦВК прийняв нове положення про міські ради української СРР, яке встановлювало дві категорії місцевих рад: республіканського і районного підпорядкування, які підпорядковувалися Всеукраїнському з'їзду рад ВУ ЦВК, його президії та раднаркому УСРР. Незабаром виявилось, що керувати з республіканського центру багатьма районами було важко, тому ВУ ЦВК у лютому 1932р. ухвалив постанову про перехід на триступеневу систему управління: район-область-центр. Так, замість дійсно представницької системи створювалася і посилювалася виконавча вертикаль, підпорядкована партійній номенклатурі.

Зміни в організації судових установ України були пов'язані з посиленням терору як основного засобу існування тоталітарно-репресивної системи, а також з необхідністю їх пристосування до існуючої адміністративно-територіальної системи управління. У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління у травні 1932р. всі міжрайонні суди було ліквідовано. В Україні встановлюється така судова система: народний суд, обласний суд, і Верховний суд УСРР.

Основною ланкою судової системи був народний суд. Він розглядав цивільні та кримінальні справи. Народні суди діяли у складі народного судді та двох народних засідателів.

Обласні суди були судами другої інстанції для перегляду в касаційному порядку судових вироків, ухвалі постанов у кримінальних і цивільних справах народних судів, що діяли на території області.

Касаційною інстанцією справах, вирішених обласними судами у першій інстанції був Верховний суд УСРР. Серед його повноважень значне місце займали розгляд у першій інстанції кримінальних і цивільних справ, віднесене до його підсудності і розглянутих обласними судами. До функції Верховного суду було також віднесено тлумачення законів республіки з питань судової політики.

До 1932р. в Україні діяли міжрайонні, міські, та дільничні прокуратури.

З організацією областей було скасовано міжрайонні прокуратури і створено дільничні, міські, обласні прокуратури і прокуратуру республіки. Прокуратура республіки та усі її органи входили до системи наркомюсту. Очолював прокуратуру республіки Генеральний прокурор, який одночасно був наркомом юстиції УСРР.

Істотних організаційних змін зазнали органи прокуратури у 1933р. Замість прокуратури Верховного суду СРСР і прокуратур союзних республік, створювалася єдина централізована система прокурорських органів.

Для здійснення цього завдання 20 червня 1933р. утворено як самостійний орган прокуратуру СРСР, яка об'єднала органи прокуратури у всесоюзному масштабі. Прокуратуру Верховного суду було ліквідовано. На прокуратуру СРСР

покладалось загальне керівництво діяльністю прокуратур союзних республік. У 1934р. замість дільничних прокуратур в усіх районах УСРР було утворено районні прокуратури.

На початку 30-х років відбувалися значні зміни в структурі адміністративно-політичних органів. Реорганізація їх провадилася кожний раз за ініціативою центру, український уряд вимушений був лише виконувати директиви, що надходили з Москви.

У постанові ЦВК і раднаркому СРСР зазначалося, що ліквідація НКВС союзних республік обумовлена “загостренням класової боротьби всередині суспільства, необхідністю у зв’язку з цим введенням жорстокої дисципліни, а також надання більшої самостійності в управлінні органами по боротьбі зі злочинністю та охороні громадської безпеки і революційного порядку”.

Наслідком такої реорганізації було значне посилення ролі ОДПУ. Різко активізувалась й діяльність органів ДПУ УСРР. Вже з лютого 1930р. В усіх обласних центрах України існували “трійки” – каральні органи, до складу яких входили: начальник управління ОДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Такий безконтрольний каральний апарат виносив вироки практично без свідків, без захисту, без ознайомлення з кримінальною справою і навіть без підсудного. До складу ОДПУ перейшла й міліція.

Переломним етапом на шляху до повної централізації репресивно-каральної системи став 1934р, коли 10 липня постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний НКВС, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло новоутворене Головне Управління Державної Безпеки. З моменту утворення НКВС СРСР замість судової колегії, яка мала право застосовувати усі міри кримінального покарання, включаючи розстріл. При наркомі внутрішніх справ під його ж головуванням було засновано позасудовий орган під назвою “особлива нарада”, якому надавались широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, виселення, ув’язнення до таборів на строк до 5 років, виселення за межі країни. На місцях, як і раніше, діяли спеціальні “трійки”, котрі також не рахувалися з нормами судочинства. Судовий розгляд кримінальних справ замінявся адміністративними рішеннями.

2. КОНСТИТУЦІЯ УРСР 1937 р. ПЕРЕБУДОВА ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УРСР НА ОСНОВІ КОНСТИТУЦІЇ 1937 р.

У середині 30-х років керівництво комуністичної партії дійшло висновку про необхідність внесення “демократичних змін” до Конституції СРСР 1924р., а також до Конституції УРСР 1937р. Майже повністю відбивала союзна Конституція, відтворювала її принципи, копіювала основні положення. Численні положення Конституції УРСР, як і Конституції СРСР, особливо про права людини, насправді не діяли. Вони мирно співіснували з репресивною машиною, масовими арештами, розстрілами. Основний закон за формою був демократичний, але повністю відірваним від реального життя.

Конституції УРСР 1937р. складалася з 146 статей, об’єднаних у 13 розділів.

Особливе значення мав розділ II, присвячений державному устрою, згідно зі ст.13 Конституції УСРР “добровільно об’єднувалася з іншими рівноправними республіками в союзна державу СРСР. Конституція підкреслювала, що територія УРСР не могла бути змінена без згоди республіки. Найбільш важливим було положення про те, що “українсько РСР зберігає за собою право виходу з СРСР”,

проте такі принципи об'єднання, як добровільність і рівність, були лише декларацією, що не відповідала дійсності, а право виходу з СРСР - фікцією. Реально діючими були лише статті Конституції УРСР 1937р., де йшлося проте, що кожний громадянин України є громадянином СРСР і що "УРСР здійснює державну владу самостійно" тільки поза межами ст14 Конституції СРСР, де визначені права і компетенції вищих органів влади.

В наступних розділах Конституції СРСР йшлося про структуру, порядок утворення, компетенцію та основні форми діяльності центральних і місцевих органів державної влади. Вищим органом УРСР стала Верховна Рада, яка обиралася громадянами України строком на 4 роки. Це був єдиний законодавчий орган УРСР. У відповідності з Конституцією Верховна Рада УРСР обирала президію – колегіальний, постійно діючий орган. Місцевими органами державної влади в областях, округах, районах, містах і селах України були Ради депутатів трудящих, які "обиралися" населенням відповідних адміністративних одиниць строком на 2 роки.

У розділі 10 Конституції закріплювалися основні права і обов'язки громадян УРСР, які отримували право на працю, відпочинок, матеріальне забезпечення в старості, на освіту.

У ст.124 йшлося про свободу слова, друку, зборів і мітингів, тобто про свободу, які були просто не можливі в умовах тоталітарної системи.

В той час, коли провадилися незаконні обшуки і арешти, здійснювалися масові репресії, в Конституції урочисто проголошувалась недоторканість особи, житла та інше. Всебічний розвиток особи в цій Конституції розглядався не як мета соціалістичного будівництва, а як засіб досягнення мети – побудови сталінської моделі соціалізму. Усе це свідчило про те, що Конституція УРСР, як і Конституція СРСР не забезпечувала втілення в життя багатьох своїх положень. Реальна практика сталінщини перекреслювала демократичність Конституції УРСР 1937р.

Не захищала Конституція УРСР і національні права українського народу. Розпочата ще з 20-х років українізація не просто припинялася, вона почала розглядатися тепер під тиском Сталіна як прояв націоналізму, наслідками чого стали розгром української науки, культури, провідних кадрів, були ліквідовані національні райони та національні сільські ради.

Серйозних змін зазнала виборча система. Конституція УРСР 1937р. відмовилась від виборів, де робітничий клас мав керувати над селянством. А значна частина населення взагалі була позбавлена виборчих прав від виборів багатоступеневих та відкритих. Згідно зі ст. 133 вибори до рад депутатів, трудящих провадилися при таємному голосуванні. Але справжніх виборів у дійсності не провадилося, це була лише ширма, яка прикривала тоталітарний режим.

В Конституції багато було про зміцнення соціалістичної законності. Право обвинуваченого на захист, процесуальні гарантії особи. Але практика була зовсім інша. Виключний порядок судочинства у справах про терористичні акти, діяльність особливої наради при НКВС СРСР, терор і репресії – це було не сумісним з принципами, проголошеними Конституцією 1937р.

Прийняття Конституції внесло важливі зміни до всієї системи вищих і місцевих органів державного управління. Відтепер вищим органом СРСР стала двопалатна (Рада Союзу і Рада національностей) – Верховна Рада. Вищим органом державної влади УСРР була Верховна Рада республіки, місцевими органами державної влади – місцеві ради депутатів трудящихся. Вибори до Верховної ради

УРСР відбувалися під контролем партійних організацій. Під контролем репресивних органів у голосуванні взяло участь 99,6 % виборців. Усі вони “голосували” одногосно. Конституція УРСР 1937р. безпеліційно встановлювала, що закони СРСР обов’язкові і на території УРСР. Усе це свідчило про подальшу централізацію державного управління і втрату союзними республіками своїх суверенних прав.

Раднарком утворювався Верховною радою і являв собою найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади УРСР. Він об’єднував і направляв роботу наркоматів республіки, керував виконками обласних рад депутатів трудящих.

Наркомати поділялися на союзні, союзно-республіканські та республіканські. Їх кількість не залишалася незмінною. У червні 1938р. було утворено наркомат харчової промисловості УРСР. У зв’язку з її появою 1 квітня 1939р. було утворено союзно-республіканський наркомат промисловості будівельних матеріалів. 22 квітня 1939р., наркомат легкої промисловості було розділено на 2 наркомати: текстильної промисловості і легкої. У 1940р. було створено союзно-республіканський наркомат контролю УРСР.

Відповідно до нової Конституції встановлювався сесійний порядок діяльності місцевих рад депутатів трудящих. Відразу зародилась і нова організаційна форма – постійні комісії обласних, районних, міських, сільських і селищних рад. Місцеві ради народних депутатів обирали виконкоми у складі голови, його заступника, секретаря і членів виконкому: вони керували культурно-політичним і господарським будівництвом на своїй території.

У передвоєнний час було вжито цілу низку державно-правових заходів з метою зміцнення Червоної Армії. Але напередодні війни було репресовано майже всю керівну верхівку армії. Тоталітарний режим шляхом репресій намагався усунути мислячих військових та поставити на їх місце безликих людей з тим, щоб перетворити армію в надійну опору тоталітарної системи. Усі питання організації збройних сил і керівництва ними знаходились в компетенції союзу РСР. Тому державні органи УРСР тільки виконували розпорядження уряду СРСР і військового командування. Сталін завдав відчутного удару по військовим командним кадрам. Зазнали втрат і військові округи, розташовані в Україні. Були заарештовані і розстріляні командуючі військами Київського округу І.Якір, Харківського - І.Дубовий. Почалося винищення командних кадрів цих двох округів. Повністю було знищено штаб КВО. У 1937-1938 рр. було репресовано тільки по КВО і ХВО 150 чоловік командного складу вищого рангу (Думенко, Ковтюх, Гаркавий та інші), які за вироком військової колегії Верховного суду СРСР були розстріляні.

Зміни у державному механізмі, викликані новою Конституцією, торкнулись як судової системи так і прокуратури, перебудова цих органів була спрямована на посилення репресій як головного засобу існування тоталітарно-репресивної системи. Зазначалося, що правосуддя в УРСР здійснюється: 1) Верховним Судом УРСР; 2) обласними судами; 3) народними судами. В законі одержав дальший розвиток принцип виборності суддів. Так, Конституція УРСР визначала, що Верховний Суд республіки обирається Верховною Радою на 5 років, обласні суди – обласними радами депутатів трудящих ся, народні суди – населенням строком на 3 роки.

Демократичні принципи, закріплені в Конституції не стали гарантією її додержання. Навпаки, як раз у цей час мали місце дуже серйозні порушення законності, практикувалась позасудова репресія. Право застосування мір кримінального покарання надавалось не тільки судовим органам, а й “трійкам”, особливій нараді при Наркоматі внутрішніх справ СРСР.

Діяльність прокуратури УРСР здійснюється Генеральним прокурором, як безпосередньо, так і через Прокурора УРСР. Прокуратура України в цей період не забезпечувала належного нагляду за правоохоронними органами. Керівництво Прокуратури СРСР само підтримувало застосування недозволених методів слідства, проведення необґрунтованих масових репресій.

У другій половині 30-х років органи НКВС було остаточно виведено з-під контролю Уряду і вищих партійних органів. Фактично НКВС не підпорядковувалося нікому, крім Сталіна, проте, диктував волю усім, нехтуючи правовими нормами, спираючись на накази, директиви, розпорядження.

У 1937 р. заарештовано і страчено 17 членів Українського уряду. Голова Раднаркому УРСР П.Любченко покінчив життя самогубством. Трохи пізніше було розстріляно Голову Рад наркому України Х.Чаковського. був розгромлений ЦК КП(б) України. З 11 членів політбюро загинуло 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4, репресовано усіх 9 членів оргбюро.

Наприкінці 30-х років проведено “чистку” апарату НКВС, що завершилася зміною керівництва і основних кадрів наркомату. У лютому 1941 р. НКВС був поділений на два наркомати: внутрішніх справ (НКВС) і державної безпеки (НКДБ).

3. ДЕРЖАВНІСТЬ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 20-30 РОКАХ. ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ УРСР

22 січня 1919 р. Уряди УНР і ЗУНР проголосили про об'єднання двох українських республік. Однак воєнні дії призвели до того, що під польською окупацією опинилася Галичина, Холмщина, Західна Волинь, Полісся, Підляшшя. Ще раніше, у листопаді 1918 р. Північна Буковина була окупована румунськими військами, а Закарпаття в січні 1919 р. – чеським. Анексовані Західноукраїнські землі перебували на становищі напівколоній Польщі, Румунії й Чехословаччини. Під час світової економічної кризи (1929-1933 рр.) безробіття на Західноукраїнських землях набуло небачених масштабів. Протягом майже всього періоду окупації тут зберігався воєнний стан, панували політичний терор, жорстоке переслідування національно-визвольного руху.

Соціальне гноблення, дискримінація українського населення викликали рішучий опір. У національно-визвольній боротьбі населення Західної України брали участь різноманітні політичні сили, що відстоювали інтереси різних груп. Версальське рішення 1923 р., яким визнано прилучення Галичини до Польщі, викликало хвилю протесту і деяке зневір'я до Заходу. Це сприяло утворенню Компартії Західної України, яка пізніше стала складовою частиною Компартії Польщі.

Наприкінці 20-х років виникає кілька націоналістичних груп: 1) Союз української націоналістичної молоді; 2) Легія українських націоналістів, та ін. Вони висловлювалися за злиття усіх цих груп в єдину Організацію українських націоналістів (ОУН). ОУН ставила перед собою завдання боротися проти польського режиму, а також “уздоровити відносини внутрі нації, викликати в

українському народові державотворчі зусилля”. Акції ОУН (терор, саботаж, підпали) стали приводом для масових репресій проти українців.

У більш сприятливому становищі перебували українці Закарпаття. В 1919 р. Закарпаття опинилося у складі Чехословацької республіки, у 1928 р. стало Підкарпатським краєм, але без права на автономію. Празький уряд у 1938 р. надав нарешті автономію Карпатській Україні і дозволив їй створити перший автономний Уряд. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні від 2 листопада 1938 р. Карпатська Україна змушена була віддати значну частину своєї території з такими містами, як Ужгород та Мукачеве, Угорщині. Після цього столицею Карпатської України перенесено до Хуста.

15 березня 1939 р. Сейм, до якого було обрано 32 послы, розпочав у Хусті свою роботу і проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з Президентом, вибраним Сеймом. Держаною мовою Карпатської України визнавалась українська мова, барви державного прапора – синя і жовта. Але ще 13 березня 1939 р. хористи Угорщини за вказівкою Берліна направила в Хуст ультиматум про окупацію всього Закарпаття нібито з метою “підтримання порядку”. 14 березня відбувся перший напад угорських військ на територію Закарпатської України, а вслід за цим – її повна окупація. За умовами Ризького договору заборонялось перебування на території Польщі антибільшовицьких організацій. Таким чином, Директорія і Уряд Української Народної Республіки і всі їх організації втратили право на легальне існування з Польщі. Вони продовжували своє існування нелегально.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу, розв’язавши Другу Світову війну. За три тижні Польська держава перестала існувати. Раніше Гітлер і Сталін підписали секретний протокол, в якому домовилися про розподіл Європи і відповідні сфери впливу та окупації. 17 вересня 1939 р. згідно з тайною угодою Червона армія вступила в Східну Польщу і за 12 днів захопила Західну Волинь і Галичину. Торгівля чужою територією продовжувалась. Сталіну стало відомо, що Гітлер планує перетворити Литву в протекторат і готується до вторгнення. Тому він запропонував Гітлеру частину Польщі взамін Литви.

На території Західної Волині і Галичини, яка була зайнята Червоною армією, розгорнулась підготовка до виборів у Народні Збори Західної України. 22 жовтня 1939 р. виборці, які голосували згідно з радянськими традиціями за наперед ухвалений список кандидатів, обрали 148 депутатів.

Народні Збори Західної України, 26-28 жовтня 1939 р. у Львові, проголосили становлення радянської влади на всій території, а також звернулись з проханням до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР про прийняття Західної України до складу СРСР і УРСР. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР із з’єднанням її з УРСР. 15 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР розглянула заяву і вирішила прийняти Західну Україну до складу УРСР і возз’єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі.

У секретному протоколі від 23 серпня 1939 р. Німеччина визнала зацікавленість СРСР у Бессарабії. 28 червня 1940 р. Червона армія переходить р. Дністер і входить на новий кордон з Румунією. Румунська армія відходила без бою. Так сталінський режим змусив Румунію зректись на користь СРСР північної Буковини та Бессарабії.

2 серпня 190 р. Верховна Рада СРСР задовольнила прохання представників Бессарабії та північної Буковини про прийняття їх до складу СРСР. Було також ухвалено Закон про включення північної Буковини і 3-х повітів Бессарабії – Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського до УРСР.

Указом від 4 грудня 1939 р. Верховна Рада СРСР встановила новий поділ Західної України і утворила 6 областей – Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську. 7 серпня 1940 р. у складі УРСР з північної Буковини було створено Чернівецьку область, а на сонові Акерманського та Ізмаїльського повітів – Ізраїльську область.

Включення у 1939-1940 рр. українських земель – Західної України, північної Буковини і трьох повітів Бессарабії до складу УРСР, було подією історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з'єдналися в одну державну структуру.

Але приєднання українських земель до УРСР було проведено тоталітарним шляхом насильства і сталінських репресій. Так, націоналізація великих підприємств зачіпала й дрібні ремісничі майстерні кустарів, грубо порушувались закони в галузі оподаткування, хлібозаготівель. Уже з весни 1940 р. розпочалась передчасна колективізація, яка супроводжувалась репресіями. У селах насильно відібрали землю не тільки отриману, а й приватну. Відразу почалися арешти і заслання колишніх функціонерів буржуазних партій, підприємств. Жертвою сталінщини стала також українська інтелігенція, діячі науки, культури. Висилалися і колишні члени КПЗУ.

Усе це призвело до того, що перше знайомство з радянською системою мало для західних українців в основному негативні наслідки.

4. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

1. ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Особливістю джерел права в Україні до прийняття Конституції УРСР 1937 р. було те, що приймати закони мали право Всеукраїнський з'їзд рад, ВУ ЦВК, Рад нарком УСРР. Така множинність законодавчих органів призводила до певних перекосів в їх діяльності. Справа в тому, що адміністративно-командна система управління все більше перетворювала Всеукраїнські з'їзди рад в органи декоративні, в силу чого їх постанови у більшості випадків носили загальний характер. Значна маса законодавчих актів цього періоду подана у формі постанов Президії ВУ ЦВК і Рад нарком УСРР.

Характерною рисою у розвитку джерел права з початку 39-х років стає перевага загальносоюзного законодавства над республіканськими.

З прийняттям Конституції УРСР відбулися серйозні зміни. Відтепер всі нормативні акти подіялись на Закони і Підзаконні акти. Законодавство в УРСР здійснюється Верховною Радою, Президія Верховної ради УРСР мала право в межах своєї компетенції видавати Укази, які за своєю юридичною природою були Підзаконними актами. Рад нарком УРСР видавав Постанови і Розпорядження на підставі і на виконання Законів СРСР і УРСР, Постанов і Розпоряджень Раднаркому СРСР.

2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Цивільне законодавство відігравало активну роль у розвитку та охороні соціалістичної власності, зміцненні плановості народного господарства, удосконаленні договірних відносин між соціалістичними підприємствами.

Забезпечити централізоване планове керівництво промисловістю при наявності оперативної та майнової самостійності кожного підприємства можна було шляхом обов'язкового правового оформлення господарських зв'язків підприємств договорами. Ці договори уклалися в рамках планових завдань і давали можливість конкретизувати планові завдання щодо потреб сторін, що укладають договір. Цивільне право того часу не допускало включення до договорів про звільнення боржника від відповідальності за невиконання договору "з незалежних обставин".

Для договірної оформлення відносин між господарськими організаціями наприкінці кожного року провадилася так звана "договірна компанія", в ході якої уклалися договори на наступний рік відповідно до затверджених планів. У відповідності з ними Рад нарком УРСР своїми постановами встановлював конкретні строки укладання договорів по окремих господарських системах.

У другій половині 30-х років основною формою договору поставки стають прямі договори, що укладаються на підставі "протокольних угод" між центрами господарських систем.

Зберігалася і практика постачання деяких видів продукції без укладення договорів, на підставі адміністративних актів. Так, у 1938 р. запроваджується без договірний порядок поставки металів і металопродукції, за яким зобов'язання виникали безпосередньо з планових показників відомчих наказів.

Інтереси розвитку соціалістичного господарства вимагали наведення порядку в управлінні та розпорядженні державною власністю, яка стала безроздільно пануючою в усіх галузях економіки. Крім удосконалення управління і розпоряджень державною власністю. Велика увага приділялась також зміцненню власності кооперативних об'єднань. Постанова ЦВК і Рад наркомів УСРР 1935 р. забороняла примусово вилучати будь-яке майно у кооперативних організаціях усіх систем. Питання про вилучення цих коштів і майна належало до виключної компетенції Уряду УРСР.

Істотні зміни відбувалися і в галузі правового регулювання товарообороту і взагалі торгівлі. У відповідності з загальносоюзними актами ВУ ЦВК і Раднарком УСРР прийняли Постанову про внесення змін у республіканське законодавство з питань радянської торгівлі. Приватним торговцям заборонялось відкривати магазини та крамниці, було накреслено низку заходів щодо викоренення перекупників.

Що стосується регулювання цивільно-правових відносин фізичних осіб, то тут зміст цивільного права суттєво змінився, незважаючи на те, що відповідні норми Цивільного кодексу УСРР не були піддані значним змінам. Корінне зрушення у цій галузі цивільного права зумовлено насамперед тим, що приватногосподарську діяльність скільки-небудь значного масштабу було повністю придушено, і пов'язані з нею майнові права, як такі, що здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням, на підставі ст.1 ЦК УСРР не охоронялись законом. Хоча ЦК зберігав для приватних осіб вільний доступ до акціонерних різних торговельних і промислових товариств, але норми, що цього стосувалися, вже не мали практичного значення.

3. ТРУДОВЕ ПРАВО

Політика форсованої індустрії висунула нові завдання в галузі регулювання праці. Значення набули закони, спрямовані на піднесення продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни, усунення плинності робочої сили. Згідно з

Директивами партії Рад нарком УСРР Постановою від 25 лютого 1931 р. внесли зміни і доповнення до Кодексу законів про працю УСРР і трудового законодавства.

Всі підприємства, установи і господарства могли наймати робочу силу тільки через органи праці. Молоді спеціалісти, які закінчували учбові заклади, повинні були працювати протягом 3-х років на виробництві за призначенням Наркоматів. Самостійне влаштування на роботу або неприбуття до місця призначення розглядалося як порушення закону. На початку 30-х років завершилося переведення робітників промисловості і транспорту на 7-ми годинний робочий день.

Ведення нових тарифних сіток, розвиток на кількість розрядів, стало початком планового державного нормування заробітної плати робітників. Праця робітників різних кваліфікацій оплачувалася тепер або за твердими фіксованими ставками або за тарифними сітками, розробленими для кожної галузі промисловості.

З метою зміцнення трудової дисципліни був встановлений новий порядок оплати простоїв та браку. Брак на виробництві з вини робітника зовсім не оплачувався, а брак не з вини робітника оплачувався в розмірі 2-х третин ставки почасової оплати праці даного робітника.

Особливо суворі заходи вживалися з метою посилення боротьби із втратами робочого часу та прогулами. Вказувалось, що за неявку на роботу без поважної причини, робітник або службовець підлягає звільненню з роботи, з позбавленням права користуватися квартирою, наданою в будинку даного підприємства.

Встановлювалися надбавки до пенсій за стаж безперервної роботи та інші привілеї. В той же час Постановою Рад наркомів СРСР вводяться єдині трудові книжки, у яких фіксується уся трудова діяльність громадянина.

Важливі зміни в трудовому законодавстві відбулися наприкінці 30-х років, коли вже розпочалася друга світова війна. Збільшувалась тривалість робочого дня: замість 6-7 годинного встановлювався 8-ми годинний робочий день. Усі підприємства і установи переводилися на семиденний робочий тиждень. Самовільний перехід з одного місця роботи або на інше заборонялось. Самовільне залишення роботи або прогул тягли за собою кримінальну відповідальність.

Порядок набору робітників колгоспів, що існував раніше, уже не забезпечував промисловість необхідними кадрами. Тому Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. “Про державні трудові резерви” створювалися школи фабрично-заводського навчання, ремісничі училища. Щорічний призов мав становити від 800 тис. До 1 млн. чоловік. Передбачені цим указом державні резерви робочої сили перебували в розпорядженні Уряду СРСР і не могли бути використані відомствами на свій розсуд.

4. КОЛГОСПНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Найсерйозніші зрушення відбулися в даний період в колгоспному і земельному праві. Вони стали наслідком необхідності підготувати правові умови проведення суцільної колективізації і ліквідації на цій підставі “куркульства” як класу. Розпочалася суцільна колективізація під приводом більшовицької партії, яка визначала і форми, і методи, і строки її проведення. Особлива роль відводилась Україні як найважливішому зерновому району. Темпи колективізації “спускалися згори” у вигляді контрольних цифр. С.Косіор у інструктивному листі ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій уже вимагав: “Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної компанії, а всю Україну – до осені 1930 р.” на практиці

намагання прискорити темпи колективізації та достроково завершити її призводили до порушення принципу добровільності, до грубого адміністрування.

Щоб здійснити колективізацію швидкими темпами, було вирішено знищити найзаможніший прошарок селянства, до складу якого входили всі селяни, які чинили опір усупільненню, тобто “куркулі”. Багато їх потрапило у в’язниці або табори, разом з родинами висилали в північні райони країни. Майно їх конфіскувалося. Всього за роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано близько 200 тис. Селянських господарств.

В таких умовах партійно-державне керівництво велику увагу приділяло будівництву машинно-тракторних станцій. Вони будувалися за рахунок держави і в них зосереджувалась уся сільськогосподарська техніка. Колгосп повинен був продати МТС усі складні сільськогосподарські машини, які були у нього. Таким чином, колгосп опинявся в повній залежності від МТС.

Статут 1930 р. визнав мету створення сільськогосподарської артїлі – побудова великого колективного соціалістичного господарства. Прийняття до артїлей куркулів заборонялося.

Був визначений правовий режим колгоспного землекористування. В Статуті йшлося про безстрокове користування землею, яке розглядалося як користування без усталених заздалегідь визначених строків. Селяни, які вступали до артїлі, усупільнювали засоби виробництва, які належали їм, але в той же час їм дозволялося залишати в особистій власності колгоспного двору одну корову, дрібну худобу, птицю. Присадибні ділянки, що були у селян, які вступають у колгосп, просто “залишалися в одноособовому користуванні”.

В 1931 р. на Україні було прийнято низку нормативних актів щодо організації та оплати праці в колгоспах. Ці акти регламентували утворення постійних виробничих бригад, поліпшення обліку праці та зміцнення трудової дисципліни, посилення ролі бригадирів.

Для подальшого розвитку колгоспного ладу в Україні велике значення мав скликаний 11 лютого 1935 р. Другий Всесоюзний з’їзд колгоспників-ударників, який схвалив проект нового зразкового Статуту.

У Статуті 1935 р. вперше називались максимальні і мінімальні розміри присадибних ділянок для всього СРСР з тим, що конкретно вони визначатимуться в залежності від обласних і районних умов; вказувалося також на кількість худоби, яку може мати в особистій власності колгоспний двір.

Колгоспний лад став на цей час безроздільно пануючим. В Україні 1935 р. рівень колективізації досяг 91,3%. І тепер тоталітарна держава прагнула взяти у колгоспів якомога більше сільськогосподарської продукції, вилучити її майже безкоштовно.

Першого удару було завдано присадибному господарству колгоспників. Постанова вимагала негайно провести обмір присадибних ділянок і відібрати всі лишки землі. Одночасно встановлювався для кожного члена артїлі обов’язковий мінімум трудоднів – 60-100 трудоднів на рік. Той, хто не виконував цей мінімум вибував з колгоспу і втрачав право на присадибну ділянку. Трохи пізніше, у 1939 р. було зведено податок з присадибних ділянок колгоспів.

У 1939-1940 рр. відповідно до Постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) обов’язкові поставки колгоспами державі продуктів тваринництва, зерна, рису, картоплі обчислювались не з плану посіву цих культур, або кількості худоби в колгоспах, а з кожного гектара закріпленої за колгоспом ріллі. Згідно з Постановою

Раднаркому СРСР, яку було видано у лютому 1938 р. належна з колгоспів натуроплата за роботи МТС цілком надходила тепер до бюджету держави і здавалась колгоспами разом з продукцією по обов'язкових поставках.

5. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Кримінальному праву в період 30-х років надавалось вирішальне значення. Вважалось, що за допомогою жорстоких покарань, шляхом посилення репресій можна швидко та ефективно розв'язати будь-яке завдання. Посилення кримінальної репресії виявилось і в тому, що Закон від 7 квітня 1935 р. знизив мінімальний вік кримінальної відповідальності неповнолітніх і встановив, що починаючи з 12 років, особи, викриті у вчиненні крадіжки, насильства, вбивств, підлягають притяганню до суду із застосуванням усіх встановлених законом мір кримінального покарання. До цього слід додати поширення позасудової репресії, діяльність Особливої наради при НКВС СРСР та численних “трійок”. Шпигунство, виказування військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога каралися як і раніше. Але тепер їх було виділено в групу найтяжчих злочинів, які каралися розстрілом з конфіскацією усього майна. У разі втечі військовослужбовця за кордон члени його сім'ї каралися позбавленням волі на строк від 5 до 10 років. Тим самим було грубо порушено один з основних принципів кримінального права, що кримінальній відповідальності і покаранню підлягають лише особи, винні у вчиненні злочину. Застосування цього закону призвело до тюремного ув'язнення тисяч невинних людей. Жорстокість покарання надалі посилювалась. Постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1932 р. за особливо небезпечні державні злочини – шпигунство, шкідництво, диверсію – строк позбавлення волі було збільшено з 10 до 25 років. Велику роль приділяє в цей час кримінальне законодавство в боротьбі із замахами на соціалістичну власність.

Під час насильницької колективізації однією з форм протесту селянства став забій худоби напередодні вступу до колгоспу. У зв'язку з цим ЦВК і Рад нарком СРСР прийняли Постанову 30 січня 1930 р. “Про заходи боротьби з хижацьким забоєм худоби”. Винні в такому забої підлягали позбавленню волі строком до двох років.

До найважливіших об'єктів соціалістичної власності відносили в цей час трактори і сільськогосподарську техніку. Тому КК УСРР запровадив кримінальну відповідальність у вигляді примусових робіт на строк до 6 місяців, чи позбавлення волі на строк до 3 років за злочинно-недбале ставлення до тракторів і сільськогосподарських машин, а також витрачення не за прямим призначенням пального для тракторів.

Але всеосяжного характеру охорона соціальної власності набула в законі від 7 серпня 1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної власності”.

Закон встановлював, що: 1) розкрадання соціалістичної власності спричиняє розстріл з конфіскацією майна, з заміною за обставин, що пом'якшують провину, позбавлення волі на строк до 10 р.; 2) до злочинців, засуджених у справах про розкрадання соціалістичної власності, не застосовується амністія; 3) розкрадання вантажів на залізничному і водному транспорті прирівнюється до розкрадання соціалістичної власності.

На початку 1933 р., за неповні 5 місяців, за цим законом було засуджено 54645 чоловік, з них – 2110 чоловік до найвищої міри покарання. На підставі цього закону до кримінальної відповідальності притягались діти, які збирали колоски на

полях, та голодні селяни, які стригли колоски. Він призвів до загибелі мільйонів людей, але досягнув своєї мети – вирвав із рук умираючого з голоду українського селянина близько 20 млн. пудів хліба.

Істотне значення для поліпшення попередньої підготовки кримінальних справ мала Постанова ВУ ЦВК і Раднаркому УСРР від 19 листопада 1934 р. “Про впровадження інституту підготовчих засідань”. Судді надавалось право на розгляд підготовчого засідання в тих випадках, коли він вважав, що її не можна призначити до слухання через суттєву неповноту попереднього розслідування, неправильну кваліфікацію злочину. Але такі зміни в кримінально-процесуальному законодавстві ставали нікчемними на фоні масових репресій. В результаті цього в першій половині 30-х років було скасовано гарантії прав особи в кримінальному судочинстві.

1 грудня 1931 р. прийнято Постанову “Про надзвичайний порядок судочинства у справах про терористичні акти”. У відповідності з якою попереднє слідство в цих справах обмежувалось 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу виключались прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і подання клопотань про помилування у цих справах не допускались, а вирок – розстріл – виконувався негайно після його винесення.

9 грудня 1934 р. Г.Петровський підписав Постанову ВУ ЦВК “Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР”, де було враховано усі зазначені положення, що стали підставою беззаконня на подальші роки.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (СЕРЕДИНА 1950-х – SEREDINA 1960-х рр.)

П Л А Н

1. Суспільно-економічний лад.
2. Національнодержавний устрій.
3. Державий лад.
4. Право.

1. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЛАД

Сталін був стержнем тоталітарної системи. Тому його смерть 5 березня 1953 р. поклала початок визволенню народів Союзу РСР, у тому числі й України, від жорстокого режиму культу особи Сталіна. Це явище одержало назву десталінізації. Воно було головним змістом розвитку держави і права України, як і інших республік СРСР, приблизно протягом десятиріччя.

Перші ознаки десталінізації позначилися незабаром після смерті Сталіна. Вже червневий пленум ЦК КПРС у 1953 р. проголосив курс на відбудову внутріпартійної демократії, усунення зловживань законністю. Пленум ЦК Компартії України, що проходив 29 – 30 липня 1953 р., цілком погодився з рішенням чергового пленуму ЦК КПРС.

Процес десталінізації набрав силу після XX з'їзду КПРС у лютому 1956 року. В історії цей з'їзд увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді на закритому його засіданні тодішнього першого секретаря ЦК партії М. Хрущова “ Про культ особи та його наслідки”. З'їзд з усією рішучістю засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як “культ особи Й. Сталіна”. В доповіді наводилась велика кількість прикладів, коли Й. Сталін та його “ соратники” підписували списки на знищення цілих груп різних рангів керівників; винищування командних кадрів в армії, еліти господарських кадрів.

Однак це засудження було неповним, обмеженим, певною мірою половинчастим.

Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд поклав початок важливим змінам у суспільстві і державі, а також і вплинув на подальший хід світової історії.

На цьому з'їзді було оголошено стратегію політичного курсу партії: боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя, та ліквідація жахливої спадщини сталінізму.

Слід визначити, що XX з'їзд дав радянському суспільству могутній імпульс, який породив процес руйнування тоталітарного режиму.

Економіка.

Значною мірою залікувавши рани війни, відновивши народне господарство, радянські люди створили необхідні умови для подальшого руху в перед у масштабах, які перевищували довоєнні. Підтвердивши правильність розвитку радянської економіки на шляху соціалізму, XX з'їзд КПРС намітив програму створення єдиного народно – господарського комплексу, який би охоплював усі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території усієї країни.

Умовами успішного виконання цієї програми були безперевний технічний прогрес, швидке зростання продуктивності праці, подальший розвиток усіх галузей промисловості, підвищення матеріального і культурного рівня радянського народу. Передбачалося, що виконання цієї програми стане великим кроком уперед на шляху розв'язання головного економічного завдання СРСР – в історично стислий строк наздогнати і перегнати найбільш розвинуті країни по виробництву продукції на душу населення.

50 – ті роки, особливо період після 1956 р., виявився найрезультатнішим в розвитку народного господарства за весь час існування радянської влади. З'явилося прагнення змінити пріоритети економічного розвитку. Більше уваги звертається на галузі, пов'язані зі сферою споживання, задоволення насущних потреб людини. Щоб збільшити хлібні запаси у країні, майже 1 млн. її громадян працювали на освоєні цілинних земель. Тільки у 1954 – 1955 рр.. українці створили у Казахстані 54 зернових радгоспів. Не зайвим буде додати, що участь України в піднятті цілини завдала їй чимало витрат.

Україна разом з Союзом РСР вступила в епоху НТР. Були забезпечені достатньо гармонійний розвиток галузей економіки, кредитно – грошова збалансованість. Темпи зростання перевищили усі попередні. У перше виникла можливість переходу з екстенсивного шляху найінтенсивніший, і за рахунок не збільшення ресурсів, а кращого розумного їх використання. Наприкінці 50 –х років у народному господарстві була одержана найбільша сума прибутків.

XXI з'їзд КПРС у 1959 р. констатував, що соціалізм одержав у нашій країні повну і остаточну перемогу, став реальністю. Цей висновок сприйнятий новою, третьою програмою партії, затвердженою на XXII з'їзді КПРС у 1962 році.

Проте не слід забувати, що у другій половині 50 – х першій половині 60 – х років соціалізм у СРСР, як раніш, будувався за сталінською моделлю. І ні М. Хрущов, ні інші керівники партії та держави не мали сумніву в її правильності.

У промисловості, як завжди, панувала група А, а в ній – воєнні галузі. Сільське господарство хронічно відставало, займало підлегле, щодо промисловості становище. Економіка була розбалансована, розвивалася переважно екстенсивним шляхом, носила мілітаристський та затратний характер.

50-ті роки, особливо період після 1956 р., виявився найрезультативнішим в розвитку народного господарства за весь час існування радянської влади. З'явилося прагнення змінити пріоритети економічного розвитку. Більше уваги звертається на галузі пов'язані зі сферою споживання, задоволенням насущних потреб людини. Щоб збільшити хлібні запаси у країні, майже 1 млн. її громадян працювали на освоєнні цілинних земель. Тільки у 1954-1955 рр., українці створили у Казахстані 54 зернових радгоспи. Не зайвим буде додати, що участь України в піднятті цілини завдала їй чимало витрат.

Україна разом з Союзом РСР вступила в епоху НТР. Були забезпечені достатньо гармонійний розвиток галузей економіки, кредитно-грошова збалансованість. Темпи зростання перевершили усі попередні. Уперше виникла можливість переходу з екстенсивного шляху на інтенсивніший, і за рахунок не збільшення ресурсів, а кращого розумного їх використання. Наприкінці 50-х років у народному господарстві була одержана найбільша сума прибутків.

XXI з'їзд КПРС у 1959 р. констатував, що соціалізм одержав у нашій країні повну і остаточну перемогу, став реальністю. Цей висновок сприйнятий новою, третьою програмою партії, затвердженою на XXII заїзді КПРС у 1961 році.

Проте не слід забувати, що у другій половині 50-х першій половині 60-х років соціалізм у СРСР, як і раніш, будувався за сталінською моделлю. І ні М.Хрущов, ні інші керівники партії та держави не мали сумніву в її правильності.

У промисловості, як завжди, панувала група А, а в ній - воєнні галузі. Сільське господарство хронічно відставало, займало підлегле, щодо промисловості становище. Економіка була розбалансована, розвивалося переважно екстенсивним шляхом, носила мілітаристський та затратний характер.

Соціальна сфера була запущена. Безпосередній виробник так і не став господарем виробництва. Перебуваючи у полоні сталінської моделі соціалізму, продовжуючи лінію ХУШ та ХІХ з'їздів партії, не піддаючи серйозному науковому аналізу економічні показники, М.Хрущов всіляко підтримував утопічне завдання безпосереднього переходу, «стрибка» в комунізм. Це нереальне завдання було закладено в третю програму партії. М.Хрущов, навіть пообіцяв, що у 1980 році усі радянські люди житимуть при комунізмі.

ХХ з'їзд КПРС у боротьбі з наслідками культу особи заклав нові - демократичні підвалини під зовнішню політику Союзу РСР. Саме з'їзд визначив як довгострокову стратегічну зовнішньополітичну лінію постанову на мирне співіснування держав з різними соціально-політичними режимами. Урізноманітнилися контакти СРСР та його суб'єктів зі світовими співтовариствами. Це відобразилося й на зовнішньополітичній діяльності України, що вже у 1957 р, заснувала своє постійне представництво при ООН і вступила до МАГАТЕ.

Проте зовнішня політика СРСР та його суб'єктів характеризувалася непослідовністю. Саме в ці роки здійснюється напружена робота по досягненню пріоритету з капіталістичними державами у створенні та накопиченні найновіших видів смертоносної зброї. Також восени 1962 р. виникла реальна загроза ядерної війни, але виявивши витримку і розсудливість СРСР і США звернулись до політичних методів урегулювання конфлікту.

Суспільний лад.

У 1953-1964 рр. Збільшується загальна кількість народонаселення України. У 1958 р. була досягнута його довоєнна чисельність 41300000 чоловік. Особливо швидко зростає робітничий клас. Саме за рахунок робітників збільшується населення міст. Зростає і кількість інтелігенції. Натомість чисельність селян - зменшується. У 1961 р. чисельність міського населення України зрівнялося з чисельністю сільського, а потім і перевищила його. У той час це явище вважали позитивним, хоча воно вже тоді погрожувало послабленням виробничих сил села, порушувало нормальне співвідношення селянства і робітничого класу.

Інша риса соціальної структури - зміцнення службовців управлінського апарату.

Поряд з кількісними відбулися також якісні зміни у суспільстві. Було засуджено зневажливе ставлення до потреб трудящих.

ХХ з'їзд партії окреслив масштабну соціальну програму. Усе це вселяло надію на реальне більш повне задоволення матеріальних та духовних потреб людей, збагачення змісту прав громадян, їх гарантію.

Під час усунення порушень законності було реабілітовано та визволено із в'язниць і таборів багато безвинно засуджених людей, повернуто чесне ім'я тим із них, хто не дожив до волі. Тим самим значно скоротилася кількість ув'язнених людей, підневільну працю яких використовувала держава.

Після XX з'їзду партії розпочався рух до духовного розкріпачення радянських людей, суспільного прозріння. Уперше вони усвідомили себе не «гвинтиками», а самостійними особистостями. Люди, які рішуче і безповоротно засудили культ особи, з ентузіазмом включились у боротьбу з тоталітаризмом, за демократизацію в усіх сферах суспільного, державно-правового життя.

Їх стали називати «шестидесятниками».

На жаль процес духовного розкріпачення ще тільки намітився. Існувало немало стереотипів, які перешкоджали повному духовному визволенню. Ще збереглося зневажливе ставлення до інтелігенції. Збереглася також система суспільно-політичних відносин, в якій людина - творець, активна особистість все ще була підпорядкована державі, була предметом застосування державної політики.

Ці та інші причини привели до появи дисидентського руху. Дисидентами називали людей, які у своєму мисленні та діях розходилися з офіційними поставами. Тобто дисидент - це незгідний, інакомислячий. Вони вийшли з лав людей із загостреним почуттям людської та громадської гідності, справедливості, моральності. Вони сміливо критикували дії властей і окремих службових осіб (посягання на права людини) демократію. В Україні дисидентський рух розпочався наприкінці 50-х років, серед них такі відомі особистості, як І.Дзюба, І.Драч, Л.Костенко, Д.Павличко, В.Симоненко та ін., вони сміливо критикували тоталітарну систему, перекручення національної політики.

Вже на початку дисидентського руху намітилися його різні форми. Це й страйки робітників, наприклад, у Кривому Розі, і підпільна видавнича діяльність - «самвидат» і симпозиуми, учасники яких науково обґрунтовували, формували свої вимоги, і створення груп, які розробляли свої економічні та політичні програми. З них найбільш відома група Л.Лук'яшенка, яка виступала за мирний шлях виходу України зі складу СРСР.

На фоні засудження «культу особи», масових репресій розпочалася десталінізація. Вона охопила практично всі сфери життя суспільства - економіку, політику й ідеологію.

2. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

У період десталінізації, або як інші його називають «Хрущовська відлига», Україна перебувала у складі Союзу РСР. У лютому 1954 р. до складу УРСР увійшла Кримська область. У січні 1954 р. стародавнє українське місто Проскурів перейменовано у Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область - у Хмельницьку.

Розширюється компетенція союзних республік, у тому числі й України. Було введено норму Конституції СРСР 1924 р. про віднесення до відання Союзної республіки розв'язання питань її адміністративно-територіального устрою. Це було гарантією територіальної цілісності союзної республіки. За Конституцією СРСР 1936 р. ці питання були у виключній компетенції Верховної Ради СРСР. Але за умов коли адміністративно-територіальна система Радянської держави в цілому та кожної союзної республіки встановлювалося, між ними існувала взаємна довіра.

Зберігання цього права за Союзом РСР створювало б надмірну централізацію. Тепер вже СРСР не міг змінити чи зменшити територію України без її згоди на це. Крім того, зміцнення територіальної цілісності України забезпечувало розвиток ініціативи та відповідальності її органів державної влади і управління надавало їм можливість вирішувати питання адміністративно-територіального устрою з урахуванням усіх місцевих особливостей.

Україна разом з іншими союзними республіками одержала також нові права в управлінні своїм господарством.

Це викликалося потребою швидкого створення масштабної економіки. А також досягненнями України в господарському та культурному будівництві.

Були поширені права України в державному плануванні та фінансуванні її господарства. За постановою Ради Міністрів СРСР від 4 травня 1955 р. «Про зміну порядку державного планування та фінансування господарства союзних республік» Україна, а саме її Рада Міністрів, одержала право самостійно:

- затверджувати плани виробництва та розподіли усіх видів промислової продукції, що виробляють підприємства республіканських міністрів, відомств, і промислової кооперації;
- затверджувати титульні списки капітального будівництва по підприємствах республіканських міністерств і відомств;
- передбачати для республіканських міністерств і відомств завдання по підвищенню продуктивності праці, чисельності працівників фонду зарплати;
- залишити в своєму розпорядженні 50% будівельних матеріалів і низку промислових товарів широкого споживання, вироблених на підприємствах загальносоюзного та союзно-республіканського підпорядкування понад кварталний план.

Тоді ж 1955 р., УРСР як союзна республіка одержала право затверджувати проект бюджету республіки та звітувати про його виконання. Тепер в загальнодержавному бюджеті СРСР зазначалася лише сума витрат по основних напрямках по СРСР в цілому, а Верховна рада УРСР самостійно розподіляла передбачені в бюджеті кошти між республіканськими і міськими бюджетами.

Рада Міністрів УРСР одержала право залишати у своєму розпорядженні резерви по праці, капіталовкладенням, фондовим матеріалам, відносити тільки що створені підприємства і організації до відповідної групи в оплаті праці, надавати окремим колгоспам відстрочку від здавання державі сільгосппродуктів за обов'язковими поставками, внесення натуральної та грошової оплати за працю МТС.

Зміцненню статусу України сприяло розширення її права видавати закони та інші нормативні акти щодо питань її повноважень.

У лютому 1957 р. було відновлено положення Конституції СРСР 1924 р. про віднесення до відання союзних республік законодавства на їх судовистрій, про прийняття цивільного кримінального та процесуального кодексів. Союзу РСР було залишено право встановлювати основи законодавства в цих галузях.

Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік визначали нові напрямки законодавчої діяльності України. Вони санкціонували видання в Україні законів в галузі авторського права, спадкового права, надали Україні можливість встановлювати нові види покарання, форму та порядок участі громадськості у виправленні засуджень. Норми багатьох основ звертаються до регламентації взаємовідносин союзних республік, тобто України з іншими суб'єктами Союзу РСР. З метою найкращого регулювання взаємин між союзними республіками у лютому 1957 р. в Раді Національностей Верховної Ради Союзу РСР була утворена нова комісія - економічна, для координації діяльності союзних республік по розвитку народного господарства. Вона готувала для Ради Національностей пропозиції з питань господарського та соціально-культурного будівництва в союзних республіках. Комісія розглядала також запити України, як і інших заходів

в галузі господарства, освіти, охорони здоров'я, благоустрою міст і селищ, побутового обслуговування населення. Ця комісія координувала взаємовідносини України з Союзом РСР в цілому. Процеси десталінізації певно розширили право республік, сприяли активізації зовнішньої політики України, хоча вона, як і раніше, мала формальний характер і була в усьому підпорядкована центру. Що стосується внутрішньої політики, то перехід від галузевої до територіальної системи управління був досить раціональним і потяг за собою ряд позитивних змін.

3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Кадрові зміни. Смерть Сталіна неминуче викликала зміни насамперед в складі правлячих осіб, примусила їх замислитися про майбутнє країни. На спільному засіданні пленуму ЦК КПРС, Ради Міністрів, Президії Верховної Ради Союзу РСР були зроблені лише деякі кадрові перестановки. Вони пояснювались необхідністю забезпечити безперерійне і правильне керівництво життям усієї країни, не допустити розброду та паніки. В результаті цього найважливіші ключові посади були розподілені між вірними соратниками Сталіна. Першим секретарем ЦК КПРС став Г.Маленков, якого ще за життя Сталіна розглядали як другу особу в партії. Він займав також посаду голови Ради Міністрів СРСР. Його замісниками були призначені Л.Берія, М.Булганін, Л.Коганович. Міністером закордонних справ став В.Молотов, військових – М.Булганін. Ці кадрові призначення мали підтвердити непохитність адміністративно-командної системи, створеної Й.Сталіним.

В рішеннях спільного засідання був один новий та багатообіцяючий нюанс - Г.Маленков проголосив - перехід до колективного керівництва в партії і в державі. Але склад Президії ЦК КПРС і Президії Ради Міністрів СРСР був скорочений.

Друга передумова майбутніх змін - поява нового авторитетного лідера партії та держави. Ним став М.Хрущов. До 5 березня 1953 р. він був першим секретарем Московського комітету партії та секретарем ЦК КПРС. У вересні 1953 р. пленум ЦК КПРС обрав його першим секретарем партії. М.Хрущов став лідером тому, що у той час виражав корінні інтереси суспільства, очолив боротьбу з культом особи.

В Україні також відбулися кадрові перестановки. 13 червня 1953 р. пленум ЦК КПУ усунув з посади 1-го секретаря КПУ Л.Мельникова, якого звинуватили у російському шовінізмі. Замість цього було обрано О.Кириченко, який став першим українцем на цій посаді. У 1957 р. його замінив М.Підгорний, а у 1963 р. секретарем компартії України став П.Шелест.

Державний апарат. Після XX з'їзду КПРС розпочинається процес десталінізації у державному будівництві. У політичній сфері ставилося завдання усунення порушень демократії та законності, а також усіх шкідливих наслідків цих порушень. Відповідно до цього в основу процесу десталінізації було покладено такі демократичні принципи:

- визнання за народом ролі творця історії;
- розвиток його творчої активності;
- турбота про народні інтереси;
- опора на науку, знання об'єктивних законів суспільного розвитку;
- колективне керівництво.

Разом із тим у боротьбі, вирішальна роль, як і раніш, відводилася компартії. Тим більш, що вона взяла на себе боротьбу з культом особи. Протягом 50-х років лави Компартії України помітно зросли (1952 р. - 770000 чоловік 1959 р. - 1300000 чоловік).

XX з'їзд КПРС постановив і надалі проводити роботу з удосконалення державного апарату повернутися до питань конкретного керівництва господарством країни. Висувалась вимога удосконалити організаційні форми:

- спростити структуру управління;
- рішуче усувати проміжні ланки і тим самим наближати центр до місць;
- поглиблювати спеціалізацію управління;
- зробити апарат управління економним.

Робилися спроби зламати командно - бюрократичні методи управління, установлені у 30-40-х роках.

Але цей процес відбувався повільно, а той відкритий опір, який чинили відірвані від життя представники «старої гвардії». Через рік після XX з'їзду КПРС - у червні 1957 р. - Молотов, Маленков, Каганович та інші, пішли у наступ, щоб врятувати сталінський режим і самим утриматись у владі. Використовуючи свою кількісну перевагу у Президії ЦК, вони постановили усунути М.Хрущова з поста 1-го секретаря ЦК партії. Проте пленум ЦК відкинув це рішення і підтримав курс XX з'їзду. Пленум, натомість, засудив антипартійну групу Молотова, усунув її учасників з партійних постів. Пізніше вони були виключені із партії. Важливе значення у цьому мала підтримка, яку М.Хрущов отримав з боку армії (військовий міністр - маршал Г.Жуков).

Керівництво України також підтримало М.Хрущова. До речі, партійні та державні керівники України деякий час дружньо співпрацювали з М.Хрущовим, були його опорою. О.Кириченко, М.Підгорний, Д.Полянський, П.Шелест входили до складу політбюро, в якому було всього 11 осіб. Такий стан був корисний для України - він підвищував її державну вагу.

Вищі органи державної влади та управління.

Вживаються заходи до посилення представницького складу Верховної Ради. У зв'язку із цим внаслідок недоцільності відмінена така міра кримінального покарання, як позбавлення виборчих прав до суду. Усі особи, засуджені до позбавлення виборчих прав, звільнялися від цього покарання.

Також вживаються заходи до зміцнення представництва у Верховній Раді робітників. Так, у березні 1959 р. до верховної Ради УРСР було обрано 126 робітників, тобто 27,6% її складу при тому зростає кількість депутатів Верховної Ради - українців (на 1 червня 1954 р. вони склали 75%).

Розширюється компетенція Верховної Ради, обсяг її нормотворчої та контрольно-розпорядчої діяльності. Законом СРСР від 11 лютого 1957 р. до компетенції союзних республік, тобто їх Верховних Рад, передано право самостійно вирішувати низку важливих питань з керівництва республіками та їх економіки. Таким чином, з 1957 р. Верховна Рада УРСР поряд із затвердженням бюджету республіки почала затверджувати щорічні народногосподарські плани (раніш це не входило до компетенції уряду). Тим самим об'єднується діяльність по затвердженню держбюджету і народногосподарського плану, керівництво ними, що дуже важливо, оскільки виконання бюджету і плану взаємопов'язані.

У 1959 р. в УРСР прийнято закон, який встановив порядок відклику депутатів Верховної Ради, а також депутатів Рад інших рівнів, що не виправдали довір'я виборців. Виборці одержали право відкликати таких депутатів у будь-який час.

Законодавча діяльність Верховної ради відбувається при залученні до неї широких мас. Найбільш значні законопроекти виносяться на попереднє» всенародне обговорення.

Але при цьому ще зберігається багато формалізму.

Збільшення обсягу роботи Верховної Ради СРСР обумовлено виникненням нового структурного підрозділу - економічної комісії при Раді Національностей. Вона була створена 11 лютого 1957 р. Формувалась на паритетних началах по два представники від кожної союзної республіки. На чолі Верховної Ради у період, що вивчається, перебували особи, які не відповідали вимогам, котрі пред'являлися до керівників демократичної держави. У 1953-1960 рр. Посаду голови Президії верховної Ради СРСР займав К.Ворошилов, згодом його змінив Л.Брежнєв. В УРСР в цей період Верховну Раду очолювали: до січня 1954 р. - М.Гречуха (займав цю посаду з 1939 р.), потім його змінив Д.Коротченко. Він мав значний досвід до керівництва партизанським рухом в Україні. Відразу ж після смерті Сталіна була спрощена організація Ради міністрів СРСР. На чолі Ради Міністрів залишилася лише Президія, до неї увійшли голова ради Міністрів та його перші заступники. Після того, як цю посаду у 1955 р. залишив голова уряду Г.Маленков, його змінив М.Булганін.

У 1958-1964 рр. посаду голови ради Міністрів займав М.Хрущов. Президія ЦК КПРС постала на тому, щоб він поєднував цей пост з посадою першого секретаря ЦК КПРС. Це поєднання, а також сама особа вольового лідера мали надати значного авторитету посаді голови ради Міністрів і Раді Міністрів в цілому. Але це також сприяло посиленню виконавчої влади, зрощувало її з партійним керівництвом, створювало можливість єдиноначального управління, а при певних умовах - і зловживання владою.

Дійсно, поступово М.Хрущов зосередив у своїх руках усю повноту державної влади, усе частіше діяв єдиновладно, авторитарно. Виникла небезпека нового культу - культу М.Хрущова. 14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС звільнив його від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС, голови Ради Міністрів СРСР через помилки, яких він допустив. Але у постанові пленуму було записано, що М.Хрущов іде у відставку у зв'язку із похилим віком і погіршенням стану здоров'я. Багато учасників пленуму вважали, що відставка М.Хрущова необхідна для поліпшення управління державою. У дійсності ж, як тепер встановлено, противники М.Хрущова боялися подальших демократичних перетворень, особливо обов'язкової ротації складу партійного і державного керівництва (М.Хрущов домігся на ХХІІ з'їзді партії внесення цього положення в програму КПРС), самі намагалися зайняти вищі пости в партії та державі. Уся процедура зміщення М.Хрущова - поспішне скликання Пленуму, відсутність обговорення на ньому, покров таємничості над цим усуненням переконую, що це була змова проти нього, проти продовження курсу на десталінізацію (свого роду двірцевий переворот. Відразу ж після цього розпочались атаки на курс ХХ з'їзду, країну переводили на шлях десталінізації.

Жовтневий (1964р.) пленум ЦК КПРС прийняв також рішення не допускати надалі поєднання в одній особі посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

В Україні не було поєднання постів секретаря ЦК КПУ і голови Ради Міністрів. У спеціальній постанові «Про організацію роботи в Раді Міністрів

Української РСР” засуджувались недоліки у діяльності цього органу і передбачались заходи щодо їх усунення.

Протягом кількох років Раду міністрів очолював М.Кальченко, у 1962 р. на цю посаду був призначений В.Щербицький.

У ході удосконалення апарату управління в УРСР підвищилась роль Ради Міністрів як органу загальної компетенції, міністерств та відомств - як органів галузевої компетенції.

Тривали пошуки системи міністерств та інших центральних відомств. Залежно від конкретних потреб управління одні міністерства укрупнялися, інші – розукрупнялися. Багато комітетів при раді Міністрів були перетворені в Міністерства.

Кількість міністерств в СРСР та союзних республіках то зменшувалось, то збільшувалась. При цьому зменшувалась кількість загальносоюзних міністерств і збільшувалась кількість союзно-республіканських. Так, у 1956 р. було скасовано Міністерство Юстиції СРСР, у зв'язку з чим Міністерство Юстиції УРСР стало республіканським. У другій половині 50-х років в Україні діяло 26 союзно-республіканських і 6 республіканських міністерств.

Скасувались зайві та паралельно діючі установи і організації. У 1954-1955 рр. У міністерствах і на підприємствах України було скорочено понад 61 тис. Чоловік, а у 1956 р. Ліквідовано ще 31555 управлінських посад. Більшість скорочених перейшли в інші сфери виробництва. Одночасно були заощаджені кошти, які витрачалися на утримання апарату.

Разом із тим створювались нові підрозділи та посади. Так, для кращого вивчення і запровадження у народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної та зарубіжної техніки у міністерствах вводилася посада заступника міністра з питань нової техніки із покладанням на нього обов'язків голови технічної Ради міністерства.

Відповідно Рада Міністрів УРСР 15 квітня 1955 р. прийняла постанову, котра забороняла будь-яке розширення штату апаратів державних господарських, кооперативних і громадських організацій. Заборонялось також створювати нові посади або здійснювати реорганізацію управлінського і державного апаратів, змінювати посадові оклади без дозволу державної штатної комісії при Раді Міністрів УРСР.

Одночасно уточнювалась компетенція міністрів у зв'язку з укладанням їх діяльності появою нових обов'язків. Йшло розмежування компетенції між союзно-республіканськими міністерствами і міністерствами союзних республік. Союзно-республіканські міністерства здійснювали загальне керівництво, визначали планові завдання і контролювали їх виконання в союзних республіках, а також постачання, устаткуванням, фінансування капіталовкладень.

У цій складній роботі не обходилося й без непродуманих рішень.

Не усі перетворення викликалися необхідністю і виправдували себе, нерідко були просто хибними. А все ж таки стан державного управління уже у другій половині 50-х років значно покращився.

В управлінні народним господарством, особливо промисловістю, все ще зберігалися надмірна централізація, відірваність центрального апарату від місць. Це сприяло відомчості, бюрократизму, послаблювало і порушувало нормальні територіальні зв'язки між підприємствами різних галузей промисловості, розташованими в одному економічному районі.

З метою усунення цих наслідків створювалися нові організаційні форми управління промисловістю. У травні 1957 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про подальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом. Галузевий принцип управління промисловістю анулювався. Частина союзних і союзно-республіканських міністерств, які віддані народним господарствам, скасувалась.

В Україні за реформою 1957 р. було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств. Брав гору територіальний, принцип управління, відповідно будувалася й структура управління промисловістю та будівництвом. Верховні Ради союзних республік мали створювати економічні адміністративні райони. У кожному з них Рада Міністрів республіки утворювала раднаргоспи. В Україні було створено 11 таких районів. Найбільшими раднаргоспами були Київський, Львівський та Харківський. Під управління раднаргоспів України перебувало лише 34% підприємств.

Спочатку ця нова система управління відіграла позитивну роль в розвитку народного господарства. Успішно здійснювалися спеціалізація і кооперування низки споріднених підприємств і виробництв, у межах економічних районів. Утворювалися заводи з ремонту устаткування, виробництва заготовок та інструменту для обслуговування підприємств різних галузей промисловості.

В Україні, як і в інших союзних республіках, з'явилися надії на розвиток економічної самостійності.

Згодом стали виявлятися й негативні наслідки нової системи управління. Послабилося централізоване керівництво. Реформа 1957 р. усунула бар'єри на шляху виробничої кооперації усередині економічного району, але спорудила їх на його кордонах. Кожна галузь промисловості — це технічна і виробнича єдність. Нова ж система підривала цю єдність, оскільки управління галуззю було розділено між багатьма економічними районами.

Робилися спроби удосконалити систему раднаргоспів, позбавитися наслідків децентралізації. У 1960 р. в УРСР з цією метою був створений республіканський РНГ, котрий мав координувати діяльність усіх раднаргоспів, які діяли в економічних районах республіки

Пізніше, у 1962 р., довелося створити РНГ СРСР, а згодом — і ВРНГ СРСР, яка відповідала за стан справ у промисловості та будівництві усієї держави. Отже, поновилась командно-адміністративна система управління народним господарством.

Керівники держави не враховували або не бажали брати до уваги досвід управління радянською промисловістю, усією економікою. У перші роки радянської влади, в період створення основ соціалістичного промислового виробництва, формування галузей промисловості, зосередження їх в єдиному господарстві раднаргоспи забезпечували потреби управління. Але в роки так званого завершення будівництва фундаменту соціалізму, організації єдиного народногосподарського комплексу в масштабах усієї країни вони уже не відповідали завданням управління, які по суті залишилися командними. Реформу 1957 р. так і не вдалося пов'язати з централізованим плануванням, з єдиною науковою політикою. У 1965 р. від раднаргоспів відмовилися. В країні, як і раніш, не було ринку засобів виробництва, підприємства не набули самостійності.

3 грудня 1957 р. при Держплані СРСР, а пізніше і при ВРНГ СРСР, почали створюватись держкомітети, які мали забезпечити проведення єдиної технічної

політики у певній галузі промисловості. Але галузеві держкомітети не могли забезпечити планового підвищення технічного рівня виробництва, бо не керували підприємствами безпосередньо, а лише контролювали їх, і то у вузькій сфері. До того ж між ними і раднаргоспами неминуче виникали конфлікти. Тоді ж і вдалися до організації, крім галузевих, виробничих держкомітетів (у газовій промисловості, енергетиці, електрифікації). Вони безпосередньо управляли підприємствами своєї галузі промисловості, що ще більше зміцнювало принцип відомчості, командну природу радянської економіки.

11 січня 1963 р. ЦК КПРС прийняв постанову про підвищення ролі держкомітетів та їх відлові дальність за розвиток галузей промисловості. Але і це не прискорило технічного прогресу.

Місцеві органи державної влади і управління — Ради. XX з'їзд КПРС намітив програму поживлення діяльності Рад, яка була конкретизована у постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами». В ній ставили, по суті правильні завдання удосконалення діяльності місцевих Рад: звільнити їх від непотрібної опіки і дріб'язкового втручання в їх діяльність з боку партійних і вищих державних органів; розвивати їх самостійність, активність; розширяти їх права; всебічно зміцнювати їх зв'язки з народом. Проте головною умовою успішного розв'язання цих завдань, як і раніш, вважалось партійне керівництво Радами, його подальше зміцнення. І вже це одне зводило нанівець усі зусилля по демократизації Рад, оскільки надійна опора командно-адміністративної тоталітарної системи — інтеграція партійного і державного апаратів, як у центрі, так і на місцях, — зберігалась.

Важливе значення мало уточнення компетенції та структури місцевих Рад і їх органів, юридичне оформлення їх статусу. До 1960, р. в союзних республіках були прийняті нові положення про сільські та районні Ради, які оформили зміни і усунули прогалини у регулюванні та діяльності цих ланок системи Рад.

Головною частиною у структурі Ради проголошувалась сесія. Встановлювалась регулярність скликання сесій — двічі на рік, на їх обговорення і вирішення передавались усі найважливіші питання, що входили до компетенції Ради.

Виконкому як виконавчому органу наказувалось не підмінювати Ради у вирішенні питань, що підлягали розгляду на сесії. Встановлювалась обов'язковість звітів виконкому, його відділів, керівних працівників Ради, а також господарських працівників на її сесіях. Разом із тим розширювалась компетенція виконкомів та самостійне вирішення деяких питань місцевого життя, наприклад адміністративно-територіального поділу.

Підвищувалось значення такої структурної частини Ради, як її постійні комісії. Але несподівано робота по удосконаленню діяльності Рад була перервана. У грудні 1962 р. за наполяганням М.Хрущова обласні Ради депутатів трудящих були поділені за виробничою ознакою на промислові та сільські, нібито для забезпечення найкращого повсякденного та оперативного керівництва. За таким же поділом здійснювалась реорганізація обласних партійних органів. Але ця акція суперечила здоровому глузду, ігнорувала досвід радянського будівництва, послаблювала Ради, оскільки руйнувала їх єдність, проте, безсумнівно працювала на ідею про повну підміну державних органів партійними.

Правоохоронні органи. Зміцнюється єдність системи загальних судів. Уже восени 1953 р. ліквідуються такі знаряддя масових репресій, як трибунали військ

МВС, а потім адміністративні органи, які незаконно привласнили функції правосуддя («особлива нарада» при МВС СРСР і такі ж установи на місцях) . У лютому 1957 р. ліквідуються й транспортні суди.

Роль Верховного Суду СРСР як вищого органу радянської судової системи підвищується. Положення про Верховний Суд СРСР, затверджене у лютому 1957 р. поновило норму попереднього Положення про Верховний Суд СРСР: до його складу як члени входили уже в силу свого службового становища також голови верховних судів союзних республік.

Розширилися повноваження Верховного Суду. У першу чергу він став займатися аналізом та узагальненням судової практики і давати роз'яснення судам з питань застосування законодавства при розгляді судових справ. Верховному Суду надавалось право законодавчої ініціативи. Він міг входити до Президії Верховної Ради СРСР з пропозиціями щодо питань тлумачення законів.

Щоправда, було дещо скорочено наглядові функції Верховного Суду СРСР. Це було здійснено у зв'язку із загальною перебудовою порядку нагляду вироків і рішень, які набрали законної сили. За загальним правилом наглядове провадження здійснювалось в межах союзної республіки.

Реорганізація радянського суду в Україні була завершена наприкінці 1958 р. прийняттям Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік та Закону про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 р. Ці акти визначили завдання правосуддя, принципи організації та діяльності судових органів, сприйняли зазначені вище зміни і внесли нові. Вони торкалися передусім організації нижчої ланки судової системи — народних судів.

Замість дільничної системи народних судів вводився єдиний народний суд району чи міста. При цьому збільшувався строк повноважень народного суду — він обирається вже не на три, а на п'ять років. Запроваджувався новий порядок обрання народних засідателів — на загальних зборах робітників та службовців і строком на два роки, з тим щоб домогтися більш широкої участі у здійсненні правосуддя.

І нарешті, слід вказати ще одну зміну в організації судової системи, точніше — в управлінні нею. Внаслідок ліквідації у травні 1956 р. Міністерства юстиції СРСР і перетворення Міністерства юстиції УРСР, як і міністерств інших союзних республік, в союзно-республіканське міністерство були ліквідовані управління при виконкомах крайових і обласних Рад депутатів трудящих. Частина функцій цих управлінь передавалась крайовим і обласним судам (контроль за діяльністю народних судів, проведення в них ревізій. На них покладалося також керівництво нотаріальними конторами. В УРСР області були скасовані у 1956 р. Життя не виправдало цих змін, тому у 1962 р. крайові та обласні суди були звільнені від здійснення цих не властивих судам повноважень. Було поновлено попередній порядок управління судовою системою з боку Міністерства юстиції та його органів при Радах депутатів трудящих.

24 травня 1955 р. затверджено Положення про прокурорський нагляд в СРСР (раніше не було спеціального законодавчого акта, який би регулював організацію і діяльність прокурорського нагляду, усіх його ланок), яке не тільки поновило демократичні принципи організації та діяльності прокуратури, а й розширило права прокуратури, врегулювало діяльність її ланок.

Це Положення покладало на органи прокуратури нагляд за правильним і однаковим застосуванням законів СРСР, союзних і автономних республік,

регламентувало централізований устрій прокуратури. За Положенням органи прокуратури на місцях мали здійснювати нагляд за законністю, незалежно від впливу місцевих органів влади, і підлягали тільки Генеральному прокурору. На останнього покладался вищий нагляд за точним дотриманням законів усіма міністерствами і підвідомчими їм підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР.

Реорганізація органів держбезпеки і внутрішніх справ відбувалася через зміцнення партійного і державного керівництва ними.

Відразу після смерті Сталіна Берія, намагаючись захопити владу, домігся об'єднання МДБ і МВС в одне міністерство – МВС СРСР і сам очолив його. При цьому він прагнув поставити МВС СРСР над урядом і партією. Проте після арешту Берії органи держбезпеки знову були виділені у самостійне відомство. Спеціально для керівництва ними при Раді Міністрів СРСР був утворений Комітет державної безпеки.

Вживалися заходи до поліпшення роботи органів внутрішніх справ, щоправда, не усі з них були ефективними. Так, у 1960 р. МВС СРСР було ліквідовано. Керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалось МВС союзних республік, які 5 вересня 1962 р. були перейменовані в міністерства охорони громадського порядку. Подібна реорганізація послабила керівництво цими органами (у 1966 р. від неї відмовились).

Реорганізація управління органами внутрішніх справ на місцях здійснювалась більш продумано. УВС при крайових і обласних Радах перетворювалися в УВС при виконкомах цих Рад. Тим самим місцеві органи внутрішніх справ переходили у підпорядкування Радам та їх виконкомам. Раніше ж, коли УВС діяли при Радах, вони обмежувалися координацією роботи з виконкомами. Відповідно міські та районні відділи міліції були перетворені у відділи міліції при виконкомах міських і районних Рад. Був поновлений принцип подвійного підпорядкування в організації та діяльності органів внутрішніх справ на місцях.

Підсумок цим перетворенням був підведений у 1962 р. виданням нового Положення про міліцію.

У другій половині 50-х років підвищується участь трудящих і органів громадської самодіяльності у здійсненні правосуддя і підтриманні громадського порядку, запобіганні правопорушенням.

Як і раніш, суду в усій його діяльності допомагали народні засідателі. Вони роз'яснювали масам вироки і рішення судів, перевіряли виконання окремих ухвал, правильність і своєчасне стягнення аліментів на утримання дітей, проводили виховну роботу з умовно і умовно-достроково звільненими. Народні засідателі допомагали й товариським судами

XX з'їзд КПРС вбачав у товариських судах уже готову форму участі трудящих в охороні громадського порядку, здатну виконувати нові насущні завдання запобіганню, правопорушенням. Відповідно в союзних республіках були розроблені положення про товариські суди. Останні організовувались у трудових колективах або колективах громадян за місцем проживання і діяли від імені цих колективів. Товариські суди, як і раніш, боролися з порушенням виробничої і трудової дисципліни. Але тепер до їх підсудності було передано справи про антигромадські вчинки, які не тягнули за собою кримінальної відповідальності, і злочини, ступінь суспільної небезпеки яких не вимагав застосування кримінального покарання. Вони могли розглядати й цивільні спори. Товариські суди засто-

совували заходи громадського впливу. У разі необхідності вони могли порушувати перед народним судом клопотання про застосування кримінального покарання.

З'явився також новий орган громадської самодіяльності, який займався охороною правопорядку, — народні дружини. В Україні вони були створені за ініціативою робітників Донбасу наприкінці 1958 р. і юридичне оформлені постановою уряду від 2 березня 1959 р. «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні». На початок 1964 р. в Україні налічувалося 1 млн. 700 тис. дружинників, об'єднаних у 32 300 дружин.

4. ПРАВО

Право України у період, що вивчається, розвивається, як і держава, по шляху демократизації. XX з'їзд КПРС закликав усі партійні та радянські органи пильно стояти на, сторожі законності. Адже командні риси права виявилися сильнішими і в багатьох випадках перемагали демократичну тенденцію.

Гарантією зміцнення законності мала стати кодифікація загальносоюзного і республіканського законодавства. В історії права УРСР це була уже друга кодифікація. Кодифікаційні роботи розпочинаються тут у травні 1956 р. Особливо вони пошавилися після того, як Верховна Рада СРСР 11 лютого 1957 р. віднесла до відання союзних республік законодавство про устрій судів союзних республік і прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів. У віданні Союзу РСР залишилося лише видання Основ законодавства в цих галузях. Це нововведення мало за мету зміцнити демократизм федеративної структури радянського права.

Вводився такий порядок кодифікації: щодо принципу верховенства союзного закону спочатку розроблялися та приймалися Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік, а згодом, в розвиток цих Основ, в союзних республіках розроблялися та приймали кодекси.

Кодифікація провадилась зважено, забезпечувалась висококваліфікованою підготовкою актів, що кодифікувалися. Поступово кодифікація перетворилась в постійну частину повсякденної законодавчої діяльності України.

Під час кодифікації, в період, що вивчається, в УРСР були прийняті та стали чинними Закон про судоустрій УРСР (1959 р.), Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси (набрали чинності з 1 квітня 1961 р.). Цивільний та цивільно-процесуальний кодекси (набрали чинності з 1 січня 1964 р.), а також багато принципів нормативних актів майже з усіх галузей, законодавства. Однак не всі вони мали послідовно демократичний характер, чимало з них були консервативними, що активно відображало зусилля командно-адміністративної системи зберегти свої позиції. Зокрема, зберігалася така з її основ, як участь партії, її центральних органів у нормотворчому процесі, їх керівний вплив на цю діяльність.

У лютому 1962 р. Рада Міністрів УРСР доручила Міністерству юстиції до 1 жовтня 1962 р. підготувати до друку рукопис у шести томах хронологічного зібрання чинних законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду, що були прийняті у період 1917—1961 рр. Це зібрання призначалося до загального використання.

Цивільне право. Основа цивільно-правового регулювання — право державної власності — залишилася непохитною. Як завжди, воно спрямовується на розвиток і зміцнення державної власності.

У цей період значно збільшується кількість об'єктів права державної власності.

З відання Союзу РСР у безпосереднє відання України було передано чимало промислових підприємств та галузей народного господарства (вугільна, нафтова, паперова, деревообробна та ін.). Разом із тим були поширені права України з управління підвідомчими господарствами. У 1953—1956 рр. під управління України перейшло приблизно 10000 підприємств і організацій. Це підвищило частину республіканської продукції з 36 до 76. Промисловість залишалась пріоритетною галуззю економіки. Старі підприємства модернізувались, будувалось багато нових.

Збільшення об'єктів державної власності було досягнуто також за рахунок реорганізації, точніше – ліквідації промислової кооперації. Це безпідставно, ненауково мотивувалося тим, що, нібито, кооперативні підприємства, у порівнянні з державними хоча і були недосконалим видом підприємств, але в процесі побудови соціалізму вони вже втратили характер кустарно-кооперативного виробництва і по суті не відрізнялись від державних. З 1956 р. розпочалось згорання промкооперації. Згодом вона була повністю знищена, а її артілі передано до державної власності.

У середині 50-х років коло об'єктів державної власності поповнили нові зернові радгоспи, а також радгоспи, у які були перетворені деякі колгоспи.

Врешті-решт Україна виявилась перенасиченою промисловими підприємствами. Але це поспішне перенасичення мало не лише позитивні наслідки, воно негативно відбилося на стані природи та якості продукції.

Вже на початку 1957 р. обсяг промислової продукції в Україні у порівнянні з 1940 р. збільшився у чотири рази.

Частина фонду державної власності направлялась на посилення колгоспного ладу. У 1958 р. МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції (РТС), а їх техніка вводилась у цивільний обіг, щоб її могли купувати колгоспи. Це нововведення розглядалося як юридична база зближення власності державцем і власності кооперативно-колгоспної. Головне ж полягало у тому, що воно означало принципове визнання можливості запроваджувати об'єкти державної власності — зняття виробництв — до цивільного обігу.

Була визнана нова, третя форма соціалістичної власності — власність громадських організацій, у тому числі, як виявилось і власність компартії.

Як і раніш, закон піклувався, щоб майно, яке знаходиться в особистій власності, не використовувалось для одержання нетрудових доходів.

Розширюються житлові права громадян. Було скасовано адміністративне виселення з будинків державних підприємств, установ і організацій робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини.

Цивільне право багато займалося врегулюванням договірних відносин між підприємствами, господарськими організаціями. У травні 1955 р. було знято заборону на продаж, обмін та відпуск на сторону обладнання і матеріалів. Цей акт усував серйозні перешкоди цивільному розподілу та перерозподілу об'єктів державної власності між їх володарями і доцільному, за прямим призначенням, їх використанню.

Але підприємства і господарські організації все ж не мали необхідної самостійності для участі у цивільному обігу. Вони підлягали централізованому плануванню та адміністративному розпорядженню з боку відповідних відомств.

Тим часом, особливо на початку 60-х років, усе більше усвідомлюється необхідність використання вартісних важелів управління, йдеться про підготовку до впровадження на підприємствах повного госпрозрахунку. На жаль, цей напрямок у розвитку економіки і права не був належним чином забезпечений.

Трудове право. У період, що вивчається, основним джерелом правового регулювання праці залишався КЗпП 1922 р. Але його постійно доповнювали норми, які розширювали трудові гарантії.

23 квітня 1956 р. було скасовано кримінальну відповідальність за самовільне залишення роботи. На початку 1957 р. відмовилися від призивів-мобілізацій молоді до ремісничих та залізничних училищ. Відтепер, як і до 26 червня 1940 р., працівник мав право припинити трудові відносини, попередивши про це адміністрацію за два тижні до вказаного ним строку залишення роботи. Таким чином, було відновлено право громадянина за власним бажанням укладати та розривати трудовий договір.

З метою поліпшення охорони праці підлітків заборонялося приймати на роботу осіб, яким не виповнилося 16 років.

Йде процес скорочення робочого часу. З 10 березня 1956 р. для робітників і службовців робочий день у передвихідний день скорочено на дві години. З 1958 р. розпочало переведення усіх робітників і службовців на 7-годинний робочий день, який завершився у 1960 р.

Для певних категорій трудящих був встановлений 6-годинний робочий день, наприклад для осіб, що були зайняті на підземних роботах.

Закріплювалися гарантії щодо надання щорічних відпусток підліткам. Значно збільшилася тривалість відпусток, що надавалися вагітним жінкам (з 77 до 112 днів).

Зростає роль матеріальних та моральних стимулів до праці. У 1954 р. створено Комітет з питань праці та платні — спеціально для упорядкування платні.

З 1957 р. підвищили платню для тих робітників та службовців, які мали низьку зарплату. Для них був визначений мінімум платні.

Були скасовані прибутковий податок і податок з холостяків для самотніх і тих громадян, які одержували низьку платню чи стипендію.

Слід мати на увазі, що в цей період платня всіх трудящих зросла також за рахунок скорочення робочого часу.

У деяких виробництвах виплачували додаткову грошову винагороду за вислугу років і бездоганну трудову діяльність.

У серпні 1956 р. було поновлено почесну форму винагородження — Ленінську премію, яка присуджувалась за найбільш видатні праці в галузі науки, техніки, літератури та мистецтва.

25 квітня 1956 р. було скасовано судову відповідальність робітників та службовців за самовільне залишення підприємств і установ, та за прогули без поважної причини. Поняття самовільного залишення роботи зникає тому, що поновлюється право громадянина за власним бажанням розірвати трудовий договір. Ступінь суспільної небезпеки прогулів без поважної причини в нових економічних та політичних умовах зменшився, тому до прогульників застосовували заходи дисциплінарного чи громадського впливу.

Положення про права фабзавкомів і місцевих комітетів від 15 липня 1958 р. спрямовувало профспілки на активну участь в роботі по охороні праці. На них покладався спеціальний контроль за виконанням адміністрацією законодавства про

працю. Новий порядок розв'язання трудових спорів, введений в дію 31 січня 1957 р., мав гарантувати і виробничу, і захисну функцію фабзавкомів та місцевих комітетів. Але перш за все підвищувалася їх роль в контролі за виконанням планів, керівництві соцзмаганням.

Поліпшуються, на жаль дуже повільно, умови життя громадян, які припинили трудову діяльність за віком чи хворобою, непрацевдатних осіб та осіб, які втратили годувальника. Помітною подією в удосконаленні соціального забезпечення цієї категорії громадян став Закон “про державні пенсії”, прийнятий у липні 1956 р. Він закріплював загальні принципи та порядок призначення громадянам пенсії.

Закон мав ряд позитивних якостей. Перш за все він уніфікував критерії, якими належало керуватися при призначенні пенсії: вік, трудовий стаж, середній розмір платні. При цьому показник віку і розмір трудового стажу були знижені. Громадяни одержували право на пенсію за старістю: чоловіки — при досягненні ними 60-ти років та при стажі роботи не менш 25 років, жінки — при досягненні ними 55 років та при стажі роботи не менш 20 років.

Обов'язково враховувалися умови праці. Для осіб, які були зайняті на підземних роботах або працювали в інших тяжких умовах, ці показники знижувалися.

Визначалися мінімум та максимум розміру пенсії. Пенсії низькооплачуваних трудящих підвищувалися, розміри невиправдано високих пенсій знижувалися. Усувався розрив в розмірах загальних та підвищених пенсій.

Колгоспне право. До 1953 р. було досягнуто довоєнного рівня сільського господарства, але воно не забезпечувало зростаючих потреб населення у продуктах харчування, а промисловості - у сировині. Сама організація сільського господарства мала ще чимало недоліків. І це стримувало економічне піднесення країни. Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС вперше на весь голос повідомив про катастрофічний стан сільського господарства, до якого призвели об'єктивні причини. До останніх відносилось порушення найважливіших принципів господарювання, передусім принципу матеріальної зацікавленості безпосередніх виробників і сільгоспартілей в результатах праці, принципу поєднання особистого та громадського господарювання з підпорядкуванням особистого інтересу громадському, а також обмеження прав і самостійності колгоспів у веденні артільного господарства, безініціативність колгоспників.

Колгоспне право цього періоду, як і раніш, виходить з хибного уявлення, що сільськогосподарська артіль — єдино правильна форма ведення господарства. Тому основна увага приділялася нормативному регулюванню організації та діяльності колгоспів.

Продовжувався процес укрупнення колгоспів при тому, що кількість колгоспів зменшувалася також за рахунок перетворення частини колгоспів в радгоспи.

Усе виразніше визначаються негативні наслідки укрупнення колгоспів у тих випадках, коли воно ведеться непродумане, про людське око. Один з них — виникнення так званих безперспективних сіл, їх запустіння, загибель, другий — гігантоманія, порушення гармонічної єдності між розмірами об'єданого господарства та можливостями цілеспрямовано управляти ним, послаблення уваги до особи — члена великого господарства, в якому особа губилася.

Розширюється коло об'єктів колгоспно-кооперативної власності. Виходячи з того, що колгоспи отримали можливість самостійно використовувати сільськогосподарську техніку, держава відмовляється від виключного права власності на трактори, комбайни та інші сільгоспмашини, уводить їх до цивільного обігу і продає за готівку колгоспам. Початок цим новим відносинам в УРСР поклала травнева (1958 р.) постанова про подальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію МТС, перетворення їх у РТС. До речі, МТС було ліквідовано за ініціативою УРСР. Наприкінці 1958 р. 1637 МТС України було перетворено у 731 РТС. Колгоспи УРСР придбали в МТС 108000 тракторів, 43 000 зернових комбайнів та інших технічних засобів на 4,3 млрд. крб. Ціни на техніку були дуже високими. Отже, ця акція хоча й зміцнила технічний стан колгоспів, але знесилила їх у фінансовому відношенні.

З 1955 р. з відмовою від надмірної централізації у плануванні сільського господарства, колгоспи отримали право планувати власне виробництво самостійно, разом з МТС (доки ті існували), щоб краще використати свої землі та інші конкретні умови, які були в їх господарствах. Разом із тим план мав урахувувати необхідність здобуття такого обсягу товарної продукції, який би задовольняв потреби країни. Уся вироблена продукція, за винятком тієї, яку колгосп здавав державі у вигляді обов'язкових поставок, натуроплати МТС та закупок, надходила у розпорядження колгоспу.

За рішенням вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС з колгоспів було знято їх заборгованість на 1 вересня 1953 р. по обов'язкових поставках продуктів тваринництва, картоплі та овочів. Були підвищені заготівельні та закупівельні ціни на основні сільськогосподарські продукти.

У 1958 р. внаслідок реорганізації МТС обов'язкові поставки сільгосппродукції були скасовані і встановлена єдина форма заготівлі сільгосппродукції — закуповування її у колгоспів. Закупівельні ціни були знову підвищені.

Поліпшилася оплата праці колгоспників у громадському гос-подарстві: усувалися низькі норми оплати за трудовими, зрівнялівка в нарахуванні трудових, невірні їх витрати (наприклад, високі витрати трудових на утримання управлінського апарату). Праця колгоспника, як і колгоспу в цілому, оцінювалася не за середніми показниками, а диференційовано: розрізнялися передові та відстаючі, заохочувалися добрі працівники. Нові єдині розцінки за трудовими повніше ураховували характер праці, кваліфікацію працівника, кількість та якість виробленої ним продукції. Впроваджувалася грошова оплата праці колгоспників. Передбачалося регулярне щомісячне авансування і додаткова оплата праці.

З покращенням матеріального стану колгоспників змінювалося також їхнє моральне самопочуття. До них поверталось почуття гідності, особливо після того, як у 1958 р. вони нарешті одержали, як усі громадяни, паспорти.

Але з 1959 р. розпочалися утиски особистого господарства колгоспників, заявили безгрунтовні, вольові розпорядження про скорочення розмірів присадибних ділянок, а у деяких місцях — і про їх повну ліквідацію, про обов'язковий продаж особистої худоби колгоспників до громадського стада.

На словах засуджуються порушення колгоспної демократії. Навіть йшлося про притягнення винних у цих порушеннях до суду, незважаючи на їх високі посади.

За постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС від 6 березня 1956 р. «Про Устав сільськогосподарської артілі і подальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва та управління справами артілі» загальним зборам як головному органу колгоспного самоврядування надавалося право змінювати та доповнювати положення чинного уставу, що визначали найважливіші питання внутрішнього життя колгоспу: а) про розмір присадибних ділянок у зв'язку з дійсною участю члена артілі в її громадському виробництві та з метою найбільш раціонального використання землі; б) кількість рогатої худоби, овець, свиней, птиці, які можуть бути в особистій власності колгоспників; в) обов'язковий мінімум трудоднів, виходячи з потреб громадського господарства у трудових витратах тощо.

Щоб піднести авторитет загальних зборів — вищого розпорядчого органу сільгоспартілі — засуджувалася практика, коли райвиконком без відома членів артілі відміняв рішення загальних зборів. Скарги колгоспників на рішення загальних зборів в райвиконкоми мали розглядатися на загальних зборах, а його повторне рішення з того ж питання вважалося остаточним.

Пропонувалося не допускати призначення членів правління та голови колгоспу, додержуватися уставних строків їх обрання і регулярно звітувати. Їм перед загальними зборами колгоспників. Але ці юридичні положення в основному залишалися на папері. Тим більш, що у той же час посилюється партійне керівництво колгоспами, поглиблюється безпосереднє втручання в діяльність колгоспів місцевих партійних і радянських органів. Голови колгоспів та інші керівники були зараховані в номенклатуру партапарату.

Кримінальне право. Деякі демократичні зміни торкнулися і цієї галузі права. Вони звужували сферу кримінальної відповідальності, пом'якшували відповідальність за злочини, що не мали великої суспільної небезпеки, посилювали відповідальність за найбільш тяжкі злочини проти життя та здоров'я громадян тощо.

Головним завданням кримінального права була охорона суспільного та державного ладу, соціалістичної власності, особи та її прав і всього правопорядку від злочинних посягань. З особливою силою підкреслювалося завдання запобігання злочинності.

Злочином вважалась дія чи бездіяльність, прямо передбачена чинним законом. Законодавець рішуче відмовився від принципу аналогії в кримінальному праві.

Проголошувалось та послідовно додержувалось положення про те, що підставою кримінальної відповідальності є лише вина, без вини немає і не може бути кримінальної відповідальності.

Вік кримінальної відповідальності підвищувався до 16 років. За тяжкі злочини відповідальність наставала з 14 років.

Закон, що усував чи пом'якшував караність дії, набував зворотної сили, тобто він поширювався і на дії, учинені ще до його видання. Закон, який встановлював караність дії чи посилював її, зворотної сили не мав.

За час існування радянської влади деякі злочини були викоренені (збройне повстання, контрреволюційний саботаж тощо). Дії, що раніш вважалися злочинними, втратили свою суспільну небезпеку із зміною соціально-політичних умов. Саме тому був скасований указ про заборону продажу, обміну та відпуску на сторону устаткування та матеріалів, про відповідальність по суду за ці дії.

Суспільна небезпека ще однієї групи злочинів зменшилася настільки, що для боротьби з ними достатньо було заходів адміністративного, дисциплінарного, чи громадського впливу (нанесення легкого тілесного пошкодження, порушення правил торгівлі, неодноразовий прогул тощо), в особливих випадках закон визнавав правомірними дії, які формально підпадали під поняття суспільне небезпечних. Так, дії громадян, спрямовані на припинення злочинних посягань і затримання злочинця, вважалися правомірними і такими, що не тягли за собою кримінальної чи іншої відповідальності навіть у тому випадку, коли ці дії вимушено заподіяли шкоду злочинцю.

Кількість суспільне небезпечних діянь, які закон кваліфікував як злочинні, помітно зменшилась. Так, КК УРСР 1960 р. відмовився від понад 70 складів, які були передбачені у КК УРСР 1927 р.

Зменшилися й види покарань. Відмовилися від таких мір покарання, як оголошення ворогом народу з вигнанням із СРСР назавжди, випровадження з СРСР на певний строк, ураження у політичних правах за судом, у тому числі й позбавлення виборчих прав. Поняття «ворог народу» вилучається з юридичної термінології, Адже його запровадив Сталін як знаряддя розправи з невинними людьми, бо це поняття було тавром, що знімало зі слідства та суду обов'язок шукати докази вини особи.

Смертна кара — розстріл — була оголошена виключною мірою покарання. Його застосування допускалося лише за зазначені у законі найбільш тяжкі та небезпечні для держави злочини.

Різко знижувався максимальний строк позбавлення волі — з 25 до 15 років. З 1959 р. широко практикується умовне засудження. Воно було відомо радянському праву з 1918 р., але з середини 30-х років застосовувалось рідко.

Успіхи у боротьбі зі злочинністю та запобіганні злочинам підготували можливість правильного і доцільного застосування умовного засудження. Його головне призначення — перевиховати винного, піддати його моральному засудженню суспільства передусім його трудового колективу. Умовне засудження допускало обов'язкове залучення громадськості до перевиховання засудженого, особливо тоді, коли вона клопоталася перед судом про пом'якшення вироку шляхом умовного засудження.

У 1959-1960 рр. умовне засудження помилково застосовувалося до злісних злочинців, у деяких випадках — навіть до небезпечних рецидивістів. Але незабаром такі помилки стали усуватися, коли Верховний Суд СРСР постановою від 4 березня 1961 р. застеріг проти застосування умовного засудження до осіб, що вчинили тяжкі злочини. Зниження злочинності призвело до змін у порядку звільнення судом від кримінальної відповідальності і покарання. Однією з підстав для цього була така зміна обставин до часу розслідування чи розгляду у суді, внаслідок якої діяння втрачало характер суспільно небезпечного чи суб'єкт переставав бути соціальне небезпечним. Іншою підставою могло бути визнання, що внаслідок наступної бездоганної поведінки та чесного ставлення до праці особа до часу розгляду справи в суді не може більше вважатися суспільно небезпечною.

Проте сувора кримінальна репресія не виключалась. Вона застосовувалась за невелику кількість суспільно небезпечних діянь та до малої кількості осіб, що важко чи зовсім не піддавались виправленню та перевихованню (шпигунів, диверсантів та інших ворожих елементів, а також рецидивістів).

З 1959 р. були посилені покарання за такі злочини, як виготовлення і збут підроблених грошей чи цінних паперів та порушення правил валютних операцій, розкрадання державного чи громадського майна в особливо великих розмірах, навмисне тяжке пошкодження та згвалтування, хабарництво, посягання на життя працівника міліції та народного дружинника у зв'язку з їх діяльністю по охороні громадського порядку.

Покарання призначалося лише за вироком суду. Додержувався принцип індивідуалізації покарання. Гуманізація кримінального права відобразилась в новому порядку умовно-дострокового звільнення від покарання та заміни покарання більш м'яким.

Особа, яка була засуджена до позбавлення волі, виправно-трудова робота, заслання, вислання або направлення у дисциплінарний батальйон і довела зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці своє виправлення, могла бути достроково звільнена від покарання після фактичного відбуття не менше половини призначеного строку. Невідбута частина покарання могла також замінитися більш м'яким покаранням.

У боротьбі з рецидивною злочинністю зазначені строки збільшувались. До особливо небезпечних рецидивістів умовно-дострокове звільнення не застосовувалось.

Як завжди, у необхідних випадках видавались акти загальної чи окремої амністії. Проте у березні 1953 р. загальну амністію було оголошено без достатніх підстав, проведено поспіхом, некваліфіковано. Її наслідком став спалах злочинності. Саме тому не можна відносити цю амністію до перших кроків десталінізації. У 1955 р. були амністовані деякі громадяни, які співробітничали з німецькими окупантами. Тоді ж були достроково звільнені німецькі громадяни, засуджені радянським судом за вчинені ними у роки війни злочини.

Кримінальне судочинство. Для демократичного розвитку кримінального судочинства велике значення мало скасування у 1956 р. антигуманних, антинародних законів, які санкціонували особливий порядок ведення слідства і судового розгляду у справах про терористичні організації та терористичні акти проти працівників радянської влади (постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.) та у справах про шпигунство та диверсії (постанова ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р.).

Основна увага кримінального судочинства, особливо у другій половині 50-х років, приділялась встановленню справедливості щодо незаконно репресованих, регулюванню процесу реабілітації невинно засуджених у роки масових репресій.

Початок процесу реабілітації поклав Указ Президії Верховної Ради СРСР, виданий у вересні 1953 р. Він надав військовій колегії Верховного Суду СРСР право розглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» і так званої «особливої наради» при НКВС — МВС СРСР. Поряд з тим у 1954 р. було створено комісію президії ЦК КПРС по розгляду злочинів Сталіна в період «великої чистки» (1936—1939) (це так звана комісія А.Мікояна, який був її головою). У той же час були реабілітовані відомі в Україні особи — партійні та державні діячі В.Затонський, Е.Квірінг, С.Косіор, Ю.Коцюбинський, М.Скрипник, П.Постишев, І.Якір.

Для прискорення реабілітації було створено приблизно 100 комісій, які мали право реабілітації та помилування. Вони виїжджали у місця ув'язнення і там переглядали справи політв'язнів. І хоча не все було гаразд у роботі цих комісій, все ж вони відновили чесне ім'я сотням тисяч невинно засуджених. Але ця робота не

дійшла тоді до перегляду фальсифікованих судових процесів над відомими діячами партії, держави та науки. Логічним наслідком процесу реабілітації і відмови від політики масових репресій, переслідування інакомислячих стала ліквідація концтаборів.

Щоб підвищити роль місцевих судових органів у здійсненні судового нагляду та одночасно посилити значення цієї стадії процесу, було збільшено кількість судових інстанцій, які користувалися правом перегляду справ у порядку нагляду. Наглядові функції були надані Верховному Суду УРСР та обласним судам. У всіх цих судах був створений спеціальний наглядовий орган — президія. Вона розглядала цивільні та кримінальні справи у порядку нагляду за протестами голови свого суду чи прокурора відповідного цього суду рівня.

Перевага такого порядку судового нагляду очевидна — він спрощував та прискорював наглядове провадження, підвищував відповідальність нижчестоящих судів і гарантував дійсне правосуддя.

Було проведено ряд судових процесів над особами, винними в організації масових репресій, застосуванні недозволених засобів слідства. Першим таким процесом в СРСР стала справа Берії та його підручних Гоглідзе, Деканозова, Кобулова та ін. У деяких випадках притягали до судової відповідальності та засуджували при наявності неспростованих доказів їх вини слідчих-садистів, активних учасників масових репресій. Але цих процесів було небагато.

Як це не прикро, все більш затягувався реабілітаційний процес. Прізвища злодіїв, винних у масових репресіях, знущаннях над мільйонами чесних громадян, залишалися таємницею. Більш того, на початку 60-х років по всій країні, в тому числі в Україні, знов розпочалися переслідування інакомислячих. Гіркий приклад цього — судилище над талановитим адвокатом Л.Лук'яненком. Він створив організацію «Український робітничо-селянський союз», яка добивалася виходу України з СРСР мирним шляхом. Лук'яненко у січні 1961 р. був засуджений за зраду Батьківщині до розстрілу. Потім ця кара була замінена позбавленням волі на 15 років. Судів над дисидентами було багато.

У здійсненні виправно-трудової політики все більше бере участь громадськість. Вона клопотала про пом'якшення покарання, умовне засудження, умовне дострокове звільнення. Їй доручалася робота з особами, що вже відбули покарання чи були умовно-достроково звільнені. Саме громадськість мала допомагати колишньому в'язню у трудовому та побутовому влаштуванні, увійти йому до колективу, почути себе повноцінною, потрібною суспільству людиною. Суд міг покласти на трудовий колектив, зрозуміло з його згоди, обов'язки по нагляду за умовно-достроковим звільненням протягом невідбутої частини покарання та проведенню з ним виховної роботи.

Роботу громадськості з особами, які відбули покарання, спрямовували наглядові комісії та комісії у справах неповнолітніх. Останні, наприклад, могли віддати неповнолітнього, звільненого з колонії, на поруки чи під нагляд колективу трудящих, громадської організації чи окремих громадян за їх клопотанням.

ТЕМА: РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

П Л А Н

1. Загальний історичний огляд.
2. Державний лад.
3. Судова система і інші правоохоронні органи.
4. Правова система.

1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Після прийняття Акту проголошення незалежності України і проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року Україна твердо стала на самостійний державницький шлях. Але одна справа проголосити незалежність, а зовсім інша - втілити її в життя.

Формування незалежної державності здійснювалося мирним шляхом. Проголошення незалежності вимагало формування юридичної бази, здатної забезпечити суверенне існування України. Утвердженню незалежності сприяло дружнє ставлення до України світової спільноти. За грудень 1991 року незалежність України визнали 68 держав світу. 25 грудня 1991 року Україну визнали США. Впродовж 1992 року Україну визнали ще 64 держави. Велике значення для України мало визнання її з боку Росії, яка була впевнена в тому, що збереже за собою роль керівного центру в рамках СНД. Керівники України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД, але категорично виступали проти створення наддержавних структур, які б загрожували суверенітету країни.

Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який мав існувати на основі двосторонніх вигідних відносин між країнами-членами цього союзу. Уряд України дотримувався політики, яка повинна була забезпечити реалізацію національних інтересів республіки.

Як показав час, найбільш важливими питаннями міжнародної політики для України стали відносини з Росією, яка не відмовилася від імперської політики щодо інших держав. Українське керівництво, незважаючи на провокаційні кроки з боку уряду політичних сил Росії проводило у відносинах з цією країною зважену політику, намагаючись вирішувати спірні питання шляхом переговорів.

Гострою проблемою взаємовідносин був і залишається Крим та Чорноморський флот.

Зважаючи на досить складну ситуацію у відносинах з деякими сусідніми державами Україна вимушена була приділити багато уваги проблемам будівництва Збройних Сил республіки.

24 серпня 1991 року позачергова сесія парламенту прийняла постанову « Про військові формування на Україні », згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки підпорядковувалися Верховній Раді. Тоді ж було створено Міністерство оборони, а міністром оборони призначено генерал-майора авіації Константина Морозова (згодом йому було присвоєно звання генерала-полковника).

Черговим кроком стала розробка концепції оборони та будівництва Збройних Сил України, схвалена Верховною Радою 11 жовтня. У ній заявлялося про намір України одержати у майбутньому статус нейтральної, без'ядерної держави, яка не бере участі у військових блоках. Дві останні тези викликали у

суспільстві жваву дискусію. Виявилось чимало прихильників володіння ядерним арсеналом та інтеграції України в НАТО.

Прийнятий 6 грудня Закон «Про Збройні Сили України» заборонив застосування їх без рішення Верховної Ради для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави, цим же законом встановлювалося використання у Збройних силах України державної мови, здійснення військово-патріотичного виховання на національно-історичних традиціях народу, заборонялася діяльність у військах будь-яких політичних партій і рухів. Окремою постановою було затверджено текст військової присяги, яку тут же в залі Верховної Ради, першим склав міністр оборони України К.Морозов. Указом від 12 грудня 1991 року, Президент України Л.Кравчук прийняв на себе обов'язки головнокомандуючого Збройними силами України.

Першим етапом реалізації закону «Про Збройні сили України» стало добровільне складання військової присяги на вірність народові України в частинах та з'єднаннях, дислокованих на території республіки, яке розпочалося з січня 1992 року. Головнокомандуючий Збройними силами СНД маршал Є.Шапошников наказав розташованим в Україні військам скласти з 10 по 12 січня присягу на вірність Росії. Потім, мабуть зрозумівши абсурдність цього наказу запропонував на вірність неіснуючій державі СНД. Однак переважна більшість воїнів поклялася захищати незалежність України. Решті була надана можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії країн Співдружності, або звільнитися в запас. Командуючих Київським, Одеським та Прикарпатським військовими округами, що не присягнули Україні, було усунуто з посад.

Прийнятим 4 листопада Законом «Про Національну гвардію України» було утворено на базі внутрішніх військ озброєний загін для захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, а також життя, гідності, конституційних прав та свобод громадян.

За декілька місяців Верховна Рада України прийняла майже півсотні документів, які регламентували будівництво Збройних сил. На їх основі відбувалося реформування армії, формування воєнної доктрини, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створенні механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей тощо.

Ще в Декларації про державний суверенітет Україна виразила своє бажання стати в майбутньому неядерною державою. Вона стала першою і єдиною на сьогодні державою світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї.

Серед інших нормативних актів, що забезпечували суверенітет України, слід назвати закони «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 року, «Про державний кордон України» і «Про прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 року, указ «Про утворення державного митного комітету України» від 12 грудня 1991 року.

З перших днів існування почалася робота з формування атрибутів незалежної держави.

4 вересня 1991 року було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. 15 січня 1992 року з'явився указ «Про державний гімн України», який затвердив національний гімн на слова П.Чубинського та музику М.Вербицького «Ще не вмерла Україна». 28 січня 1992 року синьо-жовтий прапор було проголошено державним прапором України. Малим гербом України було затверджено тризуб.

Як самостійна держава, Україна з перших днів незалежності намагалася створити свою грошову одиницю. Постановою від 9 вересня 1991 року запроваджувався обіг купонів багаторазового використання.

В середині 1992 року Україна вийшла з рубльової зони. Зростання цін на енергоносії привело до інфляції, яка в 1993 році переросла в гіперінфляцію. За 1993 рік купоно-карбованці знецінилися в 103 рази. Такого рівня інфляція на той час не знала жодна країна світу. Жорстка дефляційна політика Національного банку України дала змогу на деякий час приборкати інфляцію.

У таких умовах Україна мала робити більш рішучі кроки до ринкової економіки. Основою формування багатокладної економіки стали закони «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 року, «Про приватизацію малих державних підприємств» від 6 березня 1992 року, «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 року.

Але непослідовність в проведенні ринкових перетворень тільки посилила економічну кризу. Державна програма приватизації була провалена. На середину 1993 року 98% підприємств залишилися власністю держави. У грудні 1993 року інфляція перевищувала 90%.

Економічна криза призвела до гострої політичної кризи. 24 вересня 1993 року Верховна Рада прийняла рішення про призначення на 24 березня 1994 року дострокових виборів парламенту. Одночасно, на 26 червня 1994 року були призначені вибори Президента.

На виборах, що проходили у два тури з 27 березня по 10 квітня 1994 року було обрано 338 народних депутатів. Половину яких місць було віддано політичним партіям. Найбільше місць отримали комуністи - 101, СПУ - і СелПУ - здобули відповідно 14 і 18 мандатів, Рух - 20. Інші партії мали від 1 до 9 представників у Верховній Раді.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори. На посаду Президента було зареєстровано 7 кандидатів. Головна боротьба розгорнулася між Л.Кучмою - 31,25% та Л.Кравчуком - 37,08% - першому турі. У другому турі, який відбувся 10 липня 1994 року, Л.Кучма набрав 52,14% голосів, Л.Кравчук - 45,06%. Таким чином Л.Кучма став другим всенародно обраним Президентом України.

З обранням нового парламенту і президента боротьба між законодавчою і виконавчою владою посилюється.

За чотири роки після проголошення Л.Кучмою курсу на радикальні реформи в українській економіці, намітилися певні позитивні зрушення. В основному вдалося досягти грошової стабілізації. Здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, малу приватизацію, роздержавлення земель. Запроваджено систему неемісійного, ринкового обслуговування бюджетного дефіциту. Зріс експорт українських товарів.

Однак економічну кризу подолати не вдалося. Заборгованість по заробітній платі становить від 1 до 6 місяців. Загострилася проблема безробіття. Продовжується спад промислового виробництва.

У 1997-1998 роках було розроблено ряд невідкладних заходів по виправленню економічного становища.

7 липня 1997 року Президент України підписав указ «Про Вищу економічну Раду Президента України» у складі 30 осіб. На неї покладалися завдання розробки стратегій і тактики економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації

в державі, здійснення моніторингу ходу економічних перетворень, координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Однією з головних причин пробуксовування реформ в Україні є незадовільна робота парламенту. Причин цьому декілька. Майже три роки після виборів йшли довибори депутатів. На середину 1997 року їх кількість досягла 415. Змінилося співвідношення політичних сил у парламенті. На вересень 1997 року у Верховній Раді були представлені 22 політичні партії, діяло 3 фракції і 7 депутатських груп.

Станом на початок березня 1997 року в Україні було зареєстровано 41 політичну партію. З розгортанням підготовки до парламентських виборів 1998 року активізувалася діяльність політичних партій по створенню передвиборчих коаліцій та блоків.

Вперше в новітній історії України вибори проводилися за мажоритарною та пропорційною системами. 225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах, а 225 - в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва.

До виборчого бюлетеня в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі було внесено 30 політичних партій, виборчих блоків партій, списки кандидатів у народні депутати України від яких зареєстровані Центральною виборчою комісією. Виходячи з загальної кількості голосів виборців у багатомандатному загальнодержавному окрузі, поданих за списки кандидатів у депутати від політичних партій та виборчого блоку партій, які отримали 4 або більше відсотків голосів, та числа мандатів у цьому окрузі, Комісією встановлено виборчу квоту (тобто кількість голосів виборців, необхідну для отримання одного депутатського мандата) - 77 тис.695 голосів виборців. Виходячи з цієї виборчої квоти, кожна з вищезазначених політичних партій та виборчий блок партій отримали депутатські мандати у Верховній Раді в кількості:

КПУ - 84, Народний Рух України - 32, Партія Зелених України - 19, Народно-демократична партія-17, Соціал-демократична партія -14. Списки депутатів в депутати від інших політичних партій, виборчих блоків партій отримали менше 4 відсотків голосів виборців і не набули права на участь у розподілі депутатських мандатів.

На перших пленарних засіданнях Верховної Ради було обговорено й затверджено персональний склад фракцій, яких у новому парламенті буде вісім - за кількістю партій, що подолали на виборах чотирьохвідсотковий бар'єр. Збільшила кількість місць: Комуністична партія - 119. Потім йдуть фракції: НДП - 84 парламентарії, Руху - 47, «Громади» - 39., блоку соціалістів та селян - 35, Соціал-демократів і зелених - по 24 та прогресивних соціалістів - 17.

2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Після проголошення незалежності Україна сформувалася як парламентсько-президентська республіка. Президент України був як головою держави, так і главою виконавчої влади. За Конституцією України 1996 року Україна за формою правління стає президентсько-парламентською республікою.

За державним ладом Україна є унітарною державою. Адміністративно-територіальними одиницями України є: область, район, місто, селище і сільрада. Особливий статус має Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою

частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

До складу України входять: автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами України.

За державним режимом України є демократичною, соціальною, правовою державою. Конституційний лад України будується за принципом пріоритету прав і свобод людини і громадянина.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на виконавчу, законодавчу, судову.

За Конституцією України 1996 року єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада.

Конституційний склад Верховної Ради становить 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Вибори до Верховної Ради здійснюються на підставі Закону «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року. Верховна Рада правомочна розглядати і вирішувати будь-які питання віднесені до компетенції органів виконавчої або судової влади.

Порядок роботи Верховної Ради України визначається її регламентом, прийнятим 27 липня 1994 року. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України який веде засідання парламенту, організує підготовку питань для розгляду на засіданнях Верховної Ради України, підписує акти прийняті Верховною Радою, представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав, організує роботу апарату Верховної Ради України.

Верховна Рада України затверджує перелік комітетів, які здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, що виносяться на розгляд Верховної Ради.

Повноваження Верховної Ради визначені Конституцією України (ст.85).

Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші нормативно - правові акти більшістю від конституційного складу.

Президент України є головою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України є ланкою, що зв'язує законодавчу і виконавчу владу. Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в країні протягом десяти останніх років перед днем виборів та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж на два терміни підряд.

Повноваження Президента визначені Конституцією України (ст.106). Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Президент України на основі виконання Конституції і законів видає укази і розпорядження.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, який відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює Кабінет Міністрів - прем'єр міністр України.

Повноваження Кабінету Міністрів передбачені конституцією України (ст.116). Кабінет міністрів в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. За Конституцією Кабінет Міністрів об'єднує і направляє роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Управління окремими областями і сферами життя республіки здійснюють міністерства та інші центральні органи виконавчої влади - державні комітети, відомства і служби. Вони діють на підставі « Загального положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України», затвердженого Указом Президента України від 12 березня 1996 року. Центральний орган державної виконавчої влади здійснює свою діяльність через підпорядковані йому обласні та районні відділи та управління.

7 липня 1997 року Президент України підписав Указ «Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи». Комісія мала виробити концепцію реформи, визначити організаційно-правові засади, стратегію і тактику її проведення, розробити конкретні механізми і терміни впровадження адміністративної реформи. На комісії також лягала підготовка пропозиції щодо: структури органів виконавчої влади з поступовим переходом від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що має призвести до спрощення і підвищення ефективності управління, скорочення непотрібних ланок управління, запровадження дійової системи державного контролю, перебудови державно-фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади, дерегуляція та спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам, вдосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, економічних засад діяльності органів виконавчої влади, впровадження дійових адміністративних процедур, запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу, реформування системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів, експертна оцінка концепцій і проектів нормативно-правових актів, спрямованих на створення адміністративно-правової бази адміністративної реформи, аналіз діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для здійснення адміністративної реформи та надання допомоги в її проведенні, розгляд пропозицій і програм наукового, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення адміністративної реформи.

Місцева влада. За роки незалежності декілька раз змінювалася концепція органів місцевої влади. В березні 1992 року був прийнятий Закон «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування», за яким діяльність Рад обмежувалася здійсненням функцій місцевого та регіонального самоврядування, а виконавчі функції передавалися представникам Президента України в областях і районах, а також у містах Києві та Севастополі. Реформування місцевої влади було припинено 3 лютого 1994 року, коли Верховна Рада прийняла Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» і повернула владу на місцях Радам та їх виконкомам. Після прийняття Конституції України

виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі було передано місцевим державним адміністраціям, які є підзвітними і підконтрольними органам виконавчої влади вищого рівня.

Повноваження місцевих державних адміністрацій визначені Конституцією України (ст.119).

Положення Конституції про місцеве самоврядування отримали розвиток у Законі «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст є районні та обласні ради. Питання організації та управління в районах та містах належить до компетенції міських рад. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволити за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні, та інші органи місцевого самоврядування.

Вибори депутатів та голів місцевих рад здійснюється на підставі Закону України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних в містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994 року.

Компетенція органів місцевого самоврядування визначена конституцією України (ст.143) і Законом «Про місцеве самоврядування в Україні».

Органи місцевого самоврядування в межах повноважень визначених законом приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

3. СУДОВА СИСТЕМА І ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Невід'ємною складовою частиною побудови демократичної правової держави є проведення судової реформи.

У квітні 1992 року Верховна Рада схвалила Концепцію судово-правової реформи. Судочинство в країні мало здійснюватися Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції.

Організація, порядок діяльності і концепція судів загальної юрисдикції визначалися Конституцією України, Законами України «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 року, «Про арбітражні суди» від 4 червня 1991 року, «Про організацію судового самоврядування» від 2 лютого 1994 року та ін.

Вищим судом цієї системи є Верховний Суд України, який здійснює нагляд за судовою діяльністю судів республіки.

Другу ланку судової системи складають Верховний Суд АРК, обласні, Київський та Севастопольський міські суди.

Основною ланкою судової системи є районні (міські), міжрайонні (окружні) суди. Вони розглядають більшу частину кримінальних і цивільних справ.

До системи судів загальної юрисдикції входять також спеціалізовані суди - воєнні і арбітражні.

Воєнні суди здійснюють правосуддя в Збройних силах України і інших військових формуваннях. В Україні створені військові суди гарнізонів, регіонів, Військово-Морських Сил.

В 1991 році в Україні були скасовані арбітражні органи в системі центрального управління, а натомість створені єдині арбітражні суди, які здійснюють правосуддя в господарських відносинах. Вони розглядають всі

господарські справи, які виникають між юридичними особами, державними і іншими організаціями.

Систему арбітражних судів в Україні складають Вищий арбітражний суд України, Арбітражний суд АРК, обласні, Київський і Севастопольський міські арбітражні суди.

З прийняттям Основного Закону утворено якісно нову інституцію у системі державних органів - Конституційний Суд. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх без винятку сферах, стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права, та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України діє на основі положень про нього, закріплених у розділі 12 Конституції, Закону України від 16 жовтня 1996 року «Про Конституційний Суд України» та затвердженого ним регламенту.

Конституційний Суд є окремим, незалежним від судів загальної юрисдикції, єдиним в Україні органом конституційної юрисдикції. Його функція полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також офіційному тлумаченні Конституції та законів України.

Суб'єктом звернень до Конституційного Суду України можуть бути Президент України, не менш як 45 депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада АРК.

Окремі громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду не безпосередньо, а через уповноваженого Верховної Ради з прав людини, на якого покладено здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав та свобод людини та громадянина.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно Президентом України, Верховною Радою та з'їздом суддів України терміном на 9 років без права бути призначеними на повторний термін. Голова Конституційного Суду обирається самими суддями зі свого складу шляхом таємного голосування на трирічний термін без права бути переобраним.

Основні положення організації і функціонування прокурорської системи регламентовані в Конституції і Законі «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року. Прокурорська система складається з Генеральної прокуратури України, прокуратури АРК, обласних, міст Києва та Севастополя (на правах обласних), міських, районних, міжрайонних, спеціалізованих прокуратур.

До спеціалізованих прокуратур відносяться військові, транспортні, природоохоронні, прокуратури за наглядом за дотримання кримінально-виконавчого законодавства.

Очолює прокуратуру Генеральний прокурор України.

Одним із головних підрозділів ОВС, які здійснюють охорону громадського порядку і боротьби зі злочинністю в Україні є міліція. Правову основу її діяльності становить Закон «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року. В цьому законі вперше комплексно регламентований правовий статус міліції, яка визначається як державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне довкілля, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Міліція виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу і охоронну функцію.

Вона складається з наступних підрозділів: кримінальна міліція, міліція громадської безпеки, транспортна міліція, державтоінспекція, міліція охорони, спеціальна міліція.

В своїй діяльності міліція підпорядкована Міністерству Внутрішніх справ. На покращення роботи ОВС спрямований Закон «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року.

Державним правоохоронним органом спеціального призначення є Служба Безпеки України. Її головне завдання - забезпечити державну безпеку України. СБУ підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді. Організація і діяльність СБУ регламентовані Законом «Про Службу Безпеки України» від 25 березня 1992 року.

Адвокатура не є державним органом, не входить до системи органів держави і її відношення до системи правоохоронних органів пояснюється тільки логікою її функціональної діяльності, спрямованої на сприяння захисту прав, свобод і представлення законних інтересів фізичних і юридичних осіб, надання їм іншої допомоги. Адвокатура - це добровільне професійне громадське утворення, незалежне від органів держави.

Діяльність адвокатури регламентується Законом «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року.

Відповідно до закону адвокат має право займатися адвокатською діяльністю індивідуально, відкривати своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори і інші адвокатські об'єднання.

4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Проголошення незалежності поставило перед Україною завдання з реформування правової системи. По-перше, необхідно було відмовитися від догм соціалістичного права, по-друге, в короткі терміни впровадити терміни буржуазного права. Процес створення нового права розпочався в трьох напрямках: шляхом пристосування частини норм радянського права; прийняття нормативних актів у тих сферах відносин, які не врегульовані чинним законодавством; проведення широкомасштабної кодифікації права, при якій реформування будуть піддані усі галузі права.

Конституційне право. Проголошення незалежності України потребувало внесення відповідних змін і доповнень до Конституції України. 14 лютого 1992 року було прийнято Закон України “Про внесення доповнень і змін в Конституцію”. Розділ третій було перейменовано на “Державний і територіальний устрій України”, розділ п'ятий - на “Органи законодавчої і виконавчої влади України”, розділ сьомий - на “Україна – незалежна держава”. Ст.68 проголосила Україну “незалежною демократичною правовою державою”. Згідно з Законом “Президент є глава держави і глава виконавчої влади України”.

Ще в жовтні 1990 року Верховна Рада утворила конституційну комісію, яка мала розробити проект Основного Закону. Концепція нової Конституції була затверджена у червні 1991 року, і комісія зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Вивчалися і використовувалися Концепції багатьох демократичних держав світу, міжнародні конвенції і пакти. Враховувався і історичний досвід конституційного будівництва в Україні. До жовтня 1993 року було опрацьовано

чотири варіанти проекту Основного Закону. Але через політичну кризу, що охопила владні структури, конституційний процес загальмувався.

Після виборів Президента і нового складу Верховної Ради України почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади.

У грудні 1994 року Л.Кучма вніс на розгляд парламенту проект конституційного Закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. Проект містив конкретні пропозиції щодо розмежування законодавчої і виконавчої влади. Верховна Рада повинна була віддати Президенту значну частину владних повноважень. 18 травня 1995 року парламент після тривалих і болісних дискусій простою більшістю прийняв Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”.

Згідно з ним Президент став одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити і систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у районах Києва та Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначити обраних народом голів відповідних рад. У компетенції голів місцевих рад залишилися обмежені повноваження міського бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрації. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З прийняттям цього Закону України перетворилася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську республіку.

Закон “Про державну владу та місцеве самоврядування в Україні” було прийнято простою більшістю голосів. Щоб ввести в дію, виявилася потрібною конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це недосяжною справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв’язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової Конституції угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Враховуючи ситуацію, що склалася, Верховна Рада як єдиний законодавчий орган, з одного боку, та Президент як глава держави і виконавчої влади – з другого, тобто сторони, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу, уклали Конституційний договір “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”. Цей договір набрав чинності з моменту підписання його Президентом та Головою Верховної Ради України 8 червня 1995 року. В ст.61 договору йшлося, що він діє до прийняття нової Конституції. Щодо положень чинної Конституції України 1978 року, то згідно з конституційним договором, вони визнанні чинними лише в частині, що узгоджується із зазначеним договором. Таким чином, Конституційний договір був основним правовим актом, який на той час мав забезпечити організацію і діяльність державного апарату України.

На термін дії Конституційного договору обмежувалися права Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися функції виконавчої влади. Прийняття цього договору стимулювало конституційний процес. В лютому 1996 року конституційна комісія передала проект Конституції на розгляд парламенту. Проект розглядався майже три місяці.

Найбільш гостру дискусію викликали п'ять пунктів проекту: про розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови, статус Криму. В ситуації, що склалася, Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували Президенту винести затвердження проекту Конституції на всеукраїнський референдум. Л.Кучма підписав відповідний указ. Загроза розпуску Верховної Ради змусила народних депутатів в ніч з 27 на 28 червня 1996 року прийняти Конституцію України.

Вона складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів: загальні засади; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вибори, референдум; Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; інші органи виконавчої влади; прокуратура; правосуддя; територіальний устрій України; Автономна Республіка Крим; місцеве самоврядування; Конституційний Суд України; внесення змін до Конституції України; прикінцеве положення; перехідні положення.

Прийняття Конституції України мало величезне історичне значення, оскільки була підведена юридична база під державність українського народу. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Основний Закон України належить до найбільш демократичних у світі.

Цивільне право. Реформування економічної системи в першу чергу забезпечується нормами цивільного законодавства у період, що розглядається були прийняті закони України "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 року, "Про заставу" від 2 жовтня 1992 року, "Про банкрутство" від 14 жовтня 1992 року, "Про аудиторську діяльність" від 22 квітня 1993 року, "Про авторське право і суміжні права" від 4 лютого 1994 року та інші.

Згідно з новим цивільним законодавством були внесені зміни до Цивільного кодексу України 1963 року.

11 липня 1995 року Верховна Рада внесла істотні зміни до ст.71 ЦК України, яка визначала загальні терміни позовної давності. За новою редакцією загальний термін позовної давності становить три роки незалежно від того, хто подає позов: фізична чи юридична особа.

У 1993 році було прийнято Повітряний кодекс України, в якому поряд з іншими галузевими нормами є ряд цивільно-правових норм.

Значну роль у регулюванні майнових відносин відіграли декрети і постанови Кабінету Міністрів України. Але які б зміни і доповнення не вносилися б до ЦК це не може виключити потребу суспільства в кодифікації цивільного законодавства. Отже однією з головних задач Верховної Ради є прийняття нового Цивільного кодексу.

Трудове право. Перехід до ринкових відносин змусив законодавця звернути увагу на захист трудових прав працівників. 14 жовтня 1992 року було прийнято Закон "Про охорону праці". Законом від 19 грудня 1993 року до Кодексу законів про працю України були внесені зміни і доповнення, які стосувалися охорони праці. На соціальний захист населення спрямований Закон України "Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку" від 16 грудня 1993 року. В розвиток положень Конституції України 14 січня 1998 року прийняті Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, які визначають види, принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України.

Подальший розвиток одержав інститут контракту. У березні 1993 року Кабінет Міністрів затвердив положення про порядок укладення контрактів керівником підприємства, що є загальнодержавній власності, при наймі на роботу, а 19 березня 1994 року – Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті (наймані) на роботу працівника.

Державні гарантії права на відпустку встановив Закон України “Про відпустки” від 15 листопада 1996 року.

Важливе значення для врегулювання колективних, трудових спорів (конфліктів) має Закон України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) від 3 березня 1998 року. Встановленні цим законом норми поширюються на найманих працівників та організації, утворені ними відповідно до законодавства для представництва і захисту їх інтересів та на власників підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої незалежності, а також на організації власників.

Аграрне право. У прийнятому у 1990 році Земельному кодексі УРСР вже закладалися основні положення аграрної реформи. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створити законодавчу та нормативну базу. У жовтні 1991 року було затверджено концепцію роздержавлення і приватизації землі. Передбачалося, що з 1992 року колгоспи будуть перетворені у вільні господарські товариства. При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Виходячи з цієї концепції Верховна Рада приймає ряд нормативних актів. 20 грудня 1991 року було прийнято Закон “Про селянське (фермерське) господарство”, який передбачав утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення ділянок усім громадянам, які виявили бажання організувати фермерське господарство. 30 січня 1992 року Верховна Рада прийняла Закон “Про форми власності на землю”, який проголосив, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форма власності на землю.

У березні 1992 року було прийнято два протилежні за змістом акти: постанова Верховної Ради “Про прискорення земельної реформи та приватизації землі” і Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Якщо перший акт спрямовувався на прискорення аграрної реформи, то другий – гальмував її. Колгоспи і радгоспи під вивіскою “колективних” підприємств як і раніше залишалися єдиною важливою у сільському господарстві елементом економічної структури. Згодом стало зрозуміло, що найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері є земельна реформа. У листопаді 1994 року Президент видав указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. В ньому передбачалося розв’язання трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі. В указі розмежовувалися форми власності і форми господарювання на землі.

Протягом 1996 року було фактично завершено перший етап земельної реформи – роздержавлення землі та її передачу у власність юридичних осіб. На перше січня 1997 року документи на землю отримали майже всі колективні господарства.

Другий етап земельної реформи передбачає передачу землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Складність земельної реформи потребує реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів з урахуванням

особливостей перехідного періоду до ринкових відносин, які полягають у паралельному функціонуванні існуючих і нових господарських формувань.

Допомогти суспільству в переході до ринку має Указ Президента України “Про оренду землі” від 23 квітня 1997 року.

Прийняті заходи дали можливість запровадити економічні методи регулювання суспільних відносин. За останні два роки введено плату за землекористування; розроблено механізм економічного стимулювання суб’єктів землекористування за діяльність, пов’язану з охороною земель та встановлення плати за погіршення природних властивостей угідь: опрацьовані нормативні документи з організації та проведення земельних аукціонів в населених пунктах; здійснено грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення.

Нині виникли можливості для формування в аграрному секторі нового земельного ладу, який базується на приватній власності на землю та інше сільськогосподарське майно і персональній відповідальності за результати праці.

Кримінальне право. Розвиток кримінального права відбувався, головним чином, за рахунок внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України.

В березні 1992 року з Кримінального кодексу України були вилучені такі міри покарання як заслання і вислання. 17 червня 1992 року був прийнятий Закон “Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів

України, Кодексу України про адміністративні правопорушення і Митного Кодексу України”. Зміни і доповнення торкнулися, головним чином, першого розділу Особливої частини КК. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки 24 грудня 1994 року було прийнято Закон України “Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави”. Встановлювалася кримінальна відповідальність за дії спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові безпорядки. Були переглянуті склади державних злочинів, різко скорочувалося застосування виключної міри покарання – смертної кари.

Виконуючи зобов’язання, які Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи, з березня 1997 року було введено мараторій на призупинення виконання смертних вироків.

Але найбільш актуальним залишається прийняття нового Кримінального Кодексу України.

Процесуальне законодавство. Досить радикальні зміни були внесені в кримінально-процесуальне законодавство. На посилення процесуальних гарантій громадян було спрямовано норми Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” від 18 лютого 1992 року.

Законом України “Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України” від 15 грудня 1992 року Кримінально-процесуальний кодекс був доповнений

Рядом норм, які посилювали процесуальні гарантії громадян при зверненні їх до суду. Від тепер заарештований, його захисник мали право звертатися до суду з оскарженням санкції прокурора на арешт. Розширенню прав підозрюваного, обвинуваченого і підсудного на захист сприяв Закон “Про внесення змін і доповнень до окремих статей КПК України” від 23 грудня 1993 року.

4 лютого 1994 року було прийнято Закон України “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”.

Аналогічно до кримінально-процесуального розвивалося цивільно-процесуальне законодавство. Наближенню цивільного судочинства до загального типу процесу сприяє нова редакція ст.30 ГПК, за якою суд звільняється від збирання доказів за власною ініціативою. Він може тільки сприяти сторонам в наданні доказів до судового розгляду.

В зв'язку з прийняттям Закону України “Про прокуратуру”, було скасовано прокурорський нагляд в цивільному судочинстві.